Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

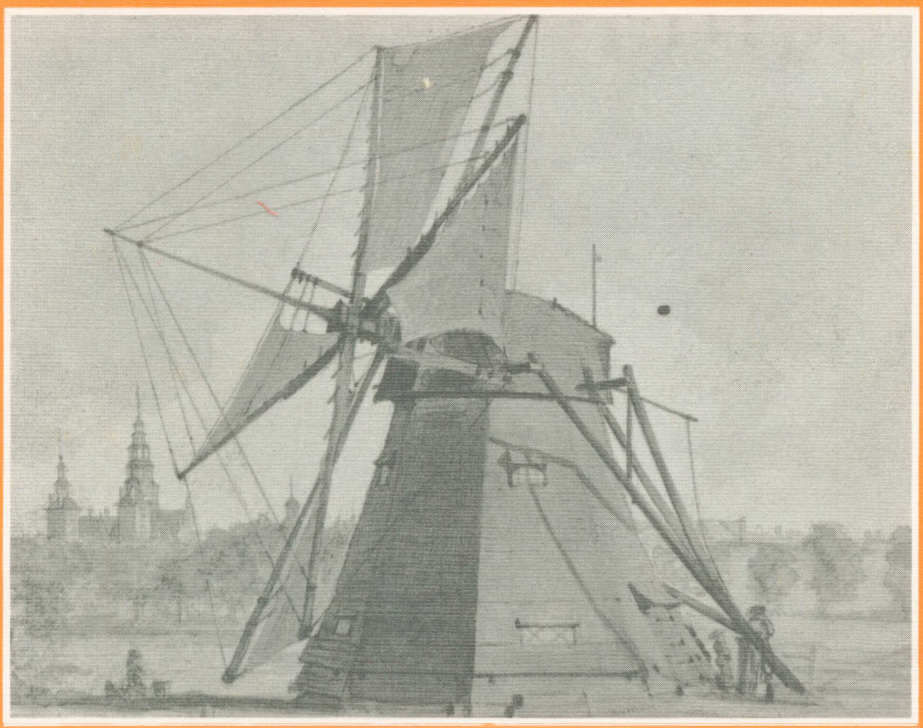
Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor
Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links
Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Historiske Meddelelser om København

1990

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Redaktion: Helle Linde, Egil Skall, Henrik Gautier, Kell Pedersen

På omslaget Stjernemøllen eller Glacismøllen nord for
Sølvtorvet, tegnet af Ad. Kittendorff 1842

Historiske Meddelelser om København er
medlemsskrift for Selskabet for Københavns Historie

© Københavns Kommune 1990

ISBN 87-89457-01-3

Trykt hos Grafisk Institut A/S, København

Manuskripter, der ønskes optaget i årbogen, sendes til
redaktionen, Københavns Stadsarkiv,
Københavns Rådhus, 1599 København V

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Indhold

Egil Skall: Københavns byvåben 7
Torben Ejlersen: Københavns møller 18
Martin Dyrbye: M. W. Bruns dramatisering af »Gjøngehøvdingen« og opsætningen på Folketeatret 1865 78
Søren Federspiel: 1. maj, Fælledparken og Jens Jensen 100
Pedro Gauguin: Byen, der slog fra sig 142
Københavns Stadsarkiv i 1989 174
Selskabet for Københavns historie i 1989 177

Anmeldelser:

København før og nu – og aldrig. Redaktion og billedtekster *Bo Bramsen.* Bd. 5 Kgs. Nytorv, Rosenborg og Nyboder. Af *Sys og Godfred Hartmann.* Bd. 6 Frederiksstaden og Nyhavn. Af *Tobias Faber.* Bd. 7 Christianshavn. Af *Claus M. Schmidt.* Bd. 8 Holmen og Orlogsværftet. Af *Svend Thostrup. (Henrik Gautier)* 178
Danmarks Kirker: København 33. hefte, Projekterede kirker i København 1600-1750 (red. af *Birgitte Bøggild Johannsen). (Helge Gamrath)* 182
Ib Gejl: Indenfor snorene. Fondsbørsvekselerernes historie – især til 1945. *(Gitte Kjær)* 183
Tim Knudsen: Storbyen støbes. København mellem kaos og byplan 1840-1917. *(Helge Gamrath)* 184
Luise Skak-Nielsen: Alle kender Blågårdsgade. *(Poul Sverrild)* 187
Torben Ejlersen: Copenhagen. A historical guide. *(Ulla Kjær)* 189
Arkivalier vedrørende Københavns Tekniske Styrelser i Københavns Stadsarkiv til ca. 1858. Arkivfortegnelse. *(Jeppe Tønsberg)* 190
Danske kortsamlinger. En guide. Redigeret af *Marie Louise Brandt, Jørgen Nybo Rasmussen og Lizzi Schwenger. (Jeppe Tønsberg)* ... 191

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Københavns byvåben

Af Egil Skall

Symbolet for en by som juridisk person var og er stadig seglet og det efter dette udformede byvåben. Det er uvist, hvornår brugen af segl er nået til Danmark, men det først omtalte danske segl er fra Roskilde 1072-73. Seglet var det egentlige ægthedsmærke for dokumenter i middelalderen, der følgelig blev seglenes blomstringstid, men de mistede deres store betydning, da underskrifter toges i brug igen omkring 1600. Segl ses dog stadig på særlig højtidelige dokumenter. Byvåbenet anvendes som ejermærke og symbol, ofte i dekorativt øjemed.[1]

Omkring 1160 skænkede kong Valdemar den Store byen Havn – København – og de omliggende landområder til Roskildes biskop Absalon. Denne overdrog gaven til Roskildes bispestol, under hvilken København forblev til 1329, hvorefter byen afvekslende var på holstenske, kongens og roskildebispernes hænder, indtil den endelig overgik til kongen i 1417.

I begyndelsen havde byens borgere ikke megen indflydelse. Den øverste myndighed havde bispen, repræsenteret ved fogeden på slottet, men stadsretten af 1254 viser dog, at nogen magt var givet til borgerne. Der var f.eks. borgere, der havde svoret at vogte seglet. Det måtte ikke sættes under noget brev, førend disse »seglbevarere« og to kannikker havde undersøgt brevets indhold. I stadsretten af 1294 hedder det, at brevet i lignende tilfælde skulle undersøges af fogeden, hans klerk og de to rådmænd, der vogtede seglet.[2]

Stadens segl ses første gang under Roskildes biskop Peder Skjalmsen Bangs latinske stadfæstelse fra 20. februar 1275 af Jacob Erlandsens stadsret af 13. marts 1254. Under brevet, der opbevares i stadsarkivet, findes kun en stump af stadens segl, hvorimod bispens segl er velbevaret. Det er dog udenfor al tvivl, at stadens segl er det samme, som kendes fra senere breve, bl.a. kendes et fuldstændigt eksemplar, der indtil 2. verdenskrig fandtes i Lübeck på et københavnsk brev fra 1377.[3] Af dette fejlfrie segl findes her i landet afstøbninger, så man er i stand til at vise, hvorledes seglet, der måler 63 mm i diameter, så ud i 1275. Seglet kan have været i brug allerede i 1254, men herom vides intet med bestemthed.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Seglet viser en tårnlignende spirprydet bygning med formentlig fire tilbygninger (der kan ses tre) omgivet af en mur med to tårne. Både muren og tårnene har skydeskår. I forgrunden ses bølgelinier. Seglbilledet i dette segl er sandsynligvis en heraldisk stiliseret gengivelse af borgen på Slotsholmen, der blev fuldstændig nedrevet af hansestæderne i 1369. Seglbilledets tårnbygning med spir kan være borgens kirke eller palatium, og muren med de to tårne er ringmuren om borgen.[4] Denne ringmur, af hvilken rester kan beses under Christiansborg, var beklædt med kridtstenskvadere. Bølgelinierne hentyder til beliggenheden ved vandet. København er herved på linje med mange andre byer, der symboliseres ved deres mest karakteristiske bygninger og fæstninger. Sådanne segl med tårne, mure og andre bygningsværker kaldes »topografiske« segl, mellem hvilke der foregik en gensidig påvirkning, og da bygninger og fæstningsværker er ret ensartede, kom seglene til at ligne hverandre.[5]

Vi vil i det følgende se lidt på andre byers og institutioners segl og våben og andet, der kan have givet inspiration til udformningen af Københavns segl, og dernæst vil der blive set på dettes senere udvikling.

Et tidligt eksempel på et topografisk segl er kong Balduin af Jerusalems (1118-31) segl med tre af byens vigtigste bygningsværker.[6] Roskilde domkapitels segl er fra miden af 1100-tallet eller før og menes af nogle forskere at vise Roskildes treskibede frådstenskirke, der opførtes af biskop Svend Normand og var indviet til den hellige trefoldighed. I forgrunden af seglet ses som i det senere københavnske en kamtakket mur, og derover, i kirken, dennes skytshelgen, pave Lucius med helgentegnet, en palmegren.[7] Andre forskere, der er blevet opmærksomme på middelalderens teologisk-symbolske tænkemåde, ser ikke i den byportlignende facade en egentlig afbildning af kirkens vestfront, men nok så meget et symbol på det himmelske Jerusalem, hvor alle frelste skulle forenes i salighedens evige bolig.[8] Under alle omstændigheder er det en nærliggende tanke, at netop dette segl har været inspirationskilde for det københavnske, da roskildebispen ejede København. Hamborgs segl, der kendes i en udgave fra 1241, kan også have været forbillede. Det blev i 1269 til tre tårne på en mur (et kastel). Også Hamborgs sølvmærke blev tre tårne på en mur, det københavnske tre fritstående tårne. Sølvmærkerne var dog så ens, at hamborgsølv er blevet antaget for at være københavnsk.[9]

Det københavnske sølvmærke er opstået på et tidspunkt, da Københavns våben, som det fremstod i seglet, forlængst var blevet til tre frit-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

stående tårne. Denne udvikling til tre fritstående tårne skyldes for Københavns vedkommende stilændring i 1400-tallet, men tretårnsmotivet kendte man i forvejen. Motivet var bl.a. kendt fra mønter, også danske.

Kong Niels (1104-34) lod i Lund slå en mønt med en mur og tre tårne eller måske snarere en byport og to tårne. Omskriftens »Pax Por« kan udlægges som »Pax Portu«, dvs. »markedsfred«.[10] I Lunds ældst kendte segl,

Øverst vises Københavns ældste segl brugt 1275-1371, kong Balduin af Jerusalems fra 1118-31 og Roskilde domkapitels segl fra midten af 1100-tallet. I midten Hamborgs segl fra 1269, kong Niels' lundensiske mønt fra begyndelsen af 1100-tallet og staden Lunds segl 1359-1584. Nederst ses to Roskilde-mønter slået af henholdsvis Svend Grathe og Valdemar den Store, begge fra 1100-tallet, og en tysk mønt fra Halberstadt slået i 1000-tallet.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

anvendt i hvert fald 1354-1584, ses en ringmur med højt porttårn og to mindre tårne ved siderne.[11] Der behøver dog ikke at være nogen forbindelse mellem mønten og seglet. Også i Roskilde blev der i 1100-tallet slået mønter med tre tårne.[12]

Der er formentlig for danske mønters vedkommende tale om efterligninger af udenlandske, f.eks. tyske fra Halberstadt eller Magdeburg (fra før ca. 1100). Fra antikken kendes byportmotiver på mønter, f.eks. på romerske mønter omkring år 300 e. kr.[13]

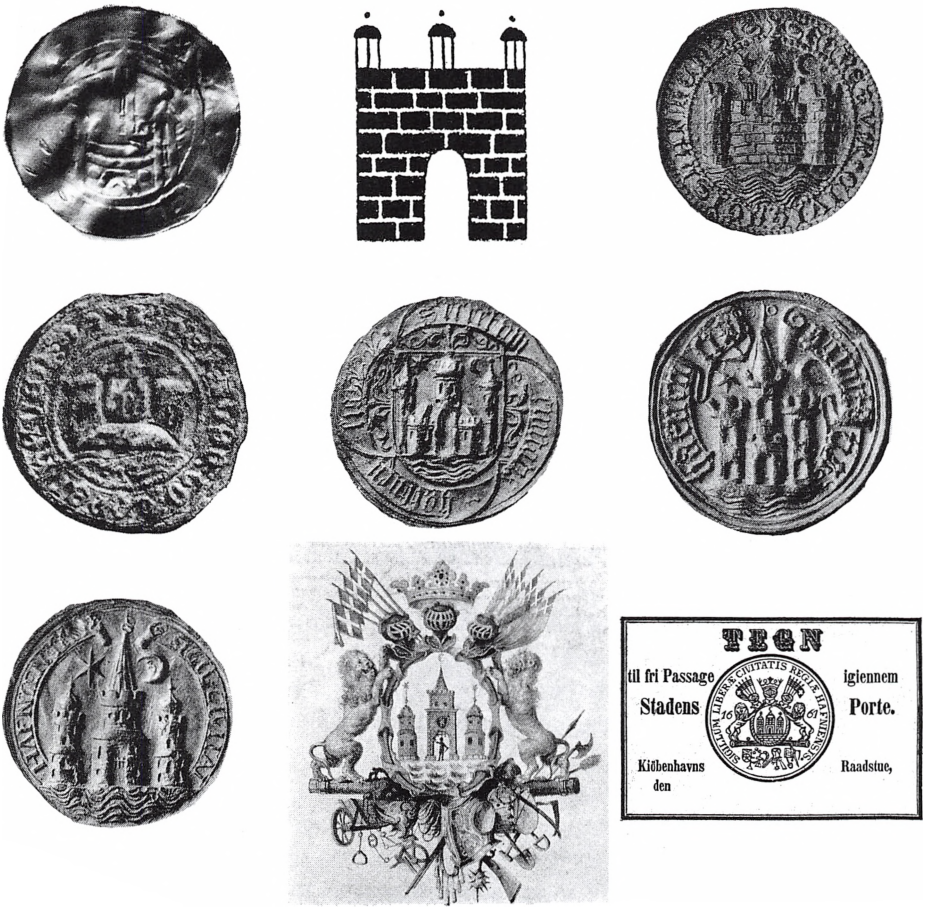
Københavns store segl fra 1275 vides ikke at have været brugt efter 1377, men det har haft i hvert fald to mindre søskende. Fra 1394-1454 er bevaret segl på 47 mm og fra 1481 er bevaret et enkelt segl på 31 mm. Seglbilledet i det største 47 mm segl er ganske som i 1275-seglet, blot er proportionerne ændret, så ringmuren og den bagvedliggende bygning måske kunne opfattes som eet midtertårn. Seglstemplet til 1481-seglet ser ud til at have været ret primitivt udført, og er måske derfor ikke blevet brugt ret meget.

I 1417, da en overenskomst mellem Erik af Pommern og holstenerne skulle besegles den 14. november, var det københavnske seglstempel ikke ved hånden, så man skar et nyt »falsk« seglstempel på 45 mm, hvilket man også måtte gøre til Malmøs og Lunds segl. Seglskæreren var nogenlunde heldig med Københavns segl, han gav byen tre tårne. Han kunde formentlig let spørge sig frem til, hvad motivet var i Københavns segl, men Lund fik en kirkebygning og Malmø et skib, navnlig det sidste var helt forkert. Ribes segl, hvis stempel var let tilgængeligt, var ægte.[14] Dette københavnske segl kendes kun fra overenskomsten af 14. november 1417, den plattyske omskrift »S' der stad to Coppenhaven« umuliggjorde naturligvis dets almindelige brug, rent bortset fra, at man jo havde et udmærket stempel i København.

Fra 1465 til 1558 vides anvendt et segl, der af seglhistorikeren Poul Bredo Grandjean beskrives således: »Et, foroven til højre af en seksoddet stjerne, til venstre af en aftagende måne ledsaget større, rundt tindet tårn med høj portal, hvorover runde glughuller og smalle vinduer, og med lav kugleprydet kuppel; tårnet først flankeret af to, skråt udadgående, et stokværk høje, tindede bygningsfløje, med vinduer og tag, og yderst af to mindre, runde tindede tårne med lav dør, vinduer og spidse, kugleformede spir, alt stillet over bølger. Et forneden afrundet skjold«.[15] Dette segl, der er 42 mm stort, har en latinsk omskrift. Der er anvendt gotiske bogstaver i omskriften og bygningsværkerne er anbragt i et skjold,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hvis linjer er fortsat spiralformet ud til skjoldets kant. Skjoldets form kræver, overensstemmende med gotisk stil, høje og smalle bygninger, og ringmuren fra de ældste segl er derfor trængt sammen til små bygningsfløje. Den omstændighed, at man har forsynet tårnene med moder-

I øverste række en Magdeburg-mønt fra før ca. 1100, en byport fra en romersk mønt fra 300-tallet og Københavns segl på 47 mm brugt 1394-1454. I midten det falske segl fra 1417, det gotiske fra 1465, der blev brugt til 1558 og det fra 1506, det første, der afgjort har tre tårne. Nederst ses Københavns smukkeste segl, der blev brugt fra 1570erne til 1661, Københavns våben, som det var tegnet i Fr. III's privilegier fra 1661 og et porttegn fra ca. 1850.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ne kupler, gør, at indtrykket af, at der er tre tårne i Københavns segl forstærkes. Seglet kan betragtes som en overgangsform mellem de ældste segl 1275-1481 og det næste, der senest blev taget i brug i 1506. I dette segl er forvandlingen fuldkommen, der er fra nu af tre tårne i det københavnske segl.

En meget smuk udformning af stadens våben findes i de segl, til hvilke sølvstempler fra 1570erne endnu opbevares på Københavns bymuseum. De blev fremstillet i tre forskellige størrelser, men næsten ens i udførelsen. Disse stempler blev anvendt lige til København fik nyt byvåben i 1661, efter svenskekrigens afslutning.

Da Københavns borgere så ivrigt og med held havde deltaget i forsvaret af byen under svenskernes belejring, gav Frederik III den 24. juni 1661 byen nye privilegier på pergament. Under belejringen havde kongen den 24. marts 1659 givet byen meget fordelagtige privilegier. København skulde være en fri rigsstad og indbyggerne have tilladelse til at købe adeligt jordegods, fritagelse for indkvartering af soldater og lige adgang med adelen til offentlige embeder. De endelige privilegier af 1661 blev, som følge af enevældens indførelse, på adskillige punkter væsentlig ringere. Men et nyt våben, der kunne svare til byens nye status, fik man. Det blev malet i pergamentsprivilegierne af 24. juni 1661 i farver. Interesserede vil kunne se privilegierne i stadsarkivet. Først for nylig har kunsthistorikeren N. L. Faaborg gjort opmærksom på, at kunstneren er Michael von Haven.[16]

Hovedmotivet på skjoldet var stadig de tre tårne, men det blev omgivet med tilbehør i tidens stil. Faaborg skriver: »I en oval, tøndebåndslignende ramme, omgivet af et gulbrunt hylster i ørebruskstil, ses det gamle seglmærke med de tre, her rigtignok noget skæve tårne, og krigeren i midten med draget sværd. Derunder bølgerne, der symboliserer byens beliggenhed ved Øresund. Foroven på rammen ses tre hjelme med faner og flag, og øverst en femtakket krone. To skikkelige løver agerer som skjoldholdere og balancerer vel dresserede på to kanonløb, der stikker frem under rammen. Nederst et interessant, men ikke meget smagfuldt ophæng af våben, trillebør, graveredskaber, rustning og hjelm osv., symboler på københavnernes tapre indsats under belejringen.« Manden med det dragne sværd, en rolandsfigur, der symboliserer frihed og selvstændighed,[17] er dog ny, han var ikke i det forrige segl.

At våbenet blev tegnet og malet i privilegierne og ikke beskrevet, in-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

debærer en vis frihed med hensyn til udseendet. En af heraldikkens grundregler siger, at indholdet, ikke formen, gælder, når et våben fastsættes. Gengivelsen viser blot en af de måder, på hvilken det fastsattte våben kan udføres, idet stil, størrelse og materiale vil influere på vedkommende malers, tegners, gravørs eller billedhuggers fremstilling. Ifølge P. B. Grandjean var næsten alt forkert ved våbenet i pergamentprivilegierne: skjoldet var indrammet på lidet heraldisk vis, bølgerne var naturalistiske, krigeren bærer »en slags harnisk«, måne og stjerner er for små, det kan ikke bestemmes, om skjoldholderne er løver eller leoparder (dyrene er løver, hvis de vises i profil, men leoparder, hvis de vises en face; her vises de ubehjælpsomt tegnede skjoldholdere i en mellemstilling), hjelmene har hjelmkranse, men ingen hjelmklæder, den øverste svævende grevekrone er unaturligt stor osv. osv. Kort sagt, Michael von Havens våben er et eksempel på udpræget forfaldsheraldik.[18]

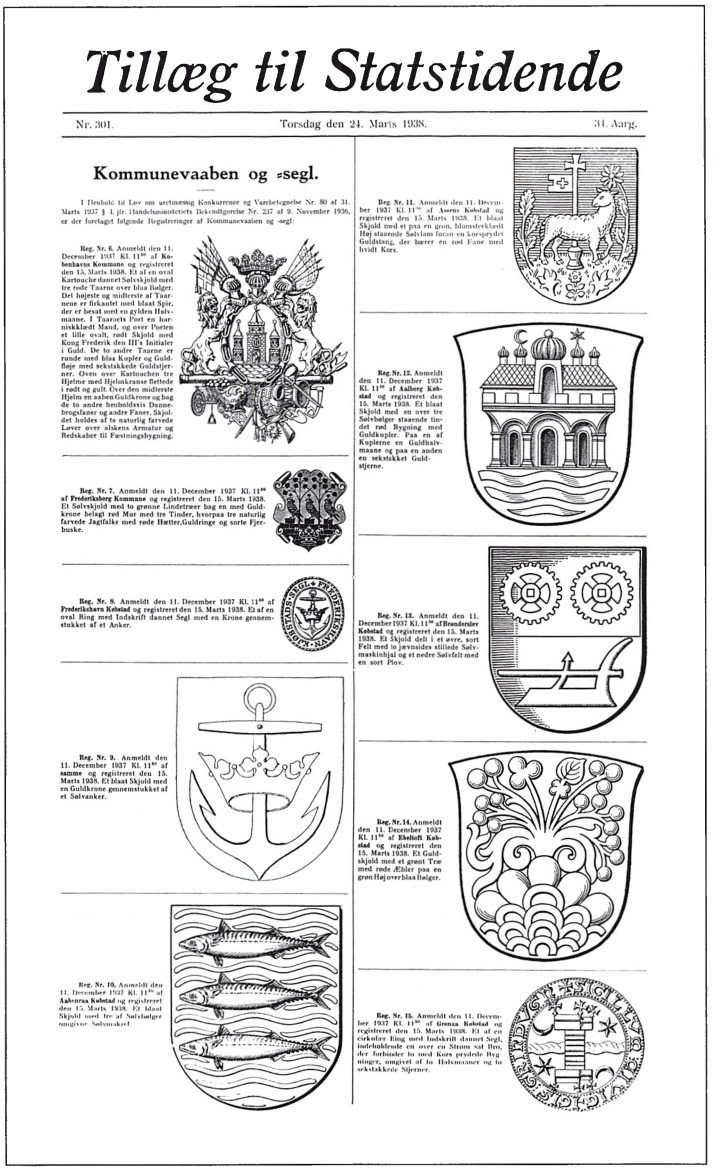
I 1930erne ønskede man at beskytte Danmarks kommunevåben mod misbrug. Det skete ved lov om uretmæssig konkurrence og varebetegnelse nr. 80 af 31. marts 1937, § 4, ifl. hvilken der er bødestraf for ved skiltning eller på anden måde *i omsætningen* at benytte danske eller udenlandske statsvåben, når benytteren ikke har særlig tilladelse. Det samme gælder danske kommunevåben og -segl, som er godkendt ved ministerielle foranstaltninger. København lod da tegneren og gravøren F. Britze tegne byvåbenet om. Denne nytegning blev så, med en behørigt udformet beskrivelse, i henhold til loven registreret som kommunevåben og -segl for Københavns kommune den 15. marts 1938, og både nytegningen (med lige tårne og martialske løver) og beskrivelsen blev offentliggjort i Statstidende.[19]

Ved registreringen i 1938 blev byvåbenet altså forbeholdt Københavns kommune og må ikke uden tilladelse fra magistratens 1. afdeling anvendes af andre på en måde, der strider mod loven. Nogle private firmaer, f.eks. porcelæns- og tobaksfabrikker og Taxa, der længe havde haft mærker, der lignede byvåbenet, kunne fortsætte dermed.

Københavns kommune har siden 1661 anvendt byvåbenet i en udformning, der oftest har været meget tæt op ad forlægget i pergamentet, der bærer Frederik III's underskrift og efter 1938 som Britze tegnede det. Porttegnet var f.eks. simpelthen forsynet med en gengivelse af stadens segl.

Dette udprægede stykke »forfaldsheraldik« bliver dog i lille gengivelse

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Tillæg til Statstidende

Nr. 301. Torsdag den 24. Marts 1938. 31. Aarg.

Kommunevaaben og -segl.

I Henhold til Lov om uretmæssig Konkurrence og Varebetegnelse Nr. 80 af 31. Marts 1937 § 4, jfr. Handelsministeriets Bekendtgørelse Nr. 237 af 9. November 1936, er der foretaget følgende Registreringer af Kommunevaaben og -segl:

Reg. Nr. 6. Anmeldt den 11. December 1937 Kl. 11[30] af **Kobenhavns Kommune** og registreret den 15. Marts 1938. Et af en oval Kartouche dannet Sølvskjold med tre røde Taarne over blaa Bølger. Det højeste og midterste af Taarnene er forkastet med blaat Spir, der er besat med en gylden Halvmaane. I Taarnets Port en harnisklædt Mand, og over Porten et lille ovalt, rødt Skjold med Kong Frederik den III's Initialer i Guld. De to andre Taarne er runde med blaa Kupler og Guldfløje med sekstakkede Guldstjerner. Oven over Kartouchen tre Hjelme med Hjelmkranse fættede i rødt og gult. Over den midterste Hjelm en aaben Guldkrone og bag de to andre beholdsvis Donnerbrugfaner og andre Faner. Skjoldet holdes af to naturlig farvede Løver over alskens Armatur og Redskaber til Forstningsbygning.

Reg. Nr. 7. Anmeldt den 11. December 1937 Kl. 11[30] af **Frederiksberg Kommune** og registreret den 15. Marts 1938. Et Sølvskjold med to grønne Lindetræer bag en med Guldkrone belagt Mur med tre Tinder, hvorpaa tre naturlig farvede Jagtfalke med røde Hætter, Guldringe og sorte Fjerbuske.

Reg. Nr. 8. Anmeldt den 11. December 1937 Kl. 11[30] af **Frederiksharn Købstad** og registreret den 15. Marts 1938. Et af en oval Ring med Indskrift dannet Segl med en Krone gennemstukket af et Anker.

Reg. Nr. 9. Anmeldt den 11. December 1937 Kl. 11[30] af **samme** og registreret den 15. Marts 1938. Et blaat Skjold med en Guldkrone gennemstukket af et Sølvanker.

Reg. Nr. 10. Anmeldt den 11. December 1937 Kl. 11[30] af **Aabenraa Købstad** og registreret den 15. Marts 1938. Et blaat Skjold med tre af Sølvbølger omgivne Sølvmakrel.

Reg. Nr. 11. Anmeldt den 11. December 1937 Kl. 11[30] af **Assens Købstad** og registreret den 15. Marts 1938. Et blaat Skjold med et paa en grøn, blomsterbesat Høj staaende Sølvlam foran en korsprydet Guldstang, der bærer en rød Fane med hvidt Kors.

Reg. Nr. 12. Anmeldt den 11. December 1937 Kl. 11[30] af **Aalborg Købstad** og registreret den 15. Marts 1938. Et blaat Skjold med en over tre Sølvbølger staaende tidet rød Bygning med Guldkupler. Paa en af Kuplerne en Guldhalvmaane og paa en anden en sekstakket Guldstjerne.

Reg. Nr. 13. Anmeldt den 11. December 1937 Kl. 11[30] af **Brønderslev Købstad** og registreret den 15. Marts 1938. Et Skjold delt i et øvre, sort Felt med to jævnsides stillede Sølvmaskinhjul og et nedre Sølvfelt med en sort Plov.

Reg. Nr. 14. Anmeldt den 11. December 1937 Kl. 11[30] af **Ebeltoft Købstad** og registreret den 15. Marts 1938. Et Guldskjold med et grønt Træ med røde Æbler paa en grøn Høj over blaa Bølger.

Reg. Nr. 15. Anmeldt den 11. December 1937 Kl. 11[30] af **Grenaa Købstad** og registreret den 15. Marts 1938. Et af en cirkulær Ring med Indskrift dannet Segl, indeholdende en over en Strøm sat Bro, der forbinder to med Kors prydede Bygninger, omgivet af to Halvmaaner og to sekstakkede Stjerner.

Den 24. marts 1938 bragte Statstidende gengivelser af de byvåben, der var anmeldt til udelukkende at kunne benyttes af kommunerne. Københavns byvåben adskilte sig stærkt fra landets øvrige byers byvåben, der er meget bedre egnede som hurtigt opfattelige symboler.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

utroligt gnidret og er i almindelighed ikke tilfredsstillende som hurtigt opfatteligt symbol for staden. Man har derfor undertiden klaret sig med tretårnsmotivet alene. Indkvarteringskommissionen var ganske vist ikke rent kommunal, men dens mærke viser, at den er københavnsk. Det var velkendt, for det prydede skattebilletterne i over hundrede år.

Da man i 1952-53, i lighed med andre byer i Vesteuropa, hvor bystyret drev sporvejs- og buslinier, vilde have et byvåben på køretøjerne, gik man særlig grundigt tilværks. Fastlæggelsen af en forenklet byvåben foregik ved et samarbejde mellem sporvejsborgmester Arne Sundbo og statens heraldiske konsulent, der da var P. B. Grandjean. Man overvejede at anvende det ældste seglbillede fra 1275 som udgangspunkt, men fandt det umuligt uden at skulle opnå en fornyet kgl. resolution, ligesom også hensynet til traditionen om, at Københavns våben er tre tårne, talte afgørende herimod. Resulatet blev, at borgerrepræsentationen vedtog at benytte et af Aage Wulff heraldisk korrekt tegnet våben. Det bestod blot af et skjold, hvis skjoldmærke var de tre tårne med port, kriger, Frederik III's navnetræk, bølgelinier samt en stjerne og en måne. Over skjoldet var den store grevekrone. Dette våben fandt man at kunne benytte uden at indhente kgl. resolution, idet det kunde siges at være en supplementær form af det autoriserede våben, i lighed med at f.eks. rigsvåbenet anvendes i en forenklet udgave som hærmærke.[20] Som det kan ses, fik sporvejsvåbenet en måne og en stjerne placeret som i seglet fra 1570erne, hvilket strengt taget var i strid med registreringen af 15. marts 1938.

Siden hen er kommunens myndigheder gået endnu videre, når de havde brug for et mærke. Dels har moden i stedse højere grad krævet enkle, rene linier, dels har flere administrationsgrene gerne villet have mærker, der helt var deres egne. Disse »institutionsvåben« er følgelig meget forskellige, men kun i et enkelt – Vandforsyningens – kan man slet ikke finde tårne, ellers er det variationer af tretårnsmotivet, der dominerer.

Det mærke, der bruges til kommunale annoncer, er vel ikke en fuldgyldig gengivelse af stadens våben, men ingen er i tvivl om, at det er København, det drejer sig om. Det fortæller de tre tårne og bølgelinierne straks.

Teknisk Service tager sig af håndværksvirksomhed og transport, men det er ikke ud fra mærket umiddelbart indlysende, at det er en af Københavns kommunes institutioner. Københavns Taxa's mærke, der i en lang årrække har indeholdt de tre københavnske tårne, ser nok så kommunalt ud.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Øverst ses Indkvarteringskommissionens mærke fra 1685 på en skattebillet fra 1774, et aftryk fra 1872 af Skattekontorets stempel og byvåbenet, der kom på sporvognene i 1953. I midten Vandforsyningens bølgelinier, mærket fra avisannoncerne og kommunens Tekniske service's mærke. Nederst Taxa's tre tårne, Stadsarkitektens direktorats mærke og byvåbenet fra Belysningsvæsenets kabelskabe – enklere kan det ikke blive!

Det gamle segl fra 1275 blev fra 1960 til 1979 brugt som mærke på forsiden af Historiske Meddelelser om København, da udgivelsesmåden blev ændret fra hæfter til årbøger. Siden 1940 havde en ret lille udgave af det autoriserede byvåben været anbragt på hæfterne.

1275-seglet optræder også på Dansk numismatisk forenings medlemsblad, og Stadsarkitektens direktorat har lanceret det i et par nytegninger, hvoraf den seneste vises her. Som det fremgår af omskriften, har

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

det været tanken, at mærket skulle være fælles for hele kommunen – altså et byvåben.

Et forholdsvis nyt træk i gadebilledet er Belysningsvæsenets kabelskabe med et stærkt forenklet byvåben, blot bestående af tre lodrette blokke med tre tyndere vandrette streger under, der indgår i skabenes riflede forside. Både skabet og våbenet er tegnet af Stadsarkitektens direktorat.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder, XV, sp. 67f, Kbh. 1970. Fr. Leist, Urkundenlehre, Leipzig 1893. Salmonsens Leksikon, XV, s. 894f, Kbh. 1904.
2. Oluf Nielsen, Kbh. Historie og Beskrivelse, I, Kbh. 1877, s. 67-68.
3. P. B. Grandjean, Danske Købstæders segl indtil 1660, Kbh. 1937.
4. H. U. Ramsing, Kbh. Historie og Topografi i Middelalderen, 2. bd., Kbh. 1940, s. 3-14. Eiler Nystrøm, Topografi og videnskab, Historisk Tidsskrift, 10. rk. VI, 1940-42, s. 511.
5. P. B. Grandjean, Dansk sigillografi, 1951, s. 322. Martin Ellehauge, Københavns byvåben, Salmonsens leksikontidsskrift 1954, hft. 11, sp. 1281-84.
6. Ottfried Neubecker, Heraldik, 1979, s. 246.
7. Arthur Fang, Roskilde I, 1935, s. 135. Verwohlt, se note 12. Danmarks kirker, Københavns amt, 3. bd., 1959.
8. Danmarks arkitektur, kirkens huse, Kbh. 1981, s. 102.
9. C. Nyrop, Kbh. og Hamburgs Vaaben og Sølvmærke, Tidsskrift for Kunstindustri 1891, s. 32ff.
10. Henning S. Eriksson, Skånemarkedet, 1980, s. 40. Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter, 1971, s. 144.
11. P. B. Grandjean, Dansk Sigillografi, s. 322. R. Blomqvist, Lunds historia, 1951. Lunds segl fra 1417 med en kirke, der af Blomqvist formodedes at være ældre end seglet 1354-1584, er af Grandjean påvist at være et falsum ligesom det københavnske på samme brev af 14. nov. 1417.
12. Ernst Verwohlt, Roskilde bys våben og segl, Fra Københavns amt 1967.
13. Nationalmuseets Mønt- og Medaljesamling takkes herved for venlig bistand og henvisning til bl.a. Guido Bruck, Die spätrömische Kupferprägung, Graz 1961, hvorfra afbildningen af byporten er taget. De tyske mønter findes på Nationalmuseet.
14. P. B. Grandjean, Dansk Sigillografi, s. 182ff. Højre og venstre skal forstås heraldisk, dvs. som om man står bag skjoldet.
15. Samme, Danske Købstæders Segl indtil 1660.
16. N. L. Faaborg, Michael von Haven, Historiske Meddelelser om København 1977, s. 13-15.
17. Brockhaus, Kleines Konversations Lexikon, II, Leipzig 1914, s. 548.
18. Kbh. borgerrepræsentations forhandlinger, till. 1952-53, s. 301-02.
19. Tillæg til Statstidende torsdag den 24. marts 1938.
20. Københavns borgerrepræsentations forhandlinger 1952-53, s. 884-96; tillæg 1952-53, s. 299-308.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Københavns møller

Af Torben Ejlersen

Når man i ældre tid ude fra Sjælland kom op over Valby bakke, var det ikke blot hovedstadens spidse kirketårne eller Københavns slot og Rosenborgs spir, som dukkede op. Også voldmøllernes karakteristiske silhouetter og kniplingsagtige vinger fangede den kørendes eller gåendes øjne. 12-14 møller rejste sig på bastionerne, der omkransede byen. Andre møllebygninger stod langs udfaldsvejene i de tyndt bebyggede forstæder udenfor Søerne eller på Amager. Kom man sejlende til København, gav vindmøllerne også landkending.

Det følgende vil give et rids af de københavnske vindmøllers historie fra slutningen af 1600-årene til omkring 1900, da de særprægede bygninger var blevet fejet til side af industrialderens fabriksanlæg. Hvor lå disse vindmøller, hvordan så de ud, og hvad var de indrettet til? De fleste møller formalede korn til mel og gryn, mens enkelte andre stampede oliefrø, valkede klæde eller knuste bark. De tidligste dampmøller vil blive omtalt, men også glimt af det mølleri, hvis drivkraft var vandhjulet eller hestegangen. Geografisk holder artiklen sig med få undtagelser til staden og dens udenbys jorder, hvilket stort set svarer til Københavns kommune i dag.

Vandmøller

Møllehistorisk er vandmøllen den ældste mølletype, idet de tidligste anlæg i Danmark med sikkerhed kan dateres til 900-årene, mens vindmøllerne først dukker op et par hundrede år senere. Det flade, åløbsfattige terræn omkring København indbød i øvrigt knap nok til vandmøller.

Tidligere tolkede man arkæologiske fund ved Vestergade som rester af en mølledam fra 1200-årene. Den fik sit tilløb fra stadsgraven ved Vestervold, mens fraløbet fortsatte ad gravede render, den ene langs vestsiden af Gammeltorv og Nytorv, den anden parallelt med Mikkel Bryggersgade, hvorefter begge løb ud i stranden. Den beskedne opstemning mentes kun at have betjent møller med underfaldshjul uden større kapacitet. En moderne undersøgelse afviser dog møllerendeteorien. Der

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

er snarere tale om spor af en voldgrav, som har beskyttet den tidlige bebyggelse på stedet. Den blev sløjfet omkring 1200.[1]

Der er derimod ikke tvivl om vandmøllesystemet i København omkring 1600.[2] Dengang fik stadsgraven omkring byen sit tilløb fra Peblingesøen. En smal rende ledte vandet fra søen gennem terrænet foran voldene og ind i selve voldgraven mellem Helmers bastion og Hahns bastion. Nede ved bastionen ud for Vesterport havde man lagt en stendæmning tværs over voldgraven, så vandspejlet dermed hævedes 1/2 meter. Takket være opstemningen blev stadsgravens vand tvunget ind under volden gennem en muret hvælvning, for derefter inden for volden ved Vesterport at blive til møllestrøm for Vestermølle, et anlæg fra middelalderen. Ifølge rentemesterregnskaberne blev Vestermølle bygget om i 1607. Den havde i 1613 tre underfaldshjul med hver sin kværn. I perioder malede møllen korn, men brugtes nogle år under navnet Polérmøllen til forarbejdning af våben, harnisker og anden militær udrustning. Bygningen har rimeligvis været af bindingsværk.

Efter Vestermølle fulgte møllestrømmen nuværende Løngangsstræde for så at udvide sig til en ny mølledam, i dag pladsen Vandkunsten. Her stod en eller to vandmøller. Selve navnet Vandkunsten har dog ikke med mølleri at gøre, men skyldes, at der her lå et sindrigt, hestetrukket vandløftningværk, som via et rørsystem forsynede Københavns slot med vand.

Vandmølleanlægget ved Vandkunsten ejedes snart af kongen, snart af magistraten eller private bl.a. rentemester Henrik Müller. Det var primært en kornmølle, men drivkraften udnyttedes omkring 1620 til klædevalkning. Da møllen hævdedes at genere byens vandforsyning, forbød magistraten ejeren at bruge møllen. Den blev sløjfet omkring 1668 som den sidste vandmølle indenfor voldene. Af mølleanlægget har man omkring 1900 konstateret fundamentrester, dele af slusen samt stumper af møllesten.

Vestermølles historie og situationen omkring møllen ved Vandkunsten rummer stadig gåder. Kun en fornyet analyse af arkivalier og arkæologiske spor vil kunne skabe større klarhed over disse møllers forhold. Generelt har det været små anlæg på grund af den beskedne vandtilførsel og ringe mulighed for opstemning.

Hestemøller

Hvornår de første hestemøller indrettes i København ved man ikke. Blot

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

må det være længe før etableringen af Stadens hestemølle i 1523, som har givet navn til Hestemøllestræde. Også andre hestemøller nævnes inden for voldene i sidste halvdel af 1500-tallet. I 1637 stod en grynmølle trukket af heste ved provianthuset på Slotsholmen.[3]

Hestemøllerne blev først og fremmest brugt på bryggergårdene. I forbindelse med beskatningen af dette erhverv gennemførte man i 1682 en taksering af hestemøller. Bryggerlavet omfattede da 86 anlæg. Der var 21 i Nørregade, Vestergade havde 8, samme antal fandtes ved Gammeltorv og Nytorv, mens Købmagergade fulgte med 6. De øvrige lå spredt i andre gader. På Christianshavn stod 11 hestemøller. Af såkaldte »publikke« hestemøller opregnedes 4. I gennemsnit blev bryggerlavets hestemøller takseret til ca. 90 rigsdaler, mens de offentlige lå på 195 rigsdaler.[4]

På grund af svindel med afgiften blev hestemøllerne forbudt i 1690. Samtidig strammedes kontrollen med håndkværnene i de enkelte husholdninger, mens formalingen af malt og rug til brug i bryggerierne blev monopoliseret, idet Edvard Kruse fik privilegium på 6 hestemøller på Skt. Annæ Plads. 35 personer tænktes knyttet til anlægget, hvor i alt 60 heste skulle tjene som trækkraft. Til hver hestemølle kræves 4-5 heste og hyppig afløsning. At det store etablissement kom igang dokumenteres ved oplysningen om, at en ildebrand i 1691 hærgede 2 af stedets hestemøller.[5]

Hestekraften var også energikilde på Den kongelige Grynmølle, der lå nord for Gammel Dok på Christianshavn. Stedet var startet som privat bryggergård omkring 1700. I 1727 indrettede ejeren en grynmølle, som leverede proviant til flåden, hvorefter Søetaten overtog ejerskabet i 1740. Møllen blev bygget helt om i 1745 efter tegning af Holmens bygmester Philip de Lange og udstyret med to hestemølleværker. Grynmøllen ses på et stik i Den Danske Vitruvius fra 1746, hvor dokken dog er hovedmotiv. Bygningerne rummede hestemølleriet, kornmagasin og andet, indtil en voldsom brand hærgede komplekset i 1779. Siden rejstes på brandtomten et pakhus til brug for Grønlandske Handel, mens grynleverancen til flåden overgik til Svanemøllen uden for Østerport.[6]

Et anseligt hestedrevet grynmølleværk blev indrettet af grosserer Johannes Seiling i 1780 nord for Langebro, hvor Vester Voldgade i dag ender ved havnen. Bygningen var 56 alen lang og 23 alen bred, 4 etager høj og rejst i grundmur. En del af bygningen rummede kornmagasin til 6-8.000 tdr. korn. Der kunne opstaldes 14 heste. Nicolai Jonge beretter videre:

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

»Maleverket bestaaer af en Qvern med Rhinske Møllestene; derved ere fem Sigter og tre Blæse-Verck, som paa eengang drives ved samme Verk. Disse ikke alene rense Sæden fra al Ureenhed og Ukrud, men endogsaa Grynene fra deres Saaer (= skaller). Dette ene Verk drives ved Heste. Paa dette Verk formales alene Byg, som forhen er tørret paa en Kølle. Disse Byggryn ere især tienlige til Skibs-Gryn og paa lange Reiser, eftersom de kan formedelst deres Tørhed meget got holde sig. Ved dette ypperlige Mølleverk er ogsaa indrettet en Tørre-Kølle, der er indrettet alene af Steen og Jern, og giør den øvrige Bygning sikker og frie for Ildsvaade. Paa denne Kølle tørres om Aaret ovenmeldte Qvantum Byg. Fra denne Gryn-Mølle forsynes al den Kongelige Flaade med de behøvende Gryn, ligeledes alle andre oprettede Compagnier tage her til deres Skibes Provision de behøvende Skibs-Gryn«.[7]

I en beskrivelse fra 1825 får man nøjere besked om hestemølleværket, som det nu så ud. I stueetagen fandtes selve hestetrækket beregnet til 8 heste samt grynsigten, et par blæsekasser og broværket, d.v.s. den tømmerkonstruktion, som bar de 3 kværne til henholdsvis grynmaling, skråning og afskalning, der stod på etagen ovenover. På den næste etage igen roterede det store stjernehjul, hvis kraft via drev og aksler satte møllestenene i bevægelse.[8]

Seilings virksomhed gik under navnet Grynmøllen 1, fordi han også havde skøde på en vindmølle på Christianshavn, Grynmøllen 2. Hestemøllen brændte i 1832 og blev genopført som Langebros Dampmølle, en af de tidligste i sin art i København.

Hestemøllerne anvendtes også til knusning af bark til garvning. Der fandtes f.eks. en hestegang på A. M. Henriques garveri i Kronprinsessegade 8. I forbindelse med dette nye byggeri i 1804 takseredes et møllehus i baggården med »en Barkmølle af en Støbtjern Snække med Jern Kam, paa den staaende Axel en stor Skiive med Toug som driver Een i det eene Hiørne af Huuset anlagt Farve Mølle med Qværen og Jerntøj«. Stalden rummede 4 heste.[9]

Hestemøllerne brugtes langt op i 1800-årene stedvis til drift af maskineri indenfor træ- og jernforarbejdning, fremstilling af porcelænsmasse, eller knusning af ben.[10] Derefter gled de ud som en utilstrækkelig og uøkonomisk kraftkilde.

Stubmøller før 1700

Usikkerheden er stor, når man vil studere de ældste københavnske

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

vindmøller. Det kan være vanskeligt at afgøre, hvilken mølletype dokumenter eller kort henviser til, når ordet mølle nævnes eller et symbol vises: Er det en stubmølle eller en hollandsk mølle, og hvor ligger den præcist?

De første vindmøller kommer til Danmark omkring 1100 i form af stubmøllen. På denne mølletype skal hele møllehuset drejes over sin krydsfod af tømmer for at holde vingerne i vinden. Stubmøllen havde som regel kun en kværn med beskeden maleevne. Den tidligste arkivalsk sikrede vindmølle i København er Hr. Arilds mølle ved Nørreport. Den nævnes i 1432 og stod »hoss Nørre port i Kopendhafn i sancti Pethers soghn«, vel på Klokkehøjen ved Teglgårdsstræde.[11] Møllen har næppe været den eneste. Bebyggelsen var endnu ret åben i den nordvestlige del af middelalderbyen, så blæsten kunne udnyttes. Til gengæld har der været adskillige stubmøller uden for byen, især nær Vesterport, hvor bl.a. kirken omkring 1510 står som ejer af vindmøller.[12]

Møllerne skulle betale en årlig afgift til staden. I den forbindelse omtales i 1620 udenfor Vesterport langs Gammel Kongevej 18 møllebakker, hvorpå man satte stubmøllerne for at hæve dem over terrænet.[13] På Braunius' berømte stik fra 1587 af udsigten mod København fra Valby bakke ser man disse stubmøller, en hel lille møllepark med et moderne udtryk. Det nøjagtige antal vises næppe. Samme forbehold gælder det storslåede stik fra 1611 efter Wijk af hovedstaden set fra Amager, hvor stubmøllerne er opmarcheret uden for Vesterport i solskinnet. Ejernavn kan arkivalsk forbindes med nogle af disse møller. Prospekterne viser også møller nær Københavns slot, Wijk-stikket således en stubmølle på skansen sydvest for Tøjhushavnen. Denne stubmølles krydsfod blev repareret i 1652. Møllen blev i 1657 flyttet til Christianshavn.[14] Man må forestille sig disse stubmøller fra 15-1600-tallet knap så store som de senere, f.eks. Frilandsmuseets stubmølle ved Kongevejen i Sorgenfri, der er fra 1700-tallet. Detaljer om de ældste stubmøllers indretning kendes ikke, bortset fra, hvad man tør hente fra stikkenes skematisk tegnede møller.

Hvornår de første vindmøller blev placeret på selve volden omkring København er usikkert. Måske skete det i 1620, efter at Christian IV havde truffet aftale med møller Martin Jacobs fra Northem i Frisland om, at denne skulle »i Nederland ophugge en weirmølle, som paa en dagh och natz tiid kand maalle 10 eller 12 lester miell« – altså en kornmølle – og stille den op på et belejligt sted i København for i alt 2000 rigsdaler. Møl-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

København set fra Valby Bakke 1587. I forgrunden ses Vesterbros stubmøller. Stik af Georg Braun og Franz Hogenberg. Københavns Bymuseum.

len blev anbragt på skansen ud for Vesterport, senere kaldt Schacks bastion.[15]

Det kan ikke afgøres med sikkerhed, om denne vindmølle var en stubmølle – eller en »hollandsk« mølle, altså af den slags, hvor kun møllehatten skal drejes, når vinden ændrer retning. En begrundet formodning om, at det var en hollandsk type, ligger i, at kongen lod bygningen hente i udlandet, at omkostningen var høj, og at man forlangte stor formalingskapacitet. At den senere kaldes St. Kongens mølle er vel heller ikke tilfældigt. Da man kendte stubmøller i forvejen, behøvede man ikke at hente en sådan udefra. Det er derfor rimeligt at betragte den kongelige vindmølle som den hollandske mølletypes førsteoptræden i København, måske overhovedet i Danmark. At den blev indforskrevet fra Holland, hvad enten den var helt ny eller et stykke genbrug – hvordan tolke dokumentets ordlyd »ophugge en weirmølle«? –, var naturligt. Kontakten med Holland var dengang intens politisk, økonomisk og kunstnerisk, men også byggeteknisk. Mølletypen med den drejelige hat blev, som navnet mere end antyder, udviklet der i 1500-tallet.

I øvrigt er det en oplagt mulighed, at Slesvig og Holsten dengang som senere har kunnet optræde som formidler af teknisk innovation til Danmark sydfra.

Det er vel til denne »Kong:Ma:Weirmølle paa Westerschandtze«, at Tugt-og Børnehusets manufaktur ved Gråbrødretorv, hvor der var ham-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

pemølle, i juni 1624 leverede 216 alen sejllærred og i august 15 alen »thill at lappe Seigellene paa Weirmøllen med«.[16]

Det kan nævnes, at kongen i 1633 solgte en vindmølle udenfor Nørreport til »samptlige ledergerbers«, hvilket må være garverlavet. Den har malet bark til udvinding af garvesyre. Stubmøllen kaldes da også senere Garvermøllen og lå ved nuværende Kapelvej på Nørrebro.[17] Endnu en barkmølle blev etableret i denne bydel, da skomagerne i 1634 fik tilladelse til at flytte og bruge en mølle, som kongen ejede, fra Værebro til nuværende Guldbergsgade, der tidligere kaldtes Barkmøllevejen. Denne barkmølle blev i 1635 solgt af kongen til to garvere. Møllen kendes senere under navnet Lille Blegdams mølle.[18]

I 1640'rne og begyndelsen af 1650'erne forbedredes Københavns befæstning på strækningen fra Vesterport og ned til stranden. Samtidig udførtes voldarbejder, så Christian IV's byudvidelse mod nord med Rosenborg og Nyboder kunne komme i dækning. Det overflødiggjorde den gamle Østervold, som strakte sig langs Gothersgade. Indtil 1637 havde kongen på denne vold overfor Gammel Mønt haft en vindmølle, som derefter og indtil voldens sløjfning brugtes af fattigvæsenet.[19]

Befæstningsarbejdet betød, at 4-5 af vindmøllerne i 1650'erne måtte fjernes fra de nu kasserede forsvarsanlæg. I stedet for rykkede møllerne op på de nye skanser såvel på Sjællandssiden som på Christianshavn. I 1660'erne, da reguleringen af befæstningen blev intensiveret som følge af svenskekrigene og udviklede sig til en storslået, regelmæssig fæstningsring omkring København, kom endnu flere vindmøller til at krone ledige bastioner. I sidste halvdel af 1600-årene opstod kort og godt den pyntelige og nyttige række af voldmøller omkring København, som gennem 200 år skulle tegne en karakteristisk side af byens profil indtil voldenes fald omkring 1870.

Indenfor voldene finder man i 1658 en vindmølle, som »staar ofven paa det huus ved vores Toldbode«. Det er kongen, som beder bygmester Albertus Mathiesen om at vurdere møllen med sit tilhørende. Men hvilken mølletype den tilhører, kan næppe afgøres.[20] Desuden nævnes en mølle i 1668 nær Toldboden ved Skt. Annæ bro. Den blev i 1687 flyttet til Toldbodvej, nuværende Esplanaden, overfor Kastellet, hvis hestemølle skulle suppleres. At det var en stubmølle dokumenteres ved, at fundamentet er afsat på en plan over Amalienborg-området fra ca. 1740, men også gennem landkadettegninger fra 1751. Fundamentet ses også på

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Geddes kort over Skt. Annæ Øster kvarter fra 1757. Møllen blev brudt ned få år senere i forbindelse med den fortsatte udbygning af Frederiksstaden.[21]

Christian IV ejede som nævnt flere møller. En lidt senere møllekonge fra 1650'erne og 1660'erne var Hans Hoppe. Han stammede fra Holland og blev brygger og købmand på Christianshavn, hvor svigerfaderen, storkøbmanden og rederen Jacob Madsen en tid var borgmester. Hoppe kan i denne periode forbindes med 3 møller på Christianshavn og 2 ved Vestervold. Til en af disse hentede han træ til en mølleaksel i »Dragør lund«.[22]

Møllepladserne på voldene blev overladt gratis til de interesserede. Opførelsen eller flytningen af møllebygningen var ejernes sag, og de måtte acceptere at fjerne møllen, hvis hensynet til forsvaret krævede det.

Det var næsten udelukkende stubmøller til kornformaling, som tegnede de små grupper af vindmøller, som både før og efter fæstningens modernisering fortsat hævede sig mellem de spredte huse, værksteder og haver uden for voldene langs byens udfaldsveje. Af en synsforretning fra 1682 af stadens udenbys jorder fremgår det, at der udenfor Vesterport stod 6 vindmøller, mens Nørrebro gav plads til 7 møller. På Østerbro lå 2 mølleanlæg, mens en enkelt mølle ragede op på Amagersiden af Christianshavns port. Dokumentet giver også besked om kværnenes størrelse. Typisk er disse forstadsmøllers øverste roterende møllesten 150 cm i diameter og samme stens tykkelse 20 cm.[23] Denne præcision i de normalt detaljefattige dokumenter har skullet tjene vurderingen af møllestenenes maleevne og dermed en korrekt beskatning af møllerne.

Hollandske olie-, sav- og valkemøller

Enevældens statsmagt ønskede som et led i sin merkantilistiske selvforsyningspolitik at støtte fremstillingen af sæbe. Hollænderen Herman Jæger fik i 1661 privilegium på et sæbesyderi, som han derefter etablerede på Christianshavn.[24] Jæger fik desuden i 1668 tilladelse til at indrette nogle oliemøller »paa sin egen grund udi sin baggaard«, i dag Strandgade 26, hvilket tyder på, at det ikke var vindmøller, men hestetrukne værker til at knuse importerede oliefrø med. Jæger døde 1670/71 uden at have spundet guld på sin aktivitet.[25]

I 1682 blev der imidlertid oprettet endnu et sæbesyderi med Hans Nielsen og Lorents Krøyer som ejere. De fik lov til at opsætte en oliemølle, »som af vinden kand drifvis« med tilhørende bygninger i Enhorns ba-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

stion på Christianshavn.[26] Mølletypen kan ikke fastslås ud fra dokumenterne alene, men kun en hollandsk mølle vil kunne rumme det nødvendige knuseværk til oliefremstilling. Dette bekræftes af J. Friedleins stik fra 1706 af Københavns bombardement 1700, som på Enhorns bastion viser den karakteristiske kegleformede hollandske møllekrop med drejelig hat.[27] Oliemøllen på Enhorns bastion er dermed blandt de første bygninger i København af den mølletype.

I 1687 fik Peder Hansen Quist, som nu var indehaver af Herman Jægers sæbesyderi i Strandgade, udvist en byggeplads på Christianshavn til en vinddrevet oliemølle. Den blev indrettet på Sofie Hedevigs bastion, som lå i den voldkrans, som netop var blevet påbegyndt i 1685 som forlængelse mod nord af Christianshavns vold. Peder Hansen Quist opnåede toldfri indførsel fra Holland af tømmer, jern, sten og andre materialer til møllen.[28] Det fremgår af et kort over bastionen, at vindmøllens grundplan var 8-kantet. Følgelig var oliemøllen af »hollandsk« type. Man kan igen betragte kobberstikket med Københavns bombardement 1700, hvor tegneren ganske vist ukorrekt har placeret Peder Hansen Quists oliemølle ved tallet »5«, mens det rettelig er »6«, som angiver Sofie Hedevigs bastion. Her står jo tydeligt en hollandsk vindmølle.

Oliemøllen på Enhorns bastion brændte i 1714. For at kunne genoptage produktionen købte ejerne, ovennævnte Lorents Krøyer og hans nye kompagnon Peter Raben, på auktion vindmøllen ude på Sofie Hedevigs bastion, som siden Peder Hansen Quists død kort før 1700 »i nogle Aar haver staaet som Ørk og færdig til at nedfalde, saavelsom Huset og Plankeverker der gandske er forraadnet og paa nye mesten maae opbyggis«.

En vurdering fra 1712 bekræfter den dårlige tilstand, idet den samtidig fortæller, at vindmøllen er 8-kantet, 3 etager høj og tækket med brædder og rør. Møllen stod på en bygning – hvad man også ser på Friedleins stik – og var således hævet godt op i vinden uden at stå i læ af bastionsiderne. 4 gamle sejl til vingerne beskrives som brugbare. Og møllens centrale udstyr er til stede: »2 Løbere og een Ligger« – nemlig de to sten som rullende på højkant knuser oliefrøene ovenpå en vandret, tallerkenformet og fastliggende sten – en såkaldt kollergang. Noget jernudstyr, ildtang og andet bekræfter yderligere møllens formål. Hele anlægget vurderes til 3300 rigsdaler.

Oliemøllen på Sofie Hedevigs bastion blev nu sat i stand og erstattede dermed som ønsket den nedbrændte vindmølle på Enhorns bastion. Som gode, valutabevidste borgere fremhæver køberne, at »i Fald vi en

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Mølle fra Holland skulde have forskrevet, vilde Pengene derfor have gaaed af Landet«. I 1735 var møllen brandforsikret for 5000 rigsdaler. Policen betales år efter år til 1748. Oliemøllen findes endnu på Geddes kort fra 1757. Søetaten købte bygninger på bastionen i 1770, uden at det dog kan ses af arkivalierne, hvor længe vindmøllen eksisterede.[29] I 1846 lagdes dele af Hærens Laboratorium på Sofie Hedevigs bastion, som i dag er en del af Fristaden Christiania.

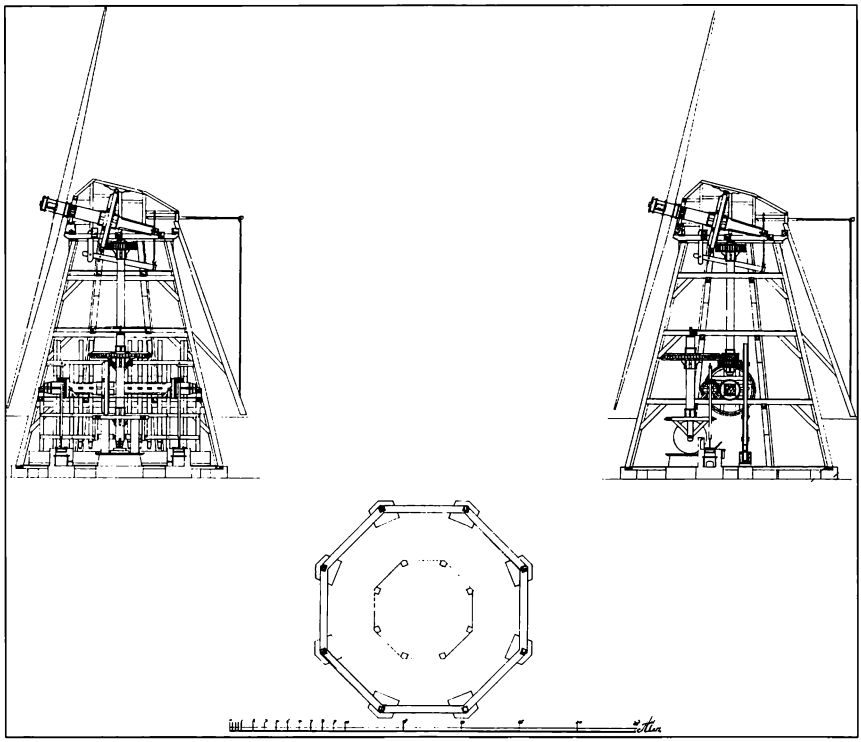
Kan der være usikkerhed om, hvilken type Christian IV's mølle på Schacks bastion tilhørte, kan det til gengæld, som netop sket, dokumenteres, at den hollandske mølletype senest dukker op i København i 1680'erne. Behovet for slagning af oliefrø har fremmet investeringslysten i den i Danmark nye teknik. En god portion statslig velvilje har været med til at bane vejen for den kostbare mølle. Der skulle endnu gå nogle år, før hollændermøllen til melkværne blev lanceret.

Andre olievindmøller fulgte i begyndelsen af 1700-tallet. Hollænderen Rolluf Hoogkerk fik privilegium på et sæbesyderi i 1702 og opførte i kompagniskab med to andre Vestre oliemølle i Sundbyvester mellem nuværende Hallandsgade og Norgesgade. En beskrivelse fra 1766 fortæller, at denne hollandske mølle står på 8 murede piller. Fra omgangen og opefter er mølleskroget ovenpå brædderne beklædt med halm. Stampeværket er indrettet med 6 stamper og »Maste Verket«, altså kollergangen, består af »en liggende Marmor Steen og tvende løvende Marmor ditto«. Mølle og tilhørende bygninger takseres til 10.200 rigsdaler. Møllen forsvandt i 1850'erne.[30]

I 1720 startede Hoogkerk en anden oliemølle, nemlig Fredens Mølle – navnet skyldes den netop afsluttede Store Nordiske krig. Møllen rejstes på det sydøstlige hjørne af nuværende Amagerbrogade og Holmbladsgade. En sandstenstavle fra møllen med indskrift på hollandsk »De Moole D:Vreede« sidder i dag på Amagerbrogade 45 nær møllens oprindelige placering. Fredens mølle beskrives i 1760 som hollandsk med omgang, rørtækket og med det sædvanlige stampeværk og kollergang med marmorsten.[31] Omkring 1800 var Fredens mølle på skift tilskødet forskellige medlemmer af familien Casse. En interessant tegning tidligst fra 1805 af møllen, måske projekt til en ny, viser detaljeret en oliemølles stampeværk og kollergang.[32] Møllen med tilhørende sæbesyderi blev i 1846 omdannet til Fredens Mølles Fabrikker, i dag storkoncernen Superfos.

Endnu en Amager-oliemølle drevet af vinden blev opført 1808 ved nuværende Brigadevej. Den tilhørte Jacob Holm og beskæftigede 5 ar-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fredens mølle på Amager. Konstruktionstegning tidligst fra 1805, der viser oliemøllens stampeværk og kollergang til knusning af oliefrø. Kunstakademiet, Samlingen af arkitekturtegninger.

bejdere i 1821, som årligt kunne formale 1500 tdr. frø og frembringe 37.000 potter olie. Virksomheden fik som den første oliemølle indlagt dampmaskine i 1827. Vindmøllens senere skæbne kendes ikke.[33]

Amager havde dog ikke patent på oliemøllerne. Henrik Holm, en broder til Jacob Holm, fik 1811 privilegium på fabrikation af denne vare. Han havde i 1809 købt en hollandsk vindmølle nær Vibenshus, som han flyttede en smule til det senere Lyngbyvej 11. Produktionen startede her i 1813, hvor navnet Oliemøllen snart blev almindelig kendt. Møllen fik 2 oliepresser. Teknikken blev forestået af den samme holstenske møllebygger, som indrettede den i samtiden beundrede hollandske oliemølle ved Skjoldemose på Sydfyn fra 1814.[34] Oliemøllen ved Lyngbyvej ændredes i 1860 til dampkraft, hvor det ældre stampe- og kilesystem aflø-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

stes af en hydraulisk presse.[35] I dag er den såkaldte Oliemøllegrund bebygget med boliger og butikker.

I forbindelse med flådebyggeriet i 1700-tallet lod orlogsværftet i 1735-1737 opføre en hollandsk savmølle ved Toldboden i nærheden af de tømmerpladser, som strakte sig sydpå langs havneløbet. Savmøllen blev »inventeret« af værftets fabrikmester Didrich Thura. Han havde fremstillet en model til møllen efter en studierejse til Holland i 1732. Murerarbejdet til møllen tog Christian Lindener sig af,[36] mens tømrermester Peder Jensen klarede trækonstruktionen sammen med Rasmus Nielsen Villartz.

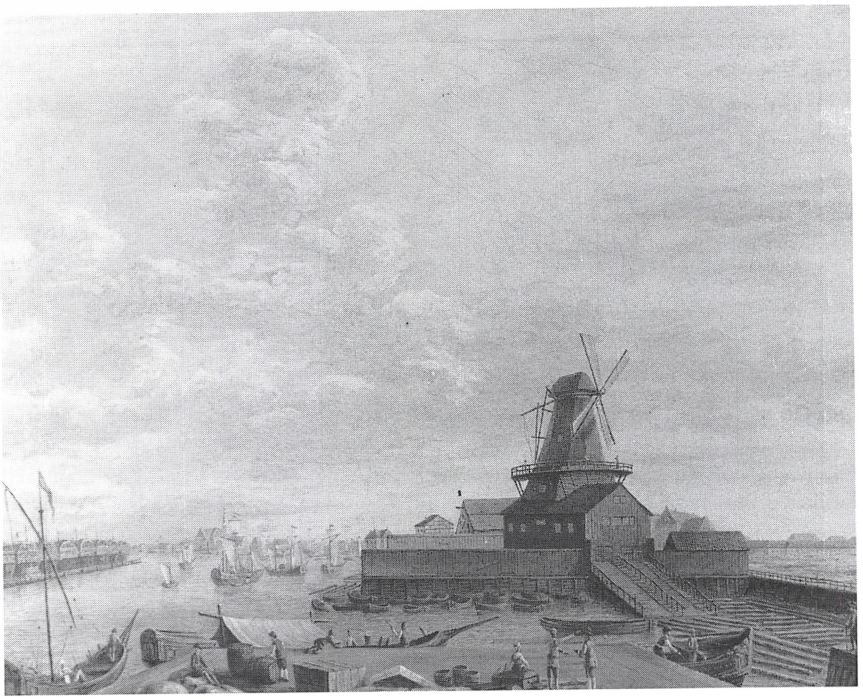
Underbygningen til møllen var 13 alen høj, ovenpå kom den 8-kantede møllekrop på 18 alen, mens hatten målte 5 alen i højden, en flot vindmølle. Overslaget til møllen bortset fra fundamentet lød på 10.700 rigsdaler. Urmager Peder Matthiesen, der kendes fra urværker til bl.a. Petri og Trinitatis kirker, fabrikerede jerntænder samt diverse jernhjul til savværk og til ophaling af tømmeret. Andet udstyr kom dog fra Holland, idet man dér i 1738 købte savblade og andre redskaber.

Der blev bygget et hus til mølleren og to svende.[37] Til savmøllens drift ansattes et par hollændere, men man havde i starten tummel med den ene, fordi han faldt i drukkenskab og måtte afløses af en dansker.[38]

Takket været Nicolai Jonge får man mere underretning om savmøllen, hvis opgave var at skære det træ op, som flød i den korte, godt 30 alen brede kanal kaldet »Rør-Havet«, i folkemunde »Det røde Hav«. Det strakte sig mellem Toldboden og tømmerpladsen:

»Midt paa Pladsen stod bygt et langt Huus, i hvilket var 26 Sauge, som giennemskar til Planker og Bræder alt det store Tømmer, som Tid efter anden blev henlagt i Rør-Havet, til Holmens og Flaadens Nytte og Brug. Oven paa dette Huus stod bygt en stor Hollandsk Veyer-Mølle, tækket udvendig overalt med Skiefersteen. Inde i Møllen selv vare alle de mechaniske Hiul og Indretninger, som ved Møllevingenes Omdrejning af Vindens Magt baade satte alle Saugene neden under i Huset i fuld Bevægelse, saa og tillige uden nogens Hielp fremslæbte af sig selv det anbundne store Tømmer op af Kanalen hen til Saugene. Denne mechaniske Indretning blev af alle betragtet med største Forundring og Fornøyelse. Oven paa Taget af Huset rundt omkring Møllen var andlagt en meget breed Vægtergang med et høyt Rækværk omgiven, hvor man gik op for at kunde see Møllens indvendige mechaniske Structur, og hvorledes

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Savmøllen ved Toldboden, opført 1735. Maleri af G. A. Cesari, ca. 1753. Københavns Bymuseum.

Møllen selv kunde omdrejes efter de blæsende Vindes forskiællige Beskaffenhed«.[39]

Det blev i 1750'erne besluttet at flytte tømmerpladserne bort fra Toldboden, fordi de lå brandfarligt for orlogsskibene i havnen. Savmøllen blev da revet ned og bygningsdelene solgt ved auktion i 1755.[40] Det interessante anlæg er heldigvis gengivet som hovedmotiv på et maleri af G. A. Cesaris ca. 1753 på Københavns Bymuseum, men ses også på et par af Rach og Eegbergs malerier fra 1748 og 1749 på Nationalmuseet.[41]

Søetaten havde tilsyneladende ikke brug for savmøllen andetsteds, når mølledelene blev sat på auktion. I 1793 fik man imidlertid atter en savmølle. Den blev rejst på den netop udvidede sydlige del af Nyholm ved siden af beddingen for kanonchalupbådene over for Charlotte Amalies bastion. Ved siden af indhegnedes nogle tømmergrave i vandet til

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

opbevaring af træ. Det var møllebygger Wahlert, som i 1791 leverede overslag til savmøllen på 8300 rigsdaler. Savmøllen blev igen af hollandsk type. I 1794 måtte man lægge ny aksel i møllen og forny vingerne, fordi en storm i februar hærgede anlægget. Allerede i 1814 besluttede man sig til at opgive møllen, fordi driften ikke svarede sig. Der blev lagt kanonbådsskure på grunden.[42]

På J. F. Clemens berømte stik fra 1801 har savmøllen 1. parket til slaget på Rheden. Det fremgår af en anden gengivelse af slagscenen, at savmøllen på Nyholm ligesom sin forgænger ved Toldboden stod på en høj underbygning med sidefløje.[43]

Endnu en savvindmølle var i drift i slutningen af 1700-tallet, antagelig den eneste privatejede i sin art i Danmark. Den blev opført til brug for skibsbygmester Erik Eskildsens bådeværft ved Kildevæld på Østerbro nær Svanemøllen. Værftet var anlagt i 1778. Møllen byggedes efter forbillede fra Bayerfleth i Holsten, hvortil Eskildsen havde sendt en møllebygger. Savmøllen ved Kildevæld var savmæssigt en ny type og kostede bygherren 4000 rigsdaler. Det kneb dog for værftets mandskab at blive fortrolig med møllen. Eskildsen måtte derfor ansætte en ny mester til at klare betjeningen. Erik Eskildsen døde i 1793, hvorefter bygninger og mølle blev solgt.[44] Hvad der blev af møllen vides ikke.

Valkning er en efterbehandling af det vævede stof, så der sker en sammenfiltning af uldtrådene. Det gør stoffet tættere og mere ensartet. Stoffet skal blødes op i sæbeopløsning og presses sammen. Valkeprocessen blev tidligt overtaget af vandmøller. Møllen fra 1600-tallet ved Vandkunsten var et sådan anlæg. Men også en hollandsk vindmølle kunne aktivere det stampeværk, som foretog valkningen.

I 1699 fik Georg Julius Wodroff af kongen skøde på et stykke jord langs Sankt Jørgens sø ved Ladegårdsåen. Han havde stillet forslag om »een Vejer Mølle til at valcke alle Slags fiint Klæde« efter forbillede fra Amsterdam og Leyden. I efteråret 1699 stod vindmøllen klar. Det fremgår ikke af dokumenterne, at møllen var af hollandsk type, men alene dens formål bekræfter det. Det understøttes desuden af hans ansøgning i oktober 1700 om på valkemøllen »auf den ledigen Boden, die sich in solcher Mühle befinden« at måtte anlægge et perlegrynsværk, hvorpå han kunne lave byggryn, når der ikke var noget at stampe og på den måde redde økonomien i valkeriet.[45] Dermed havde endnu en hollandsk vindmølle indfundet sig i København og ikke mindst med det kværn-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

mæssigt revolutionerende perlegrynsværk, som der vendes tilbage til senere.

Wodroff udnyttede desuden Ladegårdsåens energi til en vandmølle. Den blev trækkraft for en slibe- og boremølle. Til sikring af sine investeringer fik han eneret til valkemøller inden for en mils afstand fra København, slibemøller 3 mil ud, mens perlegrynsproduktionen gjaldt for hele Sjælland.

Wodroffs vindmølle og vandmølle hærgedes ved brand omkring 1709. Et nyt vind- og vandmølleanlæg fulgte først omkring 1749 i forbindelse med et sejldugsmanufaktur. Vodroffgårds komplicerede historie må forlades her, men den sidste vindmølle på stedet, som blev suppleret af dampkraft i 1838 – til gengæld skulle så vandmøllen nedlægges – brændte i 1865. Derefter optog Marstrands Bryggeri pladsen.[46]

På et maleri fra ca. 1759 ser man i forgrunden de mange stubmøller på Vesterbro, men også to hollandske vindmøller. Den ene er møllen ved sejldugsmanufakturet på Vodroffgård, men den yderst til venstre? Det er en vindvalkemølle ligesom Wodroffs og knyttet til et lærredsmanufaktur, som militæret i 1730 indrettede lidt nord for ved Ladegården. Skt. Hans hospital overtog i 1769 Ladegården. Året efter takseredes bygningerne, hvor møllen beskrives som en 3-etages »hollandsk Klæde Stampe Mølle« udstyret med 8 par hamre. Møllens vurdering lød på 3000 rigsdaler.[47] I 1777 omtales møllen med stråtag, nu kun med 6 stamper. Den forsvandt omkring 1790.[48]

Stubmøller efter 1700

Med perlegrynskværnen havde Wodroff i 1700 introduceret den hollandske vindmølle som kornmølle i København. Eksperimentet blev af kort varighed. Wodroffs eneret til at fremstille perlegryn på Sjælland befordrede heller ikke udbredelsen af kværntypen. Han fik således i 1709 forhindret en møller i Kalundborg i at optage en lignende produktion.[49] Det økonomiske incitament til at investere i de bekosteligere og teknisk overlegne hollandske vindmøller til behandling af brødkorn var endnu ikke tilstede i den grad, som da man tog mølletypen i brug under 1680'ernes olieproduktion. I 1700-årenes første halvdel var det derfor næsten udelukkende de 11-12 stubmøller på voldene og de tilsvarende 14-15 i forstæderne, som tog sig af formalingen af korn.

Hvordan så en typisk københavnsk stubmølle ud dengang, f.eks. Lavendelstrædes mølle, som stod på Gyldenløves bastion, hvor Køben-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Lille mølle på Løvens bastion. Foran møllen ses drejevogn og pæle til møllens drejning. Udsnit af G. A. Cesaris maleri af Christianshavn, ca. 1754. Københavns Bymuseum.

havns rådhus breder sig i dag? Den kaldtes også Lucie mølle eller Lussemøllen, fordi en gammel, sindsyg kvinde omkring 1700 havde druknet sig i et vandhul i nærheden.

En vindmølle på denne bastion kendes fra 1669. I 1773 brændte møllen. Brandtaksationen fra 1775 beskriver den netop genopbyggede mølle:

»Paa Volden en fiirkanted Stop-Mølle overalt beklæd med Bræder udvændig, staaende paa een nye Eege Kryds Foed, hvorunder fiire nye opmurede Piller, altsammen neden om tillukket med et 16 kandtig Skuur af Tømmer og Bræder med Planke-Gulv og fiire Dørre, hvorunder Kornet i tørre kand conserveres; Opgang til Møllen er af een Trappe med behørig Reikværk, i 1ste Etagie er Broeværk og Lætværk, Meel-Pibe og Opgang til Øverste Etagie udi hvilken findes 2de Mølle-Steene med fuld Behør af Ring, Skruer, Skoe, Kar, Dæcksel og Sække-Bænk, Kamme-Hiul

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

og Drev med tilhørige Jern-Presse og Krans, samt Winde til begge med Toug. Een Eege Mølle Axel og 2de Mølle Jern og Arme, altsammen i complet Stand til Gang og Malning«. Møllen og dens inventar vurderes til 3200 rigsdaler. Vingerne beskrives uhyre sjældent i dens slags papirer, men de har været forsynet med sejldug.[50]

Mens stubmøllerne på billeder fra 15-1600-tallet fremtræder med sadeltag med lige flader, ændrer det sig i de følgende århundreder til en mere hvælvet tagform. Det gav bedre plads til møllens mekaniske indretning, især til et større kamhjul på vingeakselen inde i møllen og dermed større kraft.

Stubmøllernes skrog var bræddeklædt, idet fronten, som jo var særlig udsat for blæst og regn, i løbet af 1700-årene beklædes med træspån ovenpå brædderne. Selve tagdækningen har måske været strå, men herom tier de fåmælte stubmøllebeskrivelser.

Skuret omkring møllens fod er hovedreglen for tidens københavnske stubmøller. Det fremgår tydeligt af taksationer og ældre billeder. Det normalt 8-kantede skur beskytter møllens krydsfod, der som hovedregel er dobbelt og forsynet med dobbelte skråstivere, mod regn og tjener til opbevaring af korn og redskaber. Vistnok yderst sjældent og sent blev det lavet af mursten.[51] Disse skure har sandsynligvis også omgivet stubmøllerne mange andre steder i Danmark dengang. Det er derfor beklageligt, at ingen af nutidens fredede 12-14 stubmøller har bevaret denne karakteristiske detalje.

Omkring stubmøllen stod 16-18 pæle eller sten i en cirkel. Når mølleren skulle dreje bygningen, når vinden slog om, satte han en ramme med et spil over en af pælene og trak med en kæde møllens svans – det stykke egetømmer, hvor trappetrinene er på – i den ønskede retning. De roterende møllevinger var naturligvis farlige at komme for nær. Derfor bestemte myndighederne i 1792, at der skulle sættes et stakit op omkring stubmøllerne.[52] På Kastellets stubmølle klarede man i 1778 det problem ved ganske simpelt at udkommandere en skildvagt til at holde folk væk fra vingerne.[53]

Stubmøllen har normalt kun een kværn. Kværnen findes øverst i møllen, mens underetagen rummer »Broeværk og Lætværk«, d.v.s. den konstruktion, som tjener til at hæve den roterende møllesten lidt op eller ned i forhold til den nederste, fastliggende sten, når mølleren vil regulere formalingens finhed. Krafttransmissionens enkelte led – hjul og aksler – var næsten udelukkende træ. Jern kom kun på tale til tappe, ringe om ak-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sler og andre beslag, f.eks. til pressen eller persen – friktionsbremsen omkring det store kamhjul.

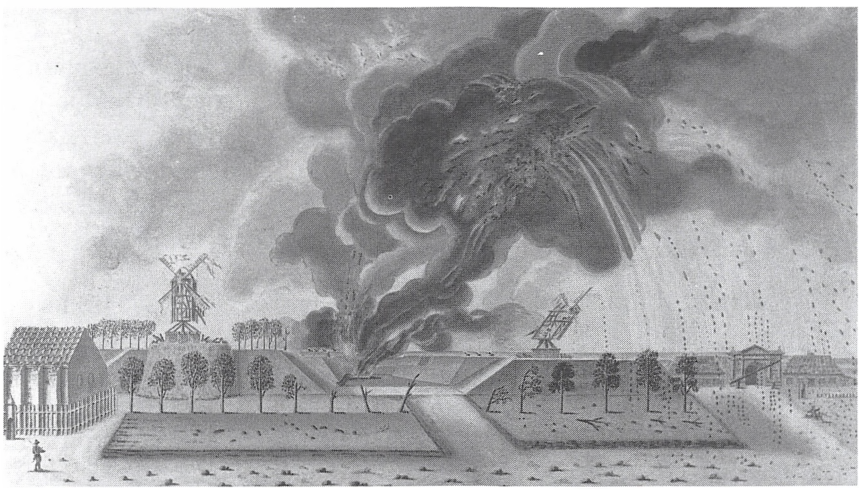
Stubmøllerne var skrøbelige bygninger, som krævede betydeligt vedligehold. Kraftig storm kunne få en mølle til at trimle omkuld, så den knustes. I 1779 eksploderede et krudttårn nær Østerport. Nicolai Jonge fortæller:

»Ved hvilket forskrækkelige Stød alle Tage og Vinduer i Nyeboder og de omkring liggende Gader samt i Citadellet bleve gandske sønderslagne, samt de tvende paa Volden i Nærheden ved samme Krudtaarn staaende Veyr-Møller gandske ruinerede. Rystelserne gik over heele Byen, saa at Vinduer og Dørre sprang op paa langt fraliggende Stæder«.

11 mennesker omkom, derimellem møllersvende fra de to berørte stubmøller Lille Kongens mølle og Grønlandsmøllen ved Rosenkrantz bastion.[54] Begge stubmøller blev genrejst.

Den røde hane var frygtet. Den galede i 1835 over Østermølle ved Trianglen på Østerbro, hvor der siden 1647 havde stået en stubmølle. Julie Sødring oplevede det fra sit hjem i Det hvide Hus over for Sortedamssøen:

»En sen Aften kort efter vor Udflytning gik der Ild i Hatten paa Østerbros Mølle, der laa ligeoverfor Blegdamsvejen. Den gamle Mølle brænd-

Ll. Kongens mølle tv. og Grønlandsmøllen ved Rosenkrantz bastion ved krudttårnets eksplosion den 31. marts 1779. Th. Østerport. Samtidig tegning. Københavns Bymuseum.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Østermølle på Trianglen set fra Lille Triangel. Tv. Sortedamssøen. Tegning ca. 1800. Københavns Bymuseum.

te i Ro og Fred langsomt ned som et Spædelys. Sprøjter manglede nemlig fuldstændig. Den eneste, vi havde paa Østerbro, var kort i Forvejen kørt ind til Byen til en Skorstensild, der dog allerede var slukket, da man ankom. Efter at have styrket sig ovenpaa den anstrængende Tur, begav Sprøjtemandskabet sig igen paa Vej hjem til Østerbro. Klokken var imidlertid blevet saa mange, at Porten var lukket, og man maatte derfor gøre omkring og begive sig til Nørreport, der stod aaben hele Natten. Da de brave Folk endelig langt om længe naaede Østerbro, vilde de ikke tro deres egne Øjne, da de saa, at Møllen i deres Fraværelse var forsvunden. Vi var i Anledning af Branden alle oven Senge, og Moder trakterede med Kaffe«.[55] Møllen blev ikke rejst igen.

Kastellets stubmølle led den tort at blive væltet over ende under en heftig januarstorm i 1846. Møllen havde interessante aner. Da Kastellet blev etableret, planlagde man et mølleanlæg. I et projekt fra 1660'erne til et nyt slot, som Frederik III ønskede at lægge godt beskyttet bag Kastellets volde, indgår en muret vindmølle af hollandsk type. Den tårnformede mølle har cylinderform med bådformet hat. Slot og mølle forbindes med en tunnel, så man under belejring er sikret forsyning af mel. Kun slottets fundamenter blev udført, i dag skjult under Kastelskirken.[56]

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kastellets forsyning med mel blev i de første år dækket med håndmøller og med assistance fra den tidligere omtalte stubmølle overfor ved Esplanaden. Men voldmøllerne stod også bi som leverandører. Der var desuden nogle hestemøller. For dog ikke at være totalt afhængig af omverdenen foretrak man at få sin egen mølle. I 1728 nævnes den første stubmølle på selve Kastelsvolden, nemlig i Kongens Bastion. Den lå bekvemt nær ved Kastellets bageri. Møllen var i privat eje, men havde særlige forpligtelser over for »værten«. Denne konstruktion skabte uundgåeligt irritation, fordi militæret fra tid til anden utilfreds konstaterede, at mølleren gik for meget op i sine leverancer til kunder ude i byen.

Efter ulykken i 1846 fik møllebygger Fritz Christian Balslev til opgave at rejse en hollandsk mølle til afløsning for stubmøllen. Den nye mølle blev taget i brug i 1847 og fungerede til 1903, da Kastellets bageri fik nyt maskinhus. Kastelsmøllen er i dag den eneste bevarede og tilmed fuldt køredygtige af Københavns gamle vindmøller.[57]

Hollandske kornmøller 1700-1800

Wodroffs vindvalkemølle blev som nævnt i 1700 forsynet med et perlegrynsværk, måske det første i Danmark. Hvori bestod denne opfindelse, som kom sydfra, men hvis ældste udviklingstrin man ellers ikke ved meget om, og hvilken betydning fik den?[58]

I den almindelige kværn med to møllesten knuses kornet, så både kernedele og skaldele løber ud af meltuden. Selv en omhyggelig sigtning bagefter giver groft mel. Men takket være skalkværnen eller perlegrynskværnen, som perfektioneredes i begyndelsen af 1700-årene, blev mølleren i stand til at fjerne de grovere skaller og spidser fra kornet, idet skalkværnen, som kun har een møllesten, under sin rotation gnider kornets skaller af mod en raspeplade af gennemhullet jernblik. Pladen ligger som en krave udenom møllestenen i godt en fingersbreddes afstand.

Efter første behandling slår man de groft afskallede korn på kværnen igen. Så kommer der bankegryn ud af kværnen. Får disse gryn også en tur på kværnen, bliver resultatet kuglerunde perlegryn, som let kan sigtes helt skalfri.

Maler man til slut perlegrynene på en almindelig melkværn med to møllesten fås et fint mel.

En virkelig effektiv skalkværn skal løbe med høj fart. Dette kunne man realisere i vandmøllen eller vindmøllen ved at skyde et stort stjernehjul ind mellem mølleværkets andre hjul som et opgearende led. Den

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hollandske vindmølletype er rummelig og har derfor særlig god plads til denne teknik i forhold til stubmøllen. Desuden har stjernehjulet den revolutionerende egenskab, at møllen kan trække flere kværne på samme tid.

Resultatet blev, at møllerne kunne imødekomme det voksende behov for fint rugmel og især hvedemel til brødbagningen, men også at man med de nye mølleanlægs større produktionsevne generelt kunne holde trit med den almindelige stigning i folketallet uden at øge antallet af møller i tilsvarende takt.

G. J. Wodroffs eksperiment ser ikke ud til at have være nogen succes. Næste møller på den københavnske scene er bager Johan Købke. Han fik i 1735 bevilling til på egen bekostning og efter fremlagt tegning at sætte en vindmølle på Ahlefeldts bastion ved Nørreport, hvor der tidligere havde stået en stubmølle. Købke ville male »saadant Hvedemel og Perlegryn, som hidtil af Mangel paa bekvemme Møller fra fremmede Steder er blevet indført«. I 1737 blev hans bevilling udvidet til også at omfatte fint rugmel, som ikke kunne fremstilles på byens andre møller samt alle slags gryn, blot det ikke stred mod andres specielle privilegier.[59]

At dette anlæg opført i 1736 blev den første hollandske kornmølle på Københavns vold, kan der ikke herske tvivl om. Desuden er møllen på et kort over København fra 1741 skitseret som den eneste hollandske.[60] Tilmed præsenteres Købkes mølle på Ahlefeldts bastion i planchværket Hafnia Hodierna fra 1748 på en planche af København set fra Valby bakke.[61] Yderst til venstre står Skt. Peders stubmølle med skur om krydsfoden på Helmers bastion. Derefter kommer Købkes hollændermølle på sin underbygning og med omgang. Lidt til højre for Vesterport ses Lucie stubmølle. Schacks bastion til venstre for porten er mølleløs på stikket. Den ældste St.Kongens mølle fra 1620, der jo blev hentet i Holland, var da væk. En afløser rejstes først i 1769. Hafnia Hodiernas gengivelse af mølleækken mod vest stemmer smukt overens med de skriftlige kilder.

Ligeså pålideligt er Hans Quists stik fra 1760 efter tegning af Johan Jacob Bruun 1756, hvor hovedstaden igen betragtes fra Valby Bakke men med Vesterbrogade som hovedmotiv.[62] Den hollandske mølle yderst til venstre står på Ahlefeldts bastion. Umiddelbart til højre på Hahns bastion, og hvor man aner Rosenborg slot bagved, ses også en hollandsk mølle. Det blev den anden hollandske sigte- og perlegrynsmølle på volden.[63] Den byggedes af Københavns møllerlav i 1751.[64] Lavet overdrog driften af møllen, hvor man i øvrigt fremover afholdt sine møder, til møl-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

København set fra vest. Yderst tv. Skt. Peders stubmølle med 8-kantet skur om foden, derefter th. bager Johan Købkes hollandske mølle fra 1736, den tidligste hollandske kornmølle på volden. Udsnit af tavle IV i L. de Thurah: Hafnia Hodierna, 1748.

ler Lars Pedersen Wahl. Møllen kaldtes i 1700-årene for Hahns Sigtemølle, senere efter en brand i 1800-tallet blev Ny mølle gængs navn.[65]

Møllerlavets mølle blev nærmest rejst i konkurrence med bager Christian Mathias Breslau, der i 1750 havde fået bevilling til en vindmølle.[66] I 1752 bad Breslau Københavns kommandant om en plads på volden, men militæret fandt det uheldigt at bebygge de to ledige bastioner. Kommercekollegiet støttede imidlertid bageren. Derfor knejsede en hollandsk sigte- og melmølle på Elefantens bastion på Christianshavn i 1753, vurderet til 19.000 rigsdaler.[67] Dens murede underbygning var 19 alen i kvadrat og 12 alen høj. Ovenpå stod den 8-kantede, 4 lofter høje

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

vindmølle forsynet med omgang. Breslau finansierede delvis møllen ved et lån på 13.000 rigsdaler fra Militæretatens Pensionskasse.[68]

Gothers mølle på Stadsoberstens bastion stammer også som hollandsk mølle fra 1753. Om den kom før eller efter Breslaus kan ikke afgøres.[69]

Næste hollandske kornmølle blev den i 1758 »nye opbygte, Sigte og Perlegryns Mølle« på Rosenborg bastion med møller Jochum Olsen som bygherre. Også dens underbygning var 19 alen i kvadrat, og hele møllen vurderedes til 19.000 rigsdaler.[70]

Isen var brudt med disse 5 hollandske kornmøller på volden. Geddes eleverede kort fra 1761 i Københavns Stadsarkiv markerer typen korrekt i overensstemmelse med de her benyttede skriftlige kilder. Det gælder i øvrigt også stubmøllerne, bortset fra Geddes stubmøllesymbol ved Vodroffsgård, som i overensstemmelse med det tidligere nævnte billed- og tekstmateriale var en hollandsk mølle fra omkring 1748. Overraskende viser Gedde slet ikke Kastellets stubmølle, som nævnes første gang 1728. Konklusionen er alligevel, at Geddes eleverede kort mølletypemæssigt må regnes for at være en gedigen kilde. Detaljerne skal man dog være varsom med, da Gedde som bekendt fik lov til at tegne mange af kortets bygninger skematisk for overhovedet at kunne løse den store opgave.

Inspireret af den livlige byggeaktivitet i 1750'erne dukkede risikovillig kapital frem til endnu flere af de kostbare hollandske gryn- og sigtemøller. Stubmøllerne var på retræten, selvom de stedvis kunne moderniseres.

Stubmøllen ved Trianglen, Østermølle, var således i 1753 blevet forsynet med »een Perlegryns Malegang med 2de Engelske Steene, sambt en Sigte Qværn og Banke Bygs Malegang med 2de Skaanske Steene med behørige Sigtekiste. Vejrkister (= blæseværk) og Messing Traads Solde sambt Blæsekiste, alt efter Hollandsk Invention«. Denne stubmølle er dels et eksempel på, at der kunne indrettes flere kværne i en sådan type, dels at perlegrynskværnen kunne bestå af to møllesten, som man lader rotere i nogen afstand fra hinanden og derved frembringer en åfskallende virkning på kornet. Skalkværnen med een sten skal, som forklaret ovenfor, betragtes som det egentlige tekniske højdepunkt, der efterhånden vandt almindelig udbredelse på grund af sin effektivitet.

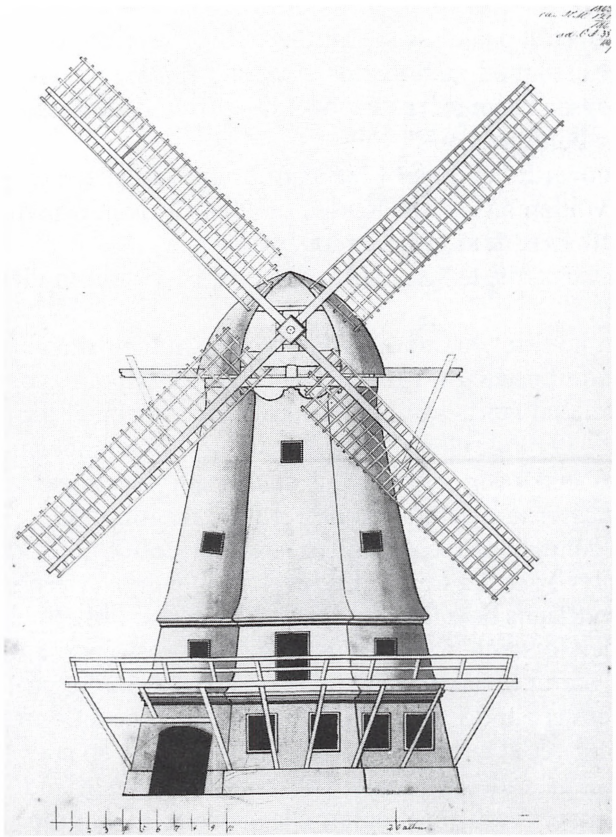
Østermølles ejer havde tilmed opført en hestemølle, hvis to stjernehjul var henholdsvis 13 alen og 11 alen i diameter trækkende 3 kværne,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

en til at male og sigte hvedemel, næste til grynmaling og den tredie til afskalning af hveden.[71]

I det næste årti fulgte som hollandske vindmøller Svanemøllen udenfor Østerport i 1761[72], møllen ved Sølvgade på Qvitzaus bastion i 1767[73] samt St. Kongens mølle på Schacks bastion i 1769. Til St. Kongens mølle eksisterer endnu, hvad man sandsynligvis må kalde den ældste bevarede konstruktionstegning til en dansk vindmølle.[74]

Resten af århundredet rejstes følgende hollandske møller i København, nemlig Lille mølle på Løvens bastion på Christianshavn i 1783[75],

St. Kongens mølle på Schacks bastion. Tegningen fra 1768 er sandsynligvis den ældste bevarede konstruktionstegning til en vindmølle i Danmark. Rigsarkivet.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Røde mølle udenfor på Amagerbro i 1783[76], Dronningens mølle på Rosenkrantz bastion ved Østerport i 1787[77], Enhorns mølle på bastionen af samme navn på Christianshavn i 1796, hvor Hansens og Krøyers oliemølle oprindelig var blevet rejst i 1682.[78]

Det må have set godt ud! Lad den spanske greve Francisco de Miranda få ordet. Nytårsdag 1788 gik han tur på volden:

»Jeg begyndte min spadseretur ved Nørreport og fortsatte mod Vesterport, skønt jeg havde vrøvl med skildvagterne, som ikke vilde lade mig passere, fordi jeg ikke maatte betræde græsset, som tilhører kommandanten. Langs hele denne side af volden er der en dobbelt allé af træer, og udsigten over markerne er vidunderlig. Om sommeren maa det være en sand fryd!

Næsten overalt paa disse fæstningsvolde ligger der store, velbyggede vindmøller i stil med de hollandske, der ikke alene forsyner byen med mel, men ogsaa bidrager til at forskønne promenaden uden at være til ulempe for befæstning«.[79]

Miranda overdriver ikke. I 1788 kunne man faktisk tælle 7 hollandske møller på volden på Sjællandssiden og 2 på Christianshavns vold, desuden 3-4 til, hvis man gik udenfor byen.

Men der var stadig lejlighed til at betragte 18-19 stubmøller på volden og udenfor.

Men helt konkret, hvordan så den typiske hollandske voldmølle ud? Møllens underbygning var enten kvadratisk eller 8-kantet og muret op i 2 etager. Nederst fandtes en gennemkørselsport samt et par rum måske til svende og lærlinge eller til skænkekammer, hvor møllegæsterne kunne få sig en snak over et glas, mens de ventede. Ovenover lå sigteloftet med sigtekasserne og solde monteret med messingtråd.

Derefter går man op i selve møllen, som altid er udført i 8-kant af svært tømmer af fyr og eg. På 1.etage findes skal- eller grynkværnen i en kasse under gulvet. Dens høje fart gør det nødvendigt af sikkerhedshensyn at anbringe den forsænket. På samme etage står brostolperne, det tømmerværk, som bærer melkværnene oppe på 2.etage. Stadig på 1.etage kan man gennem et par døre gå ud i det fri på omgangen. Denne er plankedækket, omgivet af rækværk, og det hele hviler på en snes skråstivere, som hviler af på underbygningens murværk med fæste i indmurede granitsten eller sandsten fra Bremen eller Bornholm. I andre tilfælde går skråstiverne ned gennem underbygningens tag.

Fra omgangen kan mølleren dreje møllens hat rundt ved hjælp af den

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

tømmerkonstruktion – krøjeværket – som er fæstnet til hatten. Han bruger et spil med jernkæde, som sættes på en af de 14-16 jernbolte, der er gjort fast i plankegulvet.

Det er også fra omgangen, at mølleren regulerer vingesejlene. Først standser han møllen og trækker så hver vinge ned med en bådshage. Derefter øger eller mindsker han sejldugen ovenpå hækværket, systemet af trælister på vingerne.

Møllekroppen er ved omgangen gerne dækket med brædder på klink, så regnvandet ikke løber ind i møllen. Opefter er resten af møllen klædt med »kogte egespaan«, altså tjæret. Møllekroppens 8 hjørner er ofte inddækket med bly.

Savmøllen ved Toldboden var ifølge Nicolai Jonge delvis skiferklædt, hvilket er en klar undtagelse. Ifølge taksationerne synes det derimod at være normen, at de tidlige oliemøller og kornmøller på Christianshavn og Amager var tækket med rør eller halm, mens samtlige Københavns hollandske møller fra midten af 1700-tallet og senere altid beklædes med træspån.

Der er ikke i København eksempler på, at møller blev opført helt op til hatten. Den slags stenmøller optræder kun stedvis ude i landet og vistnok først efter 1850.

Fra 1.etagen eller broloftet i møllen kravler man ad den stejle trappe op på 2.etage eller kværnloftet. Her står gerne 2-3 melkværne med rhinske møllesten. Kværnene drives af det store stjernehjul, som roterer lige under loftet og kilet fast på den stående aksel, som går videre op gennem loftet til næste etage, hvor sækkehejsen findes. Her lige under møllehatten ender akslen med kronhjulet. Her ligger også den svære vingeaksel af egetræ, hvorpå det store kamhjul eller hattehjul sidder. Omkring kamhjulet sidder bremsen, som kan betjenes nede fra omgangen med et tov bundet til en stang, som stikker ud fra bagsiden af møllehatten. Hatten drejer rundt ved at glide på sin »Drejegang, som er forsynet med behørig Eege og Jern Krands samt Metaler og Pokkenholts Bøsninger«.[80]

Møllehattens form beskrives ikke i taksationerne, til gengæld kan man studere de gamle billeder. Endnu en tid ind i 1800-årene bærer de københavnske hollændermøller den flade, bådformede møllehat »med skarp Ryg efter den ældre Maade«, som var reglen i Holland og Nordtyskland, mens nye møller bygget efter ca. 1840 næsten altid krones af den derefter gængse løgformede hat »rund løbende op i en Spids«, og som kan slutte i en lille kugle, den såkaldte »konge«.[81]

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Den flade del på hattens forside, spejlet, hvor vingeakselen stikker ud af møllehatten, er gerne formet lidt pynteligt, men slet ikke i det omfang, som man kender fra møllens hjemland, og heller ikke forsynet med møllens navn.

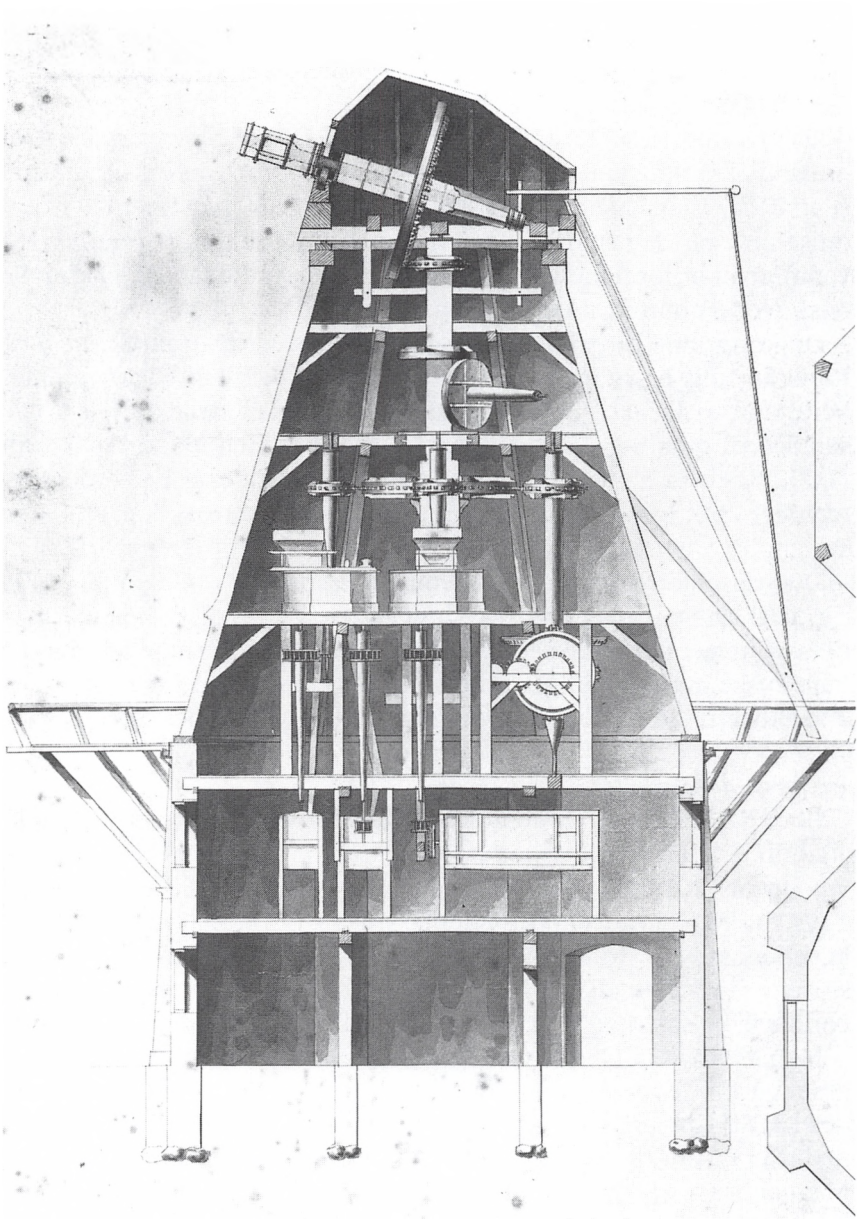
Disse 1700-tallets hollandske vindmøller er næsten udelukkende baseret på tømrerhåndværket. Først noget op i 1800-tallet bruges mere jern i de mekaniske dele. Om de ældre møllebyggere ved man praktisk taget intet, blot at man i den ældre periode lejlighedsvis hentede møllebyggerassistance fra Holland eller Nordtyskland.

Indtil videre kendes kun ganske få navne på danske møllebyggere eller tømrere, som lejlighedsvis var beskæftiget som møllebyggere. Velkendt er dog tømrermester og arkitekt Andreas Hallander, 1753-1828. Han var møllersøn fra St. Kongens mølle på Schacks bastion på Vestervold, kom i lære som møllebygger og tømrer og fik i 1783 borgerskab i København i begge fag.[82] Samme år var han bygherre til den nyopførte hollandske mølle Lille mølle på Løvens bastion på Christianshavn, som han vel også selv har deltaget i arbejdet på.[83] Andreas Hallander fik i 1796 privilegium på en hollandsk mølle i Helsingør, som stod færdig i 1800, som den første i den art i Sundtoldbyen. Den kaldtes da også »Hollandske Mølle«. Hallander lavede på samme tid et projekt til en ombygning af Den kgl. Maltmølle ved Skt. Annæ plads, hvor der var hestemøller.[84]

Savmøllerne ved Toldboden og på Nyholm kan forbindes med enkelte danske håndværkernavne, som det vil være fremgået.

Vejviseren 1816/17 nævner Jørgen Jørgensen som møllebygger og tømrermester. Han bor da på den hollandske Jagtvejsmølle på Nørrebro, men har »contoir« i Peder Hvidtfeldtsgade. Jørgensen var oprindelig selv møller og ejede omkring 1808 St. Kongens Mølle på Vestervold. Det ser ud, som om han selv i 1812 opførte og ejede Jagtvejsmøllen, der var en hollandsk mølle. Af samme type var St. Blegdams mølle, som Jørgensen byggede i Møllegade på Nørrebro for møllermester Poul Petersen.[85] Jørgen Jørgensens navn kendes også fra en række prioritetsvurderinger af møller i København, hvor han fungerede som synsmester. Det fremgår af skiftet efter hans død i 1838, hvor hans bopæl lå på Christanshavn, at hans møllebyggerfirma da var engageret i opførelsen af hollandske vindmøller i Rønnede og Haundrup, begge steder i Sydsjælland samt Engelstrup i Odsherred.[86]

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Snit af hollandsk mølle. Tegning ca. 1840 til ukendt mølle af møllebygger Jørgen Jørgensen, København. Nationalmuseet.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Samtidig med Jørgen Jørgensen virkede mekanikus Ole Johansen Winstrup som møllebygger, opfinder og mølleejer. Hans aktivitet vendes der tilbage til senere.

Da stubmøllen på Kastellet efter stormen i 1846 blev nyopført som hollandsk mølle, skete det som skrevet med tømrermester Fritz Christian Balslevs assistance. Hans skydeskive fra 1850 på Københavns Bymuseum forestiller en bygning under opførelse i bindingsværk, men hovedmotivet er, fordi han også var møllebygger, en hollandsk vindmølle rejst over en muret underbygning.

Omkring 1800 brandtakseredes en københavnsk stubmølle med tilhørende bolig og andre bygninger gennemsnitligt til ca. 6200 rigsdaler, heraf møllen alene ca. 3000 rigsdaler. Et hollandsk møllekompleks takseredes til omkring 25.000 rigsdaler, mens møllen alene lå på godt 14.000 rigsdaler. Ejeren af en hollandsk mølle havde følgelig vurderingsmæssigt omkring 4 gange så meget at forrente som kollegaen på en stubmølle. Savmøllen på værftet ved Kildevæld vurderedes i 1783 til 14.000 rigsdaler, mens Casses oliemølle på Amager i 1803 lå på 14.100 rigsdaler. Disse to specialiserede hollændermøller skilte sig ikke umiddelbart meget ud fra takseringen af de tilsvarende kornmøller. Her må man huske, at bestykningen af en kornmølle med 2-3 melkværne, 1 eller 2 skalkværne samt nogle sigter i sig selv var ganske bekostelig.

De første dampmøller

Omkring 1770 havde skotten James Watt forbedret dampmaskinen så afgørende, at en revolutionerende drivkraft uafhængig af vandløb eller vinden var skabt til at trække produktionsmaskineri af næsten enhver slags. I 1790 blev den første dampmaskine taget i brug i Danmark til ankersmedning på Holmens skibsbyggeri i København. Den blev konstrueret af Watts landsmand, Andrew Mitchell, med assistance af den københavnske smed og mekaniker Hans Christensen Gamst.

Men Mitchell og Gamst konkurrerede samtidig indbyrdes om privilegium på at udnytte dampkraft til drift af kornmølleri. Gamst søgte således i 1789 Kommercekollegiet om tilladelse til med damp »at drive et Maleværk, som til alle Tider kunde sætte Staden i Sikkerhed for den Mangel paa at faa de fornødne Kornvarer malet, som man allerede ofte har havt Exempel paa er indtruffen«. Han skitserer et mølleri med 8 kværne, hvoraf en eller to skulle male gryn, et par andre groft rugmel og resten klare finere melsorter.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I 1791 kom Mitchell med sit forslag til en dampkornmølle. Indtil videre forblev begges forslag på papiret. I 1795 var Gamst dog nået så vidt, at han var i gang med en model til en dampmaskine, men Københavns brand i juni lagde også Gamsts gård ved Vestervold i ruiner og dermed modellen.[87]

Branden kom strengt taget ikke det københavnske møllerlav på tværs. Lavet havde allerede i 1794 gjort indsigelse mod dampmølleprojekterne, som ville kræve dyre kul fra England. Man var desuden bange for de brandfarlige gnister fra dampmaskinen.[88]

1794 blev et meget tørt og vindstille år, hvilket generede byens vindmøller og omegnens vandmøller og skabte frygt for mangel på gryn og mel. Derfor strømmede det ind med planer om melmøller. Et forslag gik ud på at lægge en vandmølle ved Gammel Vartov nær Tuborg, andre ønskede nye hestemøller, mens et par initiativer foreslog dampmøller indenfor voldene.

Møllerlavet fortsatte protesterne, men forgæves. I 1798 gav myndighederne privilegium til Jens Lind, Alexander Young og Kompagni, som snart efter gik i gang med at realisere deres projekt i Overgaden oven Vandet 30 på Christianshavn. Denne ejendom, som de havde købt i 1799 af hofarkitekt Andreas Kirkerup, rummede i det store gårdsrum en »Heste Machine«, men til hvilket formål er ikke klarlagt.[89] Den måtte nu vige pladsen for Danmarks første korndampmølle.

I november 1799 var der opført en ny grundmuret bygning, hvori størstedelen af dampmaskinen med kedel var installeret, takseret til 22.800 rigsdaler.[90] Så gik tingene i stå, men ved taksatorernes besøg i maj 1801 var der sket mere.[91]

Under loftet ses »en Balance til Dampe Machinen af Eegetræ med 2de støbte Jerntapper og Metalbøsninger, saa og en Egeplade, hvorpaa Balancen hviler og en Jernpande med Metalbøsninger, hvori Perpendiculair-Stangen hviler«.

Der findes »et Svinghiul af massivt støbt Jern, hvis Vægt er 3400 Pund«. »Cylinderen, som er beklædt med massiv Kobber, og sammenskruet med 4 Jernbaand« nævnes. Desuden noteres »Luftpompe«, »Messing-Koldvands-Pompe« og anden mekanik. I sidehuset er indmuret en »Kobberkjedel, som er 3 1/2 Alen i Diameter, og ligeledes i Høiden«. Diverse vandrender og kar opregnes. I krafttransmissionen indgår bl.a. »et Rotato Hiul af støbt Jern« og »et Planethiul af støbt Jern«. Hele herligheden skal trække 4 kværne og 2 sigter.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Rejseskribenten Lago M. Wedel oplevede denne balancedampmaskine typisk for den tidlige industrialisme i funktion i 1801:

»Dampmøllen er en saare nyttig Opfindelse, da der ofte ved langvarig stille Vejr ingen Vindmølle kan skaffe det fornødne Meel til Brød. Men her ved Hjelp af en Snees Tønder kaagende Vands Damp, sættes 4 Mølleqværne i en bestandig Virksomhed. I hvert Døgn forbruges til at kaage Vandet 2 Tdr. Steenkul, og ved et par kyndige Menneskers Tilsyn oppasses selve Dampeværket. Indretningen er konstig i det Hele, har megen Mekanisme og lover en betydelig Nytte for Stadens Indvaanere«.[92]

Ifølge folketællingen 1801 huser Alexander Young ud over sin egen familie et par møllersvende samt en »Fuldmægtig ved Damppemaskinen«.[93] Vejviseren giver i 1802 Young titlen »Mekanikus ved Dampmøllen«.

Den første danske dampmølle, som med beboelse vurderedes til 51.900 rigsdaler i 1801, fik dog kort levetid og gav sine ejermænd betydeligt tab.[94] Om ejendommen hedder det i 1813, at den siden sidste taksering »er forringet i Værdie ved, at det drivende Dampeværk er borttaget«.[95]

Hvad der blev af Youngs dampmaskine vides ikke, men i 1807 var kværnene blevet demonteret og flyttet til Gammelholm, hvor man netop havde anskaffet et par nye engelske dampmaskiner. En af disse blev i perioden 1807 til 1820 spændt for kværnene fra Christianshavn, i hvad man må kalde Københavns anden dampmølle. Efter 1820 tjente denne dampmaskine Holmens smedie.[96]

Det tredie dampdrevne mølleanlæg i København er Rasmus Holmblads valke- og melmølle på hjørnet af Vestervold og Skt. Pedersstræde. Dampmaskinen hertil var oprindelig erhvervet til Johan Christian Drewsens oliemølle på »Retraite« i Skodsborg, men kom alligevel ikke til at erstatte stedets hestemølle.[97] Dampmaskinen fra Boulton og Watt i England ydede 10 hestekræfter og blev i 1811 solgt til farver Lauritz Holmblad, som overlod den til sønnen Rasmus Holmblad til brug i et klædevalkeri.[98]

Dampmaskinen »deels af støbt Jern og deels af Kobber og Metal med tilhørende Sylender som driver Valkemøllen« var på plads i 1812. Valken bestod af 20 stamper af fyrretræ bevæget af »støbte Jernaxler med 20 Opløfter Hiul af støbt Jern«. Fabrikskomplekset med maskineri og næsten færdig beboelse takseredes til 57.000 rigsbankdaler.[99]

I 1816 fik Rasmus Holmblad bevilling til at drive et »Meel og Sigte-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

verk« med sin dampmaskine, forudsat at han ikke forlangte højere formalingspenge end byens øvrige møller.[100] Mølleværkets 2 melkværne med rhinske sten var senest på plads i 1818.[101]

Holmblads dampmølle skabte miljødebat i hovedstaden. I 1822 skriver Politivennen, at har man været i den nævnte gade, vil man miste lysten til at have sin bopæl »i Nærheden af en saadan Maschine, der idelig udkaster og fylder Værelser, Hauger, kort sagt alt med en modbydelig Steenkulsdamp, foraarsager en skrækkelig Allarm og Rystelse, og maa opfylde enhver med Frygt for Ildebrand«.[102] Klagerne gjorde, at man forhøjede dampskorstenen for at reducere røggenen. Støjen fra valkeværkets stamper kunne man dog næppe gøre noget ved.[103] Valken, mølleværket og dampmaskinen nævnes på stedet endnu i 1848, da med agent Sandberg som ejer. Taksatorerne betegner dog nu dampkraftanlægget som en »efter en ældre Construction udførte men nu meget forslidte Maskine«. Det er en lavtryksmaskine på 10 heste, hvilket bekræfter, at det stadig er den oprindeligt indførte fra England.[104] I 1851 var maskineriet fjernet.[105]

De første, virkelig levedygtige dampmøller grundlagdes i 1830'rne. Langebros Dampmølle for enden af Vestervold rejstes i 1832 på ruinerne af den nedbrændte, hestetrukne grynmølle. Dampmaskinens kapacitet var på 20 hestekræfter. Den leveredes fra Frederiksværk.[106] I 1853 disponerede Langebros Dampmølle over to dampmaskiner på 24 og 12 hestekræfter.[107]

I 1832 blev også Lille Mølle på Løvens bastion på Christianshavn suppleret med den ny energikilde. I en nyopført 4-etages murstensbygning med mansardtag tæt på den hollandske mølle fra 1783 lod ejeren, Boye Lorentzen, med støtte af Industrifonden indrette et dampmølleværk på 4 kværne med rhinske og franske møllesten. Vindmøllen rummede 2 melkværne og 2 skalkværne.[108] Dampmaskinen på 12 hestekræfter til Lille Mølle blev leveret af mekanikus Carl Frederik Schiøtt, der havde lært kunsten i udlandet. Lorentzen havde dermed en betydelig produktionskapacitet, men der opstod vanskeligheder med dampmaskinen, som kom til at stå uvirksom i lange perioder.[109] I 1837 brændte hele virksomheden. Vindmøllen blev genrejst året efter, men ejeren fik først mod på dampkraft igen i 1853, da Baumgarten og Burmeister installerede en dampmaskine.[110]

Endelig må Joseph Hambros møllekompleks på Bodenhoffs Plads på Christianshavn ikke glemmes. Sønnen Carl Joachim Hambro inspirere-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

de sin formuende far til i 1832 at indrette melmølle, risafskalningsmølle – den første i sin art i Danmark – samt skibsbrødsbageri og salteri. Dampmaskinerne hertil importeredes fra England i 1833 og 1836. I 1838 blev Hambros virksomhed betegnet som en af Europas førende melproducenter, hvor alt gik til eksport.[111] Da der skulle betales indførselstold på udenlandsk korn og mel, fik anlægget status som transitområde eller frihavn. Mølleriet og pakhusene måtte derfor hegnes ind og en skildvagt posteredes på stedet.[112] Omkring 1848 havde Bodenhoff-komplekset, som nu ejedes af A. N. Hansen, 9 kværne. En forbedring af mølleriet var, at kornet, inden det blev slået på kværnene, ved »en stærk Blæseindretning skilles fra Støv og Ureenlighed«. Der fandtes også et betydeligt korntørreri.[113]

I 1839 tegnede dampmøllerne sig for godt halvdelen af hovedstadsindustriens mekaniske kraft.[114] Fabrikdirektør O. J. Rawerts industristatistik for året 1847 omfatter Danmark nord for Kongeåen. Hans tælling viser, vand-, vind- og dampmøller taget under et, at der i København fandtes 27 mel- og grynmøller med 200 arbejdere, købstæderne rummede 75 mølleanlæg og 164 arbejdere, mens landdistrikterne tegnede sig for 1221 møller med 1557 arbejdere. Kongeriget havde i alt 1323 mel- og grynmøller beskæftigende 1921 arbejdere. De københavnske møller beskæftigede i gennemsnit 7,4 arbejdere mod købstædernes 2,2, mens landdistrikternes møller klarede sig med 1,1. I 1847 lå ingen dampmøller uden for hovedstaden. Det overrasker ikke, at tallene dokumenterer købstædernes og især Københavns tendens til stordrift i mølleriet, hvilket ville blive endnu tydeligere, hvis man kunne sammenligne produktionsmængder.[115]

Det er karakteristisk for denne periode, at man udover den ny kraftkilde eksperimenterede meget med kornmølleriets forskellige processer. Der nedsattes i 1824 en kommission til at undersøge, hvordan kornets rensning, tørring, maling og sigtning kunne forbedres. Den direkte anledning var ønsket om at stimulere dansk meleksport til Sydamerika i konkurrence med de bedre nordamerikanske produkter. Den københavnske tømrermester Brede blev i 1827 sendt til Berlin for at studere handelsmølleri. Hambros virksomhed fik uden tvivl glæde af disse initiativer.

Man arbejdede med afsvaling af kværnen ved luftstrøm, så melet ikke klistrede sammen på grund af møllestenenes gnidningsvarme. Talrige,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

men oftest tvivlsomme patenter så dagens lys, f.eks. til jernkværne, transportable horisontalt drejende vindmøller, grynkværne med maleskiver, som bevægede sig i excentriske cirkler. I 1846 blev der i København udført forsøg med formaling efter fransk metode med to møllere indkaldt fra Frankrig. Industriforeningen stod for arrangementet, hvor udlændingene på Vodroffs mølle demonstrerede deres praksis. Til sammenligning gennemførtes en prøvemaling på sædvanlig maner på Grynmøllen ved Langebro. Begge virksomheder havde dampkraft. Den franske metode, hvor malegodset gennemgik stadig mere raffinerende behandlinger, sejrede, men det var ikke »mindre glædeligt, at Formalingen paa Grynmøllen viser, hvor fortrinlige Varer vore egne Møller uden fremmed Hielp kunne levere«.[116]

Et foreløbigt højdepunkt i det københavnske mølleri blev nået i 1851 med udformningen af den »Nordamerikanske Handelsmølle« i Købmagergade 45 på hjørnet af Silkegade. Den ejedes af møller og brygger Troels Marstrand, som i 1839 havde overtaget faderen, Jacob Marstrands virksomhed. I 1829 havde denne mekanikus og bager overvejet at få fat i en mindre dampmaskine til melproduktion i virksomheden, men hans død samme år standsede projektet.[117] Nu blev det sønnen, som i 1851 realiserede planen.

En 15 hestes dampmaskine blev via et sindrigt rem- og akselsystem trækkraft for 4 kværne, sigter og kornelevator, men også makaroniværk samt dejælteri i det tilknyttede bageri. Jernstøber P. F. Lunde leverede dampmaskine og andre jernkonstruktioner.[118]

Forbilledet for virksomheden var de mølleanlæg, som havde udviklet sig i Nordamerika siden 1800. Produktionsgangen foregik her med stadig mindre brug af menneskelig arbejdskraft. Den automatiske mølle var på vej.

Konstruktøren af anlægget i Silkegade, Frederik Christian Kabell, forklarer den høje bygnings installationer:

»Haandarbeide er muligst undgaaet, og derved større Fuldkommenhed i Bearbeidelsen og Reenlighed opnaaet. Sækkevinder hente de med raae Producter fyldte Sække fra Vognene og levere dem, fyldte med de forædlede, tilbage. Hveden styrtes i en dertil anbragt Beholder, hvorfra den ved en passende Maskine hæves til op under Spidsen af Taget paa den med 5 Etager og 2 Lofter forsynede Fabriksbygning; herfra passerer den igjennem Rensemaskiner, der fjerne saavel de fremmede Dele som

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

de slettere Korn, til Valtser forat sammentrykkes, og i denne Tilstand føres den paa Qværnene. Efter at være malet, føres Skraaet op i samme Høide, passerer en Kølemaskine, gaaer paa Sigterne og sorteres ved disse til de forskjellige Meel- eller Grynsorter.

Melet indpakkes da for at sælges eller afleveres til Bagerierne, og Grynene underkastes en yderligere Rensning, før de overleveres til Salg eller Fabrikation af Macaroni og Nudler. Efterat Rugen er malet, gaaer den til et Æltekar, som drives ved Maskinkraft, Deigen formes og bages i Ovne af Støbejern, der opvarmes udefra, saa at saavel Haandarbeidet ved Æltningen som Asken i Ovnen undgaaes, og derved langt større Reenlighed opnaaes«.[119]

Dette efter hjemlige forhold avancerede anlæg brændte allerede i 1856, kun bageriet blev genrejst. Troels Marstrand solgte stedet og købte Vodroffgård, hvor han oprettede bryggeri.

Vindmøller efter 1800

Samtidig med udviklingen af dampmøllerne i begyndelsen af 1800-årene blev der også brugt kræfter på en fornyelse af den hollandske mølle. Den traditionelle træteknik i vindmøllerne gav meget krafttab, og betjeningen af vingernes sejl og hattens drejning bevirkede stadige afbrydelser i arbejdsgangen. Men der var hjælp at hente udenlands, hvor forbedringer af vindmølleteknikken især kom fra den angelsaksiske verden på basis af den øgede fortrolighed med jern. Det blev på nye hollandske møller i de københavnske forstæder, at eksperimenterne fandt sted, og hvorfra resultaterne vandrede ud i landet.

I 1814 købte De forenede Staters generalkonsul i Danmark, John Murray Forbes, et lyststed ude på Vesterbro, som han døbte »Amerika«. Forbes lod samme år mekanikus Ole Johansen Winstrup bygge en hollandsk vindmølle med vinger efter et amerikansk patent. Vingerne bestod af 8 arme forsynet med 4 trekantede sejl. »En mekanisk Indretning« kunne rulle sejlene ud eller ind. Der måtte dog i 1817 holdes synsforretning på møllen, fordi den var brudt sammen efter kun 6 måneders maling. Møllen fik det skudsmål at være bygget for svagt og klejnt.[120] De 3-kantede sejl er velkendte fra sydeuropæiske vindmøller og må vel gennem kolonisationen være nået til Amerika, hvor det særlige patent, som Winstrup fulgte, blev udviklet.

Winstrup havde været møllerlærling på Dronningens mølle på Rosenkrantz bastion i 1801. Han havde der oplevet slaget på Rheden. Efter

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

gardertjeneste og aktive år som mekanikus og opfinder bl.a. af en plov og andre redskaber fik Winstrup lyst til igen at være møller. Han sikrede sig i 1829 bevilling til at opføre en vindmølle ved Mariaslyst ved nuværende Henrik Ibsensvej nord for Vesterbrogade, og nær Amerikamøllen. Møllen ved Mariaslyst blev dog først bygget i 1833 som hollandsk mølle med 2 melkværne, 2 skalkværne og en brækkværn til grynmaling samt en afkølingsordning til melet, før det hældtes på sigterne. Mest bemærkelsesværdigt var, at denne mølle var påmonteret et lille vingesæt bagpå hatten, en såkaldt vindrose.[121] Denne anordning sikrer, at møllehatten automatisk holder de store møllevinger i vinden. Mølleren kan så koncentrere sig om arbejdet inde i møllen og slippe for ved vindændring at skulle ud på omgangen og med håndkraft dreje møllen. Vindroseteknikken var kendt i udlandet i 1700-årenes slutning, men på Mariaslyst bliver den vistnok præsenteret i Danmark for første gang.

Måske har også Winstrup været leverandør af vindrosen til Islevgårds mølle. Denne hollændermølle i Rødovre, som var tækket med halm og indvendig udkastet med ler, beskrives i 1834 som »indrettet til at dreje

Udsigt fra Valby bakke mod Winstrups mølle Mariaslyst nord for Vesterbrogade. Møllen er som den måske første i Danmark forsynet med vindrose til automatisk drejning af hatten. Stik efter tegning af C. F. Christensen ca. 1840. Københavns Bymuseum.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sig selv i Vinden, hvilket den gjør til Fuldkommenhed og med megen Lethed«. Det er topografen Nicolai Severin Sterms vurdering, idet han videre fortæller, at de fleste aksler og tappe er af støbt jern. Det har været bemærkelsesværdigt, når Sterm tager det med.[122] Nogle årtier senere skulle vindroserne vinde stor udbredelse i Danmark.

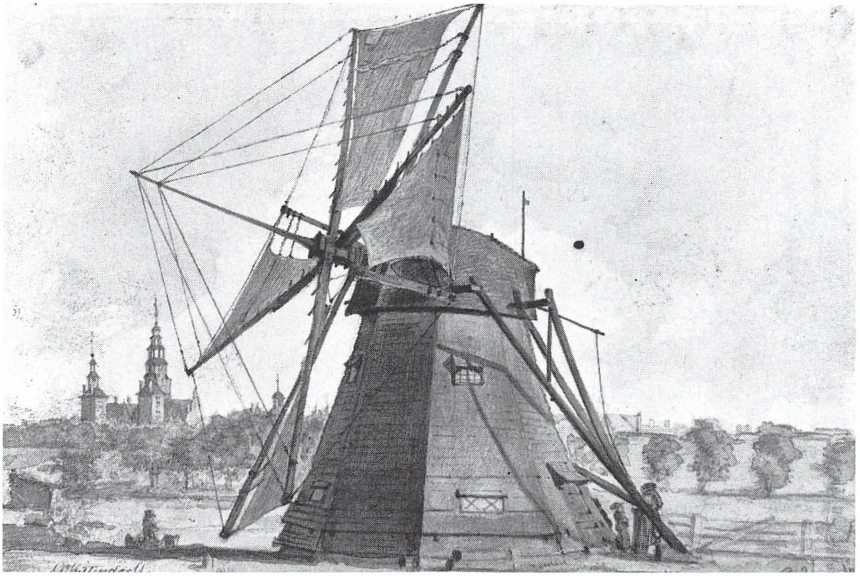
I 1834 købte Winstrup Amerikamøllen, som han beholdt til 1842, mens han i 1844 skilte sig af med Mariaslyst. Winstrup synes at have været en urolig og eksperimenterende natur uden egentlig forretningsmæssigt talent. Efter sin mølleejertid deltog han som bedømmer i den tidligere omtalte prøvemaling i 1846 og fremlagde i anden sammenhæng ideer om indretning af skalkværne eller selvsvikkende møllevinger. Sønnen Peter Joseph Winstrup var en tid medhjælper på Mariaslyst, men fik ikke ellers meget med møller at gøre.[123]

Amerikamøllen brændte i 1849 og blev året efter genopbygget, nu i statelig skikkelse sammenbygget på to sider af 2-etages beboelseshuse med kviste og mansardtag. Selve møllen, som kunne ses vidt omkring, blev demonteret i 1882. Derefter blev underbygningen og den dobbelte beboelsesbygning taget i brug af Københavns Arbejdshjem.[124]

Muligvis har Amerikamøllen været inspireret af projektet til et par mindre hollandske vindmøller med trekantsejl, nemlig Stjernemøllen og Glacismøllen. Grosserer von der Pahlen og krigskommissær Frantz Sommer søgte i 1813 om byggetilladelse, idet »de have erholdt Kundskab om en Bygningsmaade ved hvilken en Mølle, formedelst en bedre og hensigtsmæssigere Indretning især af Møllevingerne kan forene en hollandsk Mølles Nytte og en Stubmølles mindre Bekostning«.[125]

De to møller blev lagt godt 100 meter fra hinanden på det svagt skrånende fæstningsterræn – glaciset – vest for Quitzovs bastion, i dag ved Øster Farimagsgade mellem Sølvtorvet og Lundsgade. Den sydligste, Stjernemøllen, byggedes i 1816, Glacismøllen måske samtidig. Den stod i hvert fald færdig i 1819, da begge bygninger vurderedes til auktion.[126] Det var såkaldte »jordhollændere«, d.v.s. at der kun var en lav, muret sokkel som fundament for den 8-kantede, 2 etages høje tømmerkonstruktion. Møllerne behøvede forresten ikke at være så høje, fordi de lå på et nærmest ubebygget område, hvor vinden havde frit spil. Stjernemøllen rummede 3 melkværne samt en skalkværn lagt i jorden, mens Glacismøllen havde 2 melkværne. Begge møller havde »amerikansk vindfang« med 4 trekantede sejl samt en stang i forlængelse af vingeakselen med barduner bundet til spidsen af hver af de 8 vingearme. Efter de en snes år

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Stjernemøllen eller Glacismøllen nord for Sølvtorvet. I baggrunden volden og Rosenborg Slot. Møllen er forsynet med »amerikansk« sejl. Tegnet 1842 af Ad. Kittendorff. Københavns Bymuseum.

senere udførte tegninger af H. G. F. Holm og Adolph Kittendorff at dømme har de to møller ikke haft den sejlrullemekanik, som udmærkede Amerikamøllen.[127] Ejerne af Stjernemøllen og Glacismøllen, der var bygget på møllemæssigt jomfruelig jord, havde Kastellets brødforsyning i entreprise fra 1809 til 1818 og bestyrede derfor også stubmøllen og bageriet der.[128]

Stjernemøllen brændte i 1842, men rejstes igen uden den ejendommelige sejlføring.[129] Denne normalisering af møllen søgte møllerlavet at forhindre, fordi bevillingsindehaveren til Stjernemøllen derved gik ind på lavsmedlemmernes foretrukne teknik og dermed generede dem i næringen.[130] Møllen blev revet ned omkring 1863, efter at ejeren forgæves havde søgt erstatning af Borgerrepræsentationen, fordi det nye Kommunehospital skulle have taget vinden fra møllen.[131] Da var Glacismøllen forsvundet.

De enkelte københavnske kornmøllers produktionsmængde synes ikke at kunne belyses ad arkivalsk vej, bl.a. fordi toldvæsenets materiale

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

er så mangelfuldt overleveret. Lidt orientering med relevans for københavnske forhold kan imidlertid gives takket være den erhvervs- og topografisk interesserede forfatter Nicolai Severin Sterms indsamling af oplysninger i Københavns amt omkring 1834.[132]

De 4 stubmøller, som dengang lå på amtets grund, producerede i gennemsnit hver 3-4 tdr. korn i timen og i løbet af et år 4-5000 tdr.[133] Tilsvarende producerede de 5 hollandske møller i amtet i gennemsnit hver 9-10 tdr. korn i timen og på årsbasis 7-8000 tdr., hvoraf godt halvdelen sigtedes.[134] En hollandsk mølles kapacitet pr. time var efter Sterms oplysninger ca. 3 gange så stor som en stubmølle, men den angivne årsproduktion kun det dobbelte. Man må her erindre, at oplysningerne er indhentet hos mølleejerne via et spørgeskema, og svarene kan næppe mistænkes for at overdrive mængdeangivelserne. Da flere af disse møller i amtet må antages at være præget af en mere landlig kundekreds, kan Sterms oplysninger næppe uden videre overføres til møllerne på de københavnske volde og i brokvartererne, men de giver et indtryk af vindmøllernes formåen.

Sterm nævner, at Vodroffs vandmølle, der havde et underfaldshjul til at trække en grovkærn, kunne klare 2 tdr. korn i timen og på årsbasis formale 500 tdr. Vandmøllen var i øvrigt den sidste af sin art i storbyen. Hestemøllen samme sted magtede 1 1/2 td. pr. time og ydede en årsproduktion på 300 tdr.

Hvis man vil sætte vindmøllernes produktion i relief overfor tidens nye energikilde, er det værd at nævne, at »den paa Gammelholm værende Dampmølle« – der som ovenfor fortalt var i drift mellem 1807 og 1820 – i 1812 malede 20.000 tdr. korn for grosserer von der Pahlen og krigskommissær Frantz Sommer.[135] Om dampmøllen samme år derudover havde leverancer til andre kunder vides ikke, men den angivne kornmængde svarer til næsten 3 hollandske møllers årsværk, hvis man sammenligner med Sterms 1834-tal.

Den hollandske mølletype fortrængte overalt i 1800-årene de københavnske stubmøller med et par undtagelser. Stubmøllen Grønlandsmøllen ved Rosenkrantz bastion blæste ned i 1828, men blev i 1834 karakteriseret som den »for faa Aar siden opbyggede og forbedrede Stubmølle«.[136] Luciemøllen kaldes i 1861 den »nye og under Arbeide værende Stubmølle«, og »fuldfærdig« året efter.[137] Der kendes ikke nogen brand-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

eller stormkatastrofe som årsag til møllebyggernes aktivitet på Gyldenløves bastion, hvor Luciemøllen ragede op. Det har måske været en hovedreparation, men i København påfaldende sent og ude af trit med den mølletekniske udvikling.

I forstæderne opførtes efter 1800 flere hollandske vindmøller enten som helt nye mølleanlæg eller som afløsere af stubmøller.

På Vesterbro fik de hollandske møller Amerikamøllen og Mariaslyst i 1847 selskab af endnu en hollænder, som afløste en stubmølle kendt med sikkerhed fra 1719 og under navnet Nybro mølle eller Galgemøllen, fordi retterstedet havde ligget i nærheden ved hjørnet af Vesterbrogade og Enghavevej. I en vurdering af Nybromøllen står, at »Hattens Dreieindretning er en nye mekanisk Construktion, hvorved Dreiningen for Vinden skeer paa en meget hurtig og solid Maade – nemlig ved et horizontalt liggende støbt Kamhjul, hvorpaa Hatten hviler paa afdreiede Jernruller«. Denne anordning lettede hattens drejning og blev almindelig senere. Ellers var det normale, at hatten gled på klodser.[138] Nybro møllen eksisterede til omkring 1880.

Ellers var der mandefald blandt de andre Vesterbro stubmøller, som ingen afløsere fik, fordi lejekaserner og fabrikker begyndte at brede sig. Strelows mølle mellem nuværende Vesterbrogade og Helgolandsgade gik tabt under englændernes belejring i 1807. Sømøllen på hjørnet af Gammel Kongevej og Farimagsvej, Fiskermøllen nær Viktoriagades udmunding i Vesterbrogade og Accisebodmøllen, som stod på Vesterbrogade ved Trommesalen, forsvandt alle på samme tid, sandsynligvis også på grund af krigshandlingerne.[139]

Noget længere holdt Banemøllen eller Rebslagermøllen fra 1749 stand. Den lå på hjørnet af Absalonsgade og Istedgade med hestemøllen Grynmøllen fra ca. 1740 som nabo, som den i perioder blev drevet sammen med. I 1847 klagede ejeren over, at den netop lagte jernbane til Roskilde »i en betydelig Grad afskjærer Vinden sin tidligere fri Adgang til bemeldte Mølle«. Jernbanen var faktisk hævet op på en dæmning på Kalvebod strand, som dengang gik længere op i bydelen. En synsforretning foretaget af to møllere – og dermed næppe uvildige – skønnede da også, at 1/4 af vinden var unddraget møllen med tab af 200 rigsdaler i årlig maleindtægt. Der kom dog ikke noget ud af sagen, og Vesterbros sidste stubmølle forsvandt i 1856 i forbindelse med anlægget af Absalonsgade.[140]

Også Nørrebros stubmøller stod for fald. Kronprinsens mølle ved

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Sandgraven på hjørnet af Guldbergsgade og Meinungsgade kendes endnu i 1802.[141] Lille Blegdams mølle eller Barkmølle mellem Mosaisk kirkegård og Skt. Hans Torv ses på kort omkring 1850, men ikke i 1860.[142] Garvermøllen nær Assistens kirkegård mellem Kapelvej og Solitudevej kan følges til 1804.[143] Vogelsangs mølle forsvinder fra sin plads ved hjørnet af nuværende Stengade og Nørrebrogade omkring 1850 efter kort at dømme.[144] Endelig kan Nørre Alle mølle på Nørre Sidealle spores til 1859.[145]

Som en slags erstatning opførtes flere hollandske møller i bydelen uden stubmøller som forløbere. Skære mølle stod færdig i 1812 ved den senere Baldersgades udløb i Nørrebrogade. Vindmøllen blev i 1855 suppleret med en 12 hestes højtryksdampmaskine, men synes forsvundet få år efter, idet den indtil 1870 fulgtes af en ren dampmølle.[146]

Tagens mølle eller Jagtvejens mølle blev muligvis rejst omkring 1812 af tømrer og møllebygger Jørgen Jørgensen som tidligere beskrevet. Den kan følges til ca. 1900.[147]

Store Blegdams mølle blev påbegyndt som hollandsk mølle i 1822. Den udvidedes med dampanlæg i 1854. Hele komplekset, som lå Møllegade 20, blev revet ned i 1885 efter en voldsom brand, hvor brandvæsenet bl.a. måtte hente vand fra de to småsøer »Holger Danskes Briller« på Nørrefælled.[148] Det var ikke første gang, at brandvæsenet var blevet kaldt til mølle. Den københavnske møllehistorie er en næsten ubrudt rækkke af ildebrande. I 1830'rne og 1840'rne havde der været ekstraordinært mange udrykninger. Møllernes trækonstruktioner, de mekaniske dele, som kunne løbe varme, og nu også dampmaskinerne var letfængelige sager. I 1847 fik mølleejerne forbud mod at bruge uskærmede lygter i møllerne. Lamperne skulle tændes, inden man tog dem med ind i bygningen. Meget hjalp det dog ikke.[149]

På Nørrebros Runddels nordside lod Christian Johansen Ølund i 1826 påbegynde en anselig hollandsk mølle, som indgik i et firkantet bygningsanlæg. Af beskrivelsen af den færdige mølle i 1829 ses, at den havde vingeaksel af jern i stedet for det sædvanlige egetræ. Selve træoverbygningen til møllen blev taget ned omkring 1880, for i 1881 beskrives møllen med følgende triste udseende: »hvis Midterparti er 3 Etager højt og er den tidligere Nederdel af den nedbrudte Mølle, det er i 3 Fag, den øverste Etage ottekandtet, fladt Tag dækket med Pap.[150] Derefter blev den kullede mølle kapslet ind af høje boligejendomme, indtil den særprægede baggårdsbygning efter forgæves forsøg på fredning blev brudt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ølunds mølle fra 1826 ved Nørrebros Runddel. Møllens overdel blev fjernet ca. 1880, underbygningen ca. 1975. Tegning af Charlotte Clante, 1968.

ned i slutningen af 1970'erne i forbindelse med sanering. Den stod da som en af Nørrebros ældste bygninger.

På højdedraget nordvest for København blev Bispebjerg hollandske mølle rejst i 1808 som enlig forpost for hovedstaden. Efter 1864 fik den bageri. I 1905 ophørte den endnu landligt beliggende vindmølle, hvorfra man havde en flot udsigt ned over København. Bageriet fortsatte under Brødfabrikken Danmark.[151]

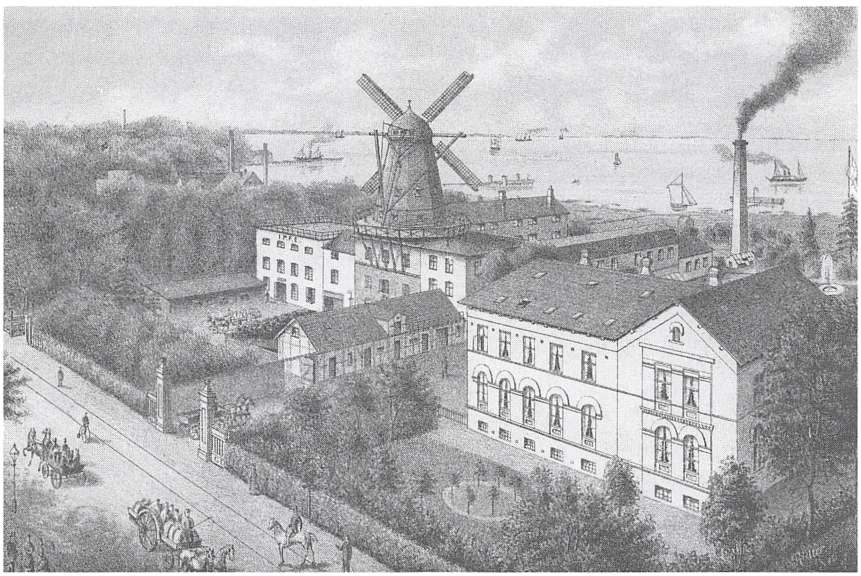
På Østerbro er den gamle stubmølle, Østermølles brand i 1835 allerede beskrevet. Svanemøllen, som i ældre tid også kaldtes Bagernes Mølle, fordi den en periode tilhørte lavet, havde i 1761 afløst en stubmølle. I 1764 knyttedes en hestemølle til den hollandske mølle. Et dampmølle blev kombineret med vindmøllen i 1858, men efter en brand i 1892 blev det store møllerikompleks nedlagt. En karakteristisk silhouet ved Øresund var borte.

Kristineberg blev opført som hollandsk mølle i 1812 på Lyngbyvejen, hvor Australiensvej ligger. Efter en brand, hvor der af den i 1849 tilføjede

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Bispebjerg mølle tegnet 1902 af J. L. Ridter. Københavns Bymuseum.

Svanemøllen mellem Strandvejen og Øresund. Møllen suppleres med dampkraft i 1858. Litografi 1888 i Malmgrens: Danmarks industrielle Etablissementer. Københavns Bymuseum.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

dampmølle kun stod skorstenen tilbage, blev møllen genrejst i 1858 »tillige forsynet med en selvdreiende Indretning«, altså en vindrose til at dreje møllehat og vinger i vinden, à la den automatik, som mekanikus Winstrup havde lanceret nogle år før. Desuden fik Katrineberg mølle, som møllen dengang kaldtes, den i Danmark helt nye teknik: »Axelen (vingeakselen) af Støbejern, gjennem denne gaaer en Jernstang, som forbinder de Indretninger, der regulerer Seilflagene og agters i Hatten er det øvrige af Indretningen for Selvsvikningen«.

Bag det for den uindviede lidt dunkle citat skjuler sig en teknik, som fremover skulle blive meget udbredt. Den går ud på i stedet for sejl at forsyne vingerne med bevægelige jalousier. Disse åbner sig automatisk under kraftig blæst og hindrer dermed løbskkørsel. Mølleren befries for at skulle gå ud på omgangen for den omstændelige, manuelle svikning (mindskning) af sejlenes overflade. Et fremskridt af samme karakter som vindrosen.

I 1861 stod Kristineberg dampmølle klar igen, men alt gik til grunde i 1881 efter nok en brand.[152]

På Amagerbro fandtes udover de tidligere nævnte oliemøller 4 kornvindmøller. Stubmøllen Bergs mølle i Sundbyøster ved Amagerbrogade nord for Frelsers kirkegård kendes fra før 1700. Den blev i 1847 købt af fabrikant L. P. Holmblad, som lod den fjerne engang i 1850'erne.[153]

Store Møllevej har fået navn af den stubmølle, som i 1789 vurderes til prioritet med den oplysning, at møllen var flyttet til Amagerbro fra Christianshavns Vold. Hvilken bastion er ukendt. Stubmøllen gik op i flammer i 1844 og blev straks under ejerskab af Carl Christian Augustinus erstattet med en hollandsk mølle, der i 1850 suppleredes af en stor dampmøllebygning. Kornmølleriet standsede efter en brand i 1881, hvorefter det ombyggede anlæg blev omdannet til L. P. Holmblads sæbefabrik. Bygningen blev revet ned i 1920'rne.[154]

Stubmøllen Ny Mølle i Sundbyvester ved Norgesgade, som muligvis er opført i 1744, brugtes til kornmaling frem til 1853, hvorefter fabrikant L. P. Holmblad ændrede den til olieproduktion. Den standsede i begyndelsen af 1870'erne.[155]

Røde Mølle var muligvis den første af møllerne udenfor Amagerport nær gadekrydset Amager Boulevard og Under Elmene. Møllen kendes først som oliemølle af hollandsk type, senere som kornmølle. Den afløstes i 1783 af en ny hollandsk mølle. L. P. Holmblad lod møllen indrette i 1850'erne til knusning af ben. I det næste årti fik den sit kendte navn på

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Røde mølle på Amager. Den blev ændret fra stubmølle til hollandsk mølle i 1783. Stik efter tegning af C. F. Christensen, ca. 1840. Københavns Bymuseum.

grund af opmaling med rødt. Kort før 1900 blev den øverste del af møllen kappet af, hvorefter den 8-kantede underbygning dækket af et lågformet tag tjente som beværtning under navnet Mølle Cafeen til 1916.[156]

Længere ude på Amager på amtets grund hævede flere møller sig over den flade ø bl.a. Kastrup mølle, som havde ret til at formale korn til den københavnske befolkning for samme betaling, som møllerne på stadens grund måtte forlange. Desuden lå der møller i Maglebylille og Dragør.[157]

Voldmøllerne forsvinder

Omkring midten af 1800-tallet stod det klart, at vindmøllernes dage i storbyen snart ville være talte. Konkurrencen fra dampmøllerne blev skærpet, og møllerne på volden truedes af planerne om at sløjfe forsvarsværkerne, fordi disse havde mistet deres militære betydning. Voldenes funktion som fæstning hørte op i 1856. Nørreport blev straks efter revet

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ned, fulgt 1857 af Vesterport og Østerport. Da demarkationsservitutten udløb i 1867, besluttede man at fjerne selve voldene, der med sine træer og buske havde virket som »en stor, grøn Hæk, der rundede sig om Byen, knoppedes ved Foraar og gulnede i Høst«.[158] Voldene havde da flere generationer tjent til promenade – ikke blot St.Bededagsaften – fungeret som legeplads for børnene eller hyppigt dannet motiv for kunstnere med voldmøllerne som en selvfølgelig staffage. På et par af voldmøllerne kunne man endda ligge på landet om sommeren. Komponisten H. C. Lumbye oplevede det på Dronningens mølle og kvitterede i 1845 med Champagnegaloppen.[159]

Også skønlitteraturen har indfanget voldmøllerne. J. P. Jacobsen lader i sin roman Niels Lyhne hovedpersonen sidde bag vinduet i et hus ved volden: »Solen skinnede saa rød ind i Stuen, den var lige ved at gaa ned. Vingerne af Møllen deroppe paa Volden drev deres Skygger over Ruderne og Værelsets Vægge, kommende, svindende, i ensformig Vekslen af Skumring og Lys – een Stund Skumring, to Stunder Lys«.[160]

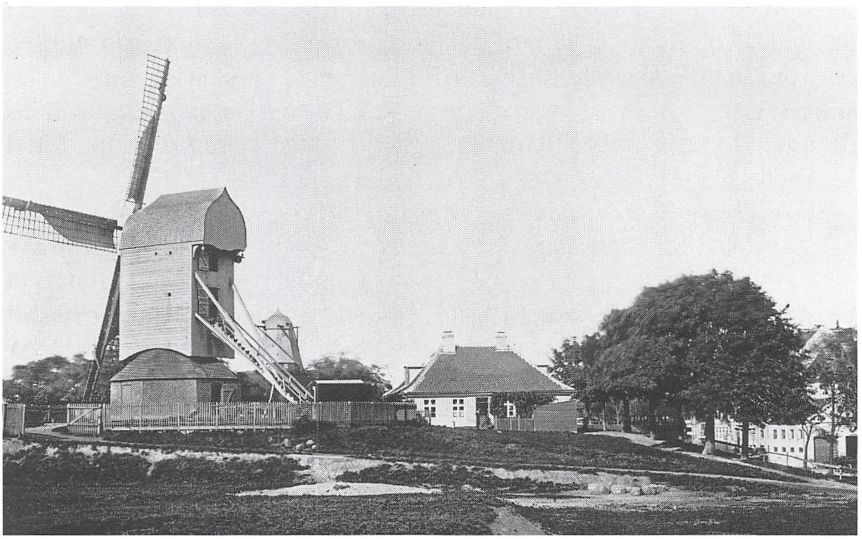
Karl Gjellerups roman Romulus dramatiserer på Vestervold »den tungsindige gamle Træmølle ved det landlige Hus mellem Træerne, den ubevægelige Vinge skar op i Luften lig en uhyre rusten Ragekniv, der havde Lyst til at barbere en eller anden forsoren Knebelsbart bort fra Kongens Københavns vanartede Fysiognomi. Det var dog kun Vingen, der var saa udfordrende. Møllen selv stod ganske beskeden; den saa ud som en Vægter, der var blevet glemt paa sin Post og var angst for, at Gadedrengene skulde opdage ham; og der var en skaansom Dunkelhed i det Maanelys, som faldt over den stive Graakappe«.[161]

Men tilbage til virkeligheden. Mellem 1870 og 1885 faldt Vestervold og Nørrevold. St. Kongens mølle på Schacks bastion, der var helt fornyet efter en brand i 1845, blev eksproprieret og pillet ned i 1874 og flyttet til Valby, hvor den overlevede til 1899.[162] Luciemøllen på Gyldenløves bastion holdt stand til 1887, hvorefter Industriudstillingen i 1888 for en tid erobrede terrænet. Derefter overtog Københavns Rådhus pladsen. Luciemøllen blev genrejst i Kongens Enghave, hvor den ødelagdes af brand i 1913. Stubmøllevej minder endnu om dens placering. I 1885 fjernedes Skt. Peders mølle på Helmers bastion, hvorefter den havnede i St. Jernløse, hvor den befinder sig i dag som fredet bygning. Ny mølle på Hahns bastion måtte i 1873 vige for anlæggelsen af H. C. Ørstedsparken. Den berømte fysikers statue har erstattet møllerlavets tidligere mølle, som i stedet for kunne gøre gavn i Gørløse ved Slangerup.[163] Ahlefeldts

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Skt. Peders mølle på Helmers bastion under nedbrydning ca. 1885. Th. det gamle jernbaneterræn. Ukendt kunstner. Københavns Bymuseum.

Luciemøllen på Gyldenløves bastion, hvor Rådhuset ligger i dag. Møllens fod er omgivet af et muret 8-kantet skur. I baggrunden St. Kongens mølle. Fot. ca. 1870. Københavns Bymuseum.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

mølle på bastionen af samme navn ved Nørreport nedbrændte i 1855, mens Gothers mølle på Stadsoberstens bastion blev eksproprieret i 1872.[164]

Møllen på Rosenborg bastion måtte i 1859 vige for byggeriet af Universitetets observatorium, som i dag med sin karakteristiske runde form med lidt god vilje kan demonstrere for de forbipasserende på Østervoldgade, hvordan en mølle tårnede sig op mellem voldens træer. Denne virkning er unægtelig sværere at forestille sig for Sølvgades mølles vedkommende på Qvitzaus bastion, som blev ryddet i 1859, for først i 1880'erne at blive bebygget med Kunstmuseets langstrakte massiv. Til gengæld har det knap så voluminøse Danmarksmonument i Østre Anlæg overtaget pladsen efter Stokhusmøllen eller Lille Svanemølle på Peucklers bastion, da denne mølle blev revet ned i 1870'erne.[165]

På Rosenkrantz bastion forsvandt 3 vindmøller. I 1842 brændte stubmøllen Lille Kongens mølle, som ejeren ikke fik lov til at genopføre. Da militæret ønskede møllepladsen inddraget til ekcerserplads for Kastellet, måtte Grønlandsmøllen, også en stubmølle, opgives i 1870. Endelig overlevede den hollandske Dronningens mølle indtil 1895, da Kystbanen fik endestation ved Østerport.

På Christianshavns vold totalskadedes Enhorns mølle i 1852 efter brand, hvorefter hvidtølsbryggeriet Rabeshave lagde beslag på Enhorns bastion. Breslaus mølle på Elefantens bastion blev nedlagt engang i 1870'erne. Lille Mølle på Løvens bastion eksisterer dog endnu. Den dampmølle, som fra 1831 supplerede vindkraften, og som brændte i 1837, fik igen dampkraft fra 1853. Vindmøllen blev omkring 1878 moderniseret med selvsvikkende vinger.[166] I 1898 indgik møllen i De danske Dampmøller og nedlagdes bogstaveligt, idet vindmøllens trækonstruktion flyttedes til Tåstrup ved Holbæk, hvorfra den senere er fjernet og gået til grunde. Den murede underbygning blev forsynet med et fladt tag. Lille Mølle komplekset tjente fra 1918 og en årrække frem som bolig, kontor, tegnestue og andet for Dansk Instrument- og Apparat-Fabrik, idet selve fabrikken var indrettet i et tidligere pakhus på den anden side af Christianshavns Voldgade.[167] I dag er Lille Mølle fredet og tilhører Nationalmuseet.

Industrimølleriet

Omkring 1852 løsnedes en række begrænsninger af mølleriet i forbindelse med moderniseringen af næringslovgivningen. Den mere liberale

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

holdning betød dels en lovfæstelse af praksis dels stimuleredes nye initiativer.

Under den tidlige industrialisering trivedes vindmølle og dampmaskine side om side flere steder, som det kunne ses på Lille mølle eller Svanemøllen. Så skubbede dampkraften som en gøgeunge vindkraften helt ud. De eksotiske vindmøller blev fortrængt af de anonyme, etagehøje fabriksanlæg med rygende skorstene og med den mere uafhængige lokalisering, som dampkraften tillod. Derfor kunne man etablere dampmølle i Silkegade, men også i Borgergade, Bredgade og St. Kongensgade.

Mens der i 1839 havde været 3 dampmølleanlæg i København, nåede tallet i 1865 op på 12.[168] Disse industrielle anlæg fungerede som handelsmøller, der for egen regning især malede til eksport. Et af de senest tilkomne var Christianshavns Dampmølle. David Moses Halberstadt stod bag dette foretagende. Firmaet var begyndt i det små ved Knippelsbro, men rejste i 1862 på opfyldt areal en 5-etages bygning med gavlen ud til havneløbet sekunderet af en høj dampskorsten. Senere kom siloer og andre bygninger til. Anlægget fik 2 dampmaskiner på hver 50 hestekræfter. I 1872 kunne kværnene formale 5-600 tdr. hvede daglig. Få år efter passerede arbejdsstyrken 100 personer, heraf 83 møllersvende. I 1887 producerede Christianshavns Dampmølle ca. 1000 tdr. hvede om dagen takket være det »ungarske system«, hvilket forudsatte brug af de revolutionerende valsestole med stål- og porcelænsvalser, som i disse år verden over afløste de traditionsrige kværne med møllesten. Virksomheden benyttede sig nu også af elevatorer til udlosning af kornet fra skibene.[169] En betydelig automatisering af arbejdsgangen var sat i gang, som skulle blive endnu mere udpræget i Blegdamsmøllen og Toldbodmøllen fra 1893 og 1898.

I 1860'erne og 1870'erne gik en betydelig eksport fra de københavnske møllerier til Tyskland, England, Norge og Sverige. Da disse markeder i 1880'erne lukkedes af strenge toldrestriktioner, samtidig med den voksende konkurrence fra Nordamerika, hvor prærien nu var kommet under plov, måtte det københavnske mølleri orientere sig mere mod hjemmemarkedet. Samtidig skete sammenlægninger i branchen, hvor firmanavne typisk blev til De forenede Dampmøller eller Kjøbenhavns Dampmøller. Koncentrationsbølgen kulminerede i 1897. Da måtte betegnelsen De danske Dampmøller tages i brug på brevhovedet.

I 1855 fandtes i København 11 mel- og rismøller med 221 arbejdere, mens de tilsvarende tal i 1897 lød på 9 og 247.[170] Umiddelbart dokumen-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Christianshavns dampmølle (Halberstadts dampmølle) etableret 1858 ved Lille Torvestræde, set over havneløbet. Th. Christianskirken. Tegning af H. G. F. Holm. Københavns Bymuseum.

terer dette ikke videre udvikling i branchen. Men takket været den intense mekanisering, hvor alene dampkraften i det nævnte tidsrum næsten 5-dobledes, produceredes der i slutningen af århundredet betydeligt mere, end generationen før havde oplevet. Netop mekaniseringsgraden gjorde mølleriet arbejdskraftmæssigt til en beskeden industrigren i København.

Laugsvæsenet ophævedes ved lov i 1857. Dermed forsvandt den fælles organisation af mølleejere, svende og lærlinge. Det københavnske møllerlav levede imidlertid videre som en slags mesterforening. Mens der i 1841 havde været 34 lavsmestre, var antallet i 1876 reduceret til 12 medlemmer.[171] Organisationen blev da opløst. Halvdelen af kontingentet gik efterhånden til løn for lavsskriveren, mens oldermanden til sidst selv måtte dække underskuddet.[172] I 1888 opnåede de københavnske mølleejere repræsentation i den 4 år tidligere stiftede, landsdækkende Dansk Møllerforening.[173]

Fra 1862 kendes Foreningen af Møllersvende i København.[174] I 1876 stiftedes den første rigtige fagforening Møllernes Fagforening med 35 medlemmer ved starten. Mølleriarbejderne oprettede i 1883 en hjælpekasse, som ved århundredskiftet havde 200 medlemmer.[175] Den blev

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

der brug for i 1890'erne, da mølleriet for alvor fik udenlandsk konkurrence at føle med stor arbejdsløshed til resultat.

I vindmøllernes tid måtte svende og lærlinge finde sig i en lang og uregelmæssig arbejdstid, ofte natten med. En officiel undersøgelse fra 1872 viste, at møllere og bagere regnet under ét i forhold til mange andre erhverv måtte acceptere en gennemsnitligt længere effektiv arbejdstid – hvil og pauser fratrukket – nemlig over 11 timer pr. døgn. Søndagsarbejde var hyppigt.[176] I 1874 strejkede møllersvendene i utilfredshed med helligdagsbetalingen. Det bidrog til skabelsen af Møllernes Fagforening i 1876.[177]

Opslag i Vejviseren viser, at der fra 1860'erne og århundredet ud fandtes 8-9 møllebyggermestre i København. Som det var tilfældet med den tidligere omtalte møllebygger Jørgen Jørgensen, må disse håndværkere have haft mange opgaver udenfor København i en tid, hvor de hollandske vindmøller i landdistrikterne skød op som paddehatte i forbindelse med fodermaling til den voksende animalske produktion.

På arbejdersiden blev der i 1887 stiftet en Møllebyggernes Fagforening. Den regnedes for nedlagt i 1892, men foreningen blev kaldt til live igen i 1895 og bestod endnu i 1900 da med et medlemstal på 12.[178]

En karakteristisk leverandør til mølleriet var Københavns Møllestensfabrik, som producerede og forhandlede udstyr og maskineri såvel til det traditionelle mølleri som til industrimølleriet. Virksomheden, som blev oprettet af Ferdinand Jensen i 1868, lå først i Bredgade, derefter resten af århundredet på Vodroffsvej, hvorfra udgik en betydelig eksport.[179] Ellers var det i høj grad københavnske maskinfabrikker, som nød godt af det moderne mølleris udvikling både i hovedstad og det øvrige land, f.eks. Baumgarten og Burmeister, Hellerung og Hauberg samt Rudolph Kofoed og Co.[180]

Afslutning

Omkring 1900 ophørte driften af de sidste københavnske vindmøller, Lille mølle på Christianshavn og Bispebjerg. En epoke var slut, idet det industrialiserede mølleri med damp som kraftkilde først tøvende, siden energisk fortrængte den gamle teknik. Kun den amputerede Lille Mølle og den velbevarede Kastelsmølle er i behold som fysiske minder om det ældre mølleri. Desuden lever gadenavnene Hestemøllestræde i Indre by, Møllegade på Nørrebro og Store Møllevej på Amager samt Østerbro-lokaliteten Svanemøllen videre, mens Stubmøllevej i Sydvestkvarteret og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Valbys Mølle Alle er en slags lånte fjer, fordi de er opkaldt efter sent udflyttede voldmøller.

Kastelsmøllens kværnloft. Den hollandske mølle blev bygget i 1847 og er den eneste fuldt bevarede af Københavns gamle vindmøller. Fot. Hans Juhl, 1988. Københavns Bymuseum.

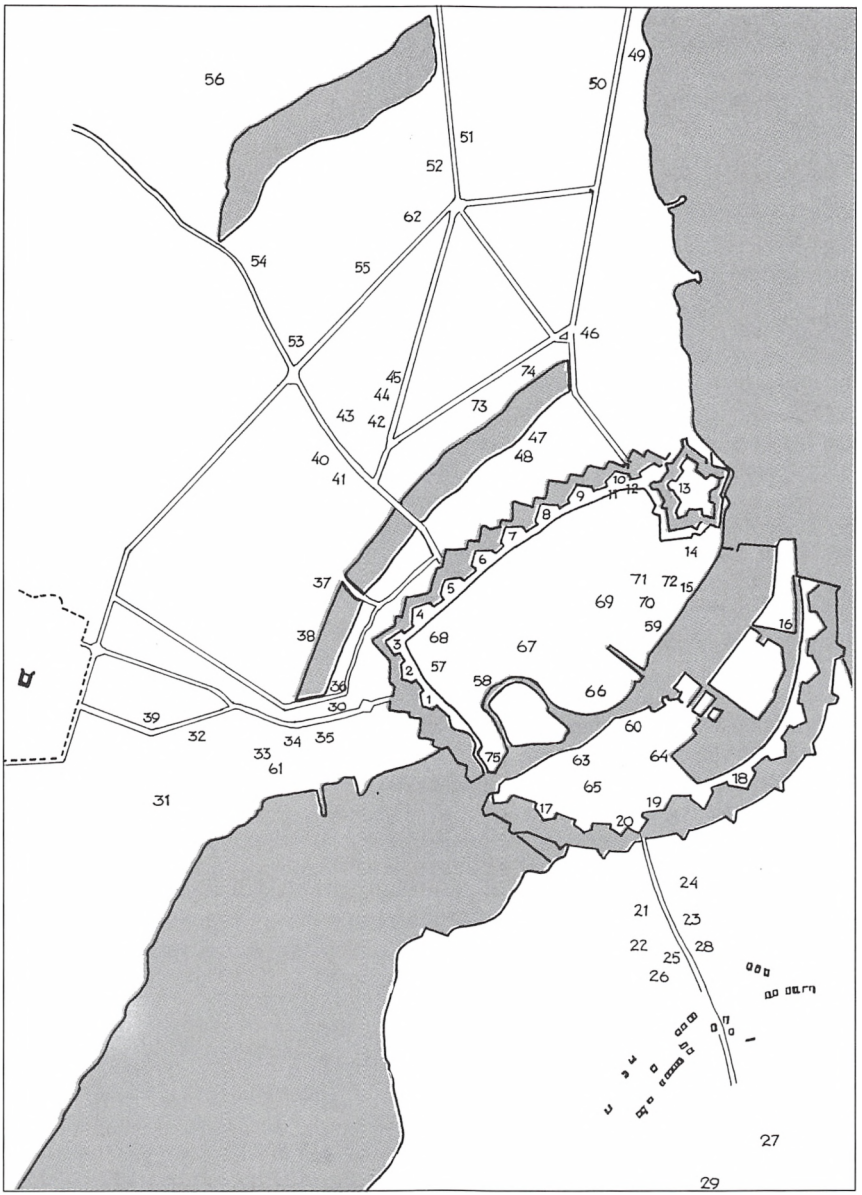
SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Mølleliste

Fortegnelsen omfatter møller nævnt i teksten. Møllernes navne er de almindeligst brugte. Årstallene for bygget og ophørt er usikre i flere tilfælde.

Nr.	Møllens navn	Matr. nr. (1806)	Bygget	Ophørt
1	Lucie/Lavendelstræde	Vester 264	1669	1887
2	St. Kongens	Nørre 233	1619	1874
3	Skt. Peders	Nørre 234	1651	1885
4	Ny mølle	Nørre 235	1652	1873
5	Ahlefeldts	Nørre 236	1651	1872
6	Gothers	Klædebo 253	1650	1872
7	Rosenborg	Skt. Annæ Vester 497	1700	1859
8	Sølvgade	Skt. Annæ Vester 498	1664	1859
9	Stokhus/Ll. Svane	Skt. Annæ Vester 499	1650	1870
10	Dronningens	Skt. Annæ Vester 500	1689	1895
11	Ll. Kongens	Skt. Annæ Vester 501B	1651	1842
12	Grønlands	Skt. Annæ Vester 501B	1700	1870
13	Kastelsmøllen	Kongens Bastion	1718	–
14	Toldbodvej	Esplanaden, Skt. Annæ Øster	1687	1760
15	Savmøllen	Toldboden, Skt. Annæ Øster	1735	1755
16	Savmøllen	Nyholm, Christianshavn	1791	1815
17	Enhorn/Grynmøllen 2	Christianshavn 204	1682	1852
18	Oliemøllen	Christianshavn 397	1687	1750
19	Lille mølle	Christianshavn 401	1669	1898
20	Breslaus	Christianshavn 402	1670	1842
21	Røde mølle	Amagerbro 4	1685	1898
22	Ny mølle	Amagerbro 9	1744	1870
23	Bergs	Amagerbro 11	1690	1850
24	Store mølle	Amagerbro 14	1761	1881
25	Vestre oliemølle	Sundbyvester 27	1703	1855
26	Holms oliemølle	Sundbyvester 30	1808	1830
27	Kastrup	Sundbyvester mark 22	1700	1965
28	Fredens	Sundbyøster 80 og 33	1720	1850
29	Maglebylille	Amager Landevej	1700	1915
30	Accisebod	Udenbys Vester 7	1670	1807
31	Amerikamøllen/Ll. Winstrup	Udenbys Vester 44	1814	1882
32	Nybro/Galge	Udenbys Vester 47	1673	1870
33	Banemøllen/Rebslager	Udenbys Vester 62	1749	1856
34	Fisker	Udenbys Vester 74	1679	1807
35	Strelows	Udenbys Vester 77	1672	1807
36	Sømøllen	Udenbys Vester 85	1673	1807
37	Ladegården/Skt. Hans	Frederiksberg 19 A	1730	1790
38	Vodroffs (vand/vind)	Frederiksberg 20 A og B	1699	1865

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kort med Københavns vind- og vandmøller, enkelte hestemøller samt tidlige dampmøller. Numrene henviser til møllefortegnelsen. Tegnet af Eva Hansen efter generalkvartermesterkort fra 1830.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

39 Mariaslyst/St. Winstrup	Frederiksberg 25 C	1833	1860
40 Garvermøllen	Udenbys Klædebo 30	1633	1804
41 Vogelsang/Hammershøj	Udenbys Klædebo 35	1700	1850
42 Ll. Blegdams/Barkmølle	Udenbys Klædebo 50	1634	1850
43 Kronprinsens	Udenbys Klædebo 63	1750	1802
44 Store Blegdam	Udenbys Klædebo 66 A	1822	1885
45 Nørre Allé	Udenbys Klædebo 66 B, lod 2	1800	1859
46 Østermølle/Rævedal	Udenbys Klædebo 113	1647	1835
47 Glacismøllen	Udenbys Klædebo 114, lod E 1	1816	1860
48 Stjernemøllen	Udenbys Klædebo 114, lod E 2	1816	1863
49 Svanemøllen/Bagernes	Udenbys Klædebo 140	1756	1892
50 Savmøllen ved Kildevæld	Udenbys Klædebo 146	1783	1793
51 Katrineberg/Kirstineberg	Udenbys Klædebo 164, lod 12	1812	1881
52 Oliemøllen ved Lyngbyvej	Udenbys Klædebo 167, lod 1	1809	1860
53 Ølunds	Udenbys Klædebo 171 A	1826	1880
54 Skjære mølle	Udenbys Klædebo 171 C	1812	1873
55 Jagtvej/Tagensvej	Udenbys Klædebo 171 H	1812	1900
56 Bispebjerg/Utterslev	Utterslev by 23	1808	1905
57 Vestermølle (vand)	Vesterport, Vester	14??	1630
58 Vandmølle	Vandkunsten, Vester	14??	1668
59 Den kgl. Maltmølle (heste)	Skt. Annæ Øster 57	1690	1851
60 Den kgl. Grynmølle (heste)	Gammel Dok	1727	1779
61 Grynmøllen på Vesterbro (heste)	Udenbys Vester 61	1740	1825
62 Tagenshus oliemølle (heste)	Udenbys Klædebo 168	1826	1853
63 Christianshavns Dampmølle	Christianshavn 133 A	1858	1910
64 Hambros Ris- og Melmølle (damp)	Christianshavn 175 B	1832	1885
65 Young, Lind og Co.s Dampmølle	Christianshavn 187	1801	1807
66 Dampmølle	Gammelholm	1807	1820
67 Marstrands Dampmølle/ Silkegade	Købmager 45	1851	1856
68 Rasmus Holmblads Dampmølle	Nørre 130, 131, 132	1818	1850
69 St. Kongensgade Dampmølle	Skt. Annæ Vester 234	1850	1879
70 Bredgades Dampmølle	Skt. Annæ Øster 174 A	1856	1900
71 Borgergades Dampmølle	Skt. Annæ Vester 164	1870	1900
72 Toldbodmøllen (damp)	Skt. Øster 127	1898	1950
73 Sortedams Dampmølle	Udenbys Klædebo 73 A, 7 A	1860	1880
74 Blegdamsmøllen (damp)	Udenbys Klædebo 1424	1893	1957
75 Grynmøllen 1/Langebro Dampmølle	Vester 261	1780	1903

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

HENVISNINGER OG NOTER

Forfatteren har i Nationalmuseets 3. afdeling haft adgang til C. H. C. von der Reckes manuskript »De gamle møller på Københavns volde« fra 1961.

LA. = Landsarkivet for Sjælland mv. RA. = Rigsarkivet. SA. = Stadsarkivet. KD. = Kjøbenhavns Diplomatarium. KBF. = Københavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger. HMKbh. = Historiske Meddelelser om København. Vurderinger = Prioritetsvurderinger. Taksationer = Brandtaksationer. Rtk. = Rentekammeret. O. Hyldtoft = Ole Hyldtoft: Københavns industrialisering 1840-1914, 1984. Alle trykkesteder er København.

1. B. Skaarup: Møllerende eller voldgrav. Hikuin 14, 1988, 23 ff. H. U. Ramsing: Københavns Historie og Topografi i Middelalderen, III, 1940, s. 45 ff.
2. Vandmøller se generelt O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse, I-VI, 1877 ff; E. Madsen: Kongens Møller i Københavns Len på Kristian IV's Tid, HMKbh., 1. rk. 5. bd., 295 ff; H. U.Ramsing: Københavns Historie og Topografi i Middelalderen, I-III, 1940.
3. O. Nielsen, IV, 156; E. Madsen: Kongens Møller i Københavns Len paa Kristian IV's Tid, HMKbh., 1. rk., 5. bd., 307.
4. RA. Rtk. 2215. 240, Taksation af hestemøller m.m. 1682.
5. O. Nielsen, 5, 175.
6. E. Pade: Pakhuset Den gamle Grynmølles Historie, HMKbh., 3. rk., 1. bd., 181; RA. Søetatens Krigskancelli, Res. prot. 15.7.1744, nr. 175; L. de Thurah: Den danske Vitruvius, I, pl. LVI, 1746.
7. N. Jonge: Kiøbenhavns Beskrivelse, 1783, 84.
8. SA. Vurdering, Vester 261, 12.9.1825.
9. LA, Taksation, Skt. Annæ Vester 386, 6.8. 1804.
10. O. Hyldtoft, 97.
11. KD. I, 1432, nr. 118; II, 1432, nr. 41; O. Nielsen, I, 1877, 156.
12. O. Nielsen, IV, 157.
13. Som note 4.
14. KD. V, 1652 nr. 794; III, 1657 nr. 762.
15. KD. II, 1619 nr. 701, 1620 nr. 724; III, 1636 nr. 203, 1652 nr. 657; E. Madsen, 298.
16. RA. Rentemesterregnskaber, Børnehuset 1623-27; O. Olsen: Christian IV's tugt- og børnehus, 1978, 77.
17. KD. V, 1633 nr. 291; SA. Vurderinger, Udenbys Klædebo 30, 10.2.1714 m.fl.
18. KD. III, 1634 nr. 159, 1635 nr. 189; Udenbys Klædebo 50; ifølge København Før og Nu, 5, 1950, 101, skulle garvernes mølle være en hollandsk mølle ved Teglgården på Nørrebro, hvortil mølleværket omkring 1630 var kommet i tilhugget stand fra Krempe i Holsten.
19. KD. III, 1637 nr. 227.
20. KD. V, 1658 nr. 1354; tegning efter forlæg fra 1650 viser stubmølle, se M. Venge: Fra åretold til toldetat, 1987, 271.
21. KD. VI, 1668 nr. 506; VII, 1687 nr. 254; SA. Kortsamling, sign. F. Bruhn mellem 1729-49; Landkadettegninger i København før og nu og aldrig, 6, 1989, 402; V. Krohn: Bageriet og møllen i Kastellet, HMKbh. 2. rk., 3. bd, 1927/28, 551 ff.
22. KD. Diverse bd. og nr.; mølleaksel nævnt KD.V, 1660 nr. 703.
23. KD. I, 1682 nr. 507.
24. A. Nielsen: Industriens Historie i Danmark, I, 93.
25. KD. VI, nr. 537; Oluf Nielsen, IV, 1885, 287; Axel Nielsen, I, 1943, 93.
26. Samme, VII, 1682 nr. 1, 1683 nr. 38.
27. Møllen er på stikket fejlagtigt betegnet »12. Tiger«. Det skal være »12. Enhorn«.
28. KD. VII, 1687 nr. 243, 246.
29. Kilder til dette og forrige afsnit i RA. Søetaten, Kommissariatet. Diverse sa-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ger (samt kort) ang. oliemøllen i Sophiæ Bastion på Chr. havn, 1675-1809; bastionernes navne og rækkefølge, se V. Lorenzen: Haandtegnede Kort over København 1660-1757, 1942; Geddes Kort 1757, Københavns Kommunalbestyrelse, 1940, Christianshavns kvt.

30. LA. Sjællands Stiftamt, Kbhvs. amt, Brandtaksationer 1761-1787, nr. 52, 11.4.1766; Erik Housted: Fra limfabrik til bankhus. Nogle træk af Amagerbros historie, 1978, 79.
31. LA. Sjællands Stiftamt, Kbhs. amt, Brandtaksationer 1761-1787, nr. 386.
32. E. Housted, 79 f.; Kbh. Bymuseum, skydeskive nr. 363, 15. september 1813; Kunstakademiet. Samling af arkitekturtegninger, Casses oliemølle.
33. E. Housted, 82; Th. Gliemann: Geographisk-Statistisk Beskrivelse over Kjøbenhavns Amt, 1821, 181; A. Nielsen, III, 383.
34. Dansk Polytechnisk Tidsskrift 1826, 139; G. F. Ursin (red).: Magazin for Kunstnere og Haandværkere, 1832, 51.
35. C. Nyrop: Om danske Sæbesyderier og Oliemøller, 1903, 88.
36. Samme, 51.
37. C. Elling: Holmens Bygningshistorie 1680-1930, 1932, 49.
38. RA. Søkrigskancelliet. Kgl. res. 1738, 20.8. nr. 219; 1735, 16.7. nr. 153; 1735, 24.10, nr. 291; 1734, 9.1. nr. 21.
39. N. Jonge: Københavns Beskrivelse, 2. Del, 1945, 353.
40. Garde: Efterretninger om den danske og norske Søemagt, III, 1833, 211.
41. Se gengivelser i P. Strømstad: Holbergtidens København, 1977, 138, 152, 155.
42. C. Elling, 124; RA. Søetaten, Generalkommissariatets decisionsbog 1791, nr. 660 med indk. sager; Marinens Bibliotek, R. W. Bauers manus om orlogsværftet 1862, 203; RA. Registrant 139, Marinens Kortsamling, nævner Wahlerts tegning 1791 (C 214) til møllen. Møllens beliggenhed, se tegning over Nyholm i København Før og Nu 1924, Suppl. I, 20.
43. Tegning på Orlogsmuseet, gengivet i Sv. Thostrup: Holmen og orlogsværftet, København før og nu – og aldrig, 8, 1989, 86.
44. K. Klem: Skibsbyggeriet i Danmark og Hertugdømmerne i 1700-årene, II, 1987, 52, 56.
45. RA. Rtk. (2211.33) Deliberationsprotokol, 262, 25.2.1699; RA. Danske Kancelli, Sjæll. registre, 1700, nr. 204, 7.12.1700 med indlæg; KD. VII, 1700 nr. 938.
46. E. Nystrøm: Frederiksbergs Historie, III, 51 ff; Axel Nielsen I, 136 ff.; K. Foltmar: Sejldugsfabrikken paa Wodroffgaard, Frederiksberg gennem Tiderne, X, 1964, 34 ff; V. Christensen: Vodrofsaa eller Rosenaaen, HMKbh., 1. rk., 8. bd., 401.
47. Københavns Bymuseum. F. Zeidlers maleri »Udsigt fra Valby bakke« ca. 1759. LA. Sjællands Stiftamt, Københavns amt, Brandtaksation nr. 126, 30.12.1770.
48. K. Foltmar: Mosendal, Frederiksberg gennem tiderne, 1952, s. 139 ff.; K. Foltmar hævder i sin note 46 nævnte afhandling s. 61 med rette, at Erik Pauelsens maleri fra 1788 med udsigt over Skt. Jørgens sø ikke viser Wodroffs mølle, som hyppigt antaget, men Ladegårdens mølle, og s. 49 at samme mølle ses på Rach og Eegbergs maleri fra ca. 1749 med udsigt mod København.
49. E. Nystrøm: Frederiksbergs Historie, III, 1953, 54.
50. LA. Taksation 1775, Vester kvarter 264 A.
51. LA. Taksation 1840, Skt. Annæ Vester 501 B, Ll. Kongens mølle på Rosenkrantz bastion.
52. Valhalla 1790-91, 49; Fogtmanns Reskripter 4.7.1807.
53. V. Krohn: Bageriet og Møllen på Kastellet, HMKbh., 2. rk., 3. bd., 1927/28, 565.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

54. N. Jonge, 369; Optegnelser om Ildebrande i København 1749-1787, HMKbh., 1. rk., 6. bd., 1917-18, 224.
55. J. Sødring: Erindringer, 1965, 46.
56. V. Krohn: Slottet i Kastellet, HMKbh., 3. rk., 3. bd., 383 f.
57. Samme, 547 ff.; V. Krohn: Loppeteatret i Kastellet, HMKbh., 3. rk., 2. bd, 1938, 185 f.; H. Krabbe: Kastellet gennem 300 År, 1964, 133 f.
58. A. Jespersen: Møllernes udviklingshistorie i J. Lampe (red.): Møller og møllere i Danmark gennem 100 år, 1984.
59. S. Nygaard (udg.): Kronens Skøder, V, 1955, 107.
60. Kort i Stadsarkivet. Gengivet i København Før og Nu, V, 1919 152/153.
61. L. de Thurah: Hafnia Hodierna, 1748, Tavle IV.
62. J. J. Bruun: Novus Atlas Daniæ, 1761, Tavle I.
63. O. J. Rawert: Kongeriget Danmarks industrielle Forhold, 1850, 392.
64. Samme, 392.
65. Den ældste bevarede beskrivelse af møllen i SA. Vurdering, Nørre 235, 1787. Der synes ikke bevaret brandtaksationer til møllen i Landsarkivet for Sjælland m.m.
66. RA. Rentekammerresolution nr. 268, 12.10.1750.
67. C. Bruun: Kjøbenhavn, III, 84; LA. Taksation, Christianshavn 402, 1753.
68. SA. Vurdering, Christianshavn 402, 11.8.1761.
69. Klædebo 253; J. H. Rawert: Danmarks industrielle Forhold, 1850, 392; ældste vurdering som holl. ml. i SA. er fra 1798, mens ældste tilsvarende taksation i LA. er fra 1832.
70. SA. Vurdering, Skt. Annæ Vester 497, 1758.
71. SA. Vurdering, Udenbys Klædebo 113, 11.12.1753.
72. SA. Vurdering, Udenbys Klædebo 140.
73. SA. Vurdering, Skt. Annæ Vester 498.
74. SA. Vurdering, Nørre 233; tegningen til St. Kongens mølle i RA. Ingeniørkorpset, Indk. skr. 1862/63, nr. 11. I registranten forbindes tegningen fejlagtigt med Sølvgades mølle. Niels Jensen Hallanders ansøgning til St. Kongens mølle, hvor tegningen oprindelig var bilag, er i Indk. skr. 1867, nr. 33.
75. SA. Vurdering, Christianshavn 401.
76. SA. Vurdering, Amagerbro 4.
77. SA. Vurdering, Skt. Annæ Vester 500.
78. LA. Taksation, Christianshavn 204.
79. H. Rostrup: Miranda i Danmark. Francisco de Mirandas danske rejsedagbog 1787-1788, 1985, 79.
80. LA. Diverse taksationer; SA. Diverse vurderinger.
81. Citaterne fra P. J. Winstrup: En Sammenstilling mellem Vindmøllerne i England og i Danmark, Qvartalsberetninger fra Industriforeningen, 1849, 154.
82. Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg., 1980.
83. LA. Taksation, Christianshavn 451, 1783.
84. K. Pedersen: Helsingør. Historiske tidsbilleder, 1983, 57; H. Langberg og H. E. Langkilde: Dansk Byggesæt omkring 1792 og 1942, 1942, 128.
85. SA. Møllerlavet. Diverse dokumenter 1751-1876. Brev fra J. Jørgensen, 29.5.1823.
86. LA. Københavns Skiftekommission. Skiftedokumenter 1838, 1/36. I Nationalmuseets 2. afdelings Antikvarisk/Topografisk arkiv findes under Slotsholmen A-sager, format III, en tegning af en hollandsk mølle sign. af Jørgen Jørgensen u. år. Det kan muligvis være Jagtvejsmøllen.
87. C. Nyrop: Et stykke dansk Haandværks- og Fabrikshistorie, Museum 1892, 46 ff.
88. A. Bauer: Dampmaskinens Indførelse i Danmark, 1891, 17 f.
89. SA. Vurdering, Christianshavn 187 A, 28.2.1799.
90. LA. Taksation, Christianshavn 290, 19.11.1799.
91. LA. Taksation, Christianshavn 187, 21.5.1801.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

92. L. M. Wedel: Indenlandsk Rejse... 1799, 1800-1801, 1803, 164.
93. Folketælling 1801, Christianshavn 290.
94. C. Nyrop: Et Stykke dansk Haandværks- og Fabrikshistorie, Museum 1892, 51; Axel Nielsen: Industriens Historie i Danmark, III, 1944, 369.
95. LA. Taksation, Christianshavn 187, 17.3.1813.
96. C. Nyrop: Et Stykke dansk Haandværks- og Fabrikshistorie, Museum 1892, 184 f.
97. Samme, 185.
98. J. Lehmann: Jacob Holm. En dansk Storkøbmand, 1944, 229.
99. LA. Taksation. Nørre 130, 131, 132, 9.12.1812.
100. SA. Møllerlavet, Lavsprotokol 1750-1829, 331, 14.3.1816.
101. LA. Taksation, Nørre 130, 131, 132, 14.9.1818.
102. Politivennen 1822, nr. 314.
103. A. Nielsen: Industriens Historie, III, 370.
104. LA. Taksation, Nørre 130, 17.6.1848.
105. Samme, 20.3.1851.
106. A. Nielsen, 384.
107. SA. Vurdering, Vester 261, 14.11.1853.
108. LA. Taksation, Christianshavn 401, 4.12.1832.
109. A. Nielsen, 388 ff.
110. LA. Taksationer, Christianshavn 401, 1838, 1842, 1853.
111. Dansk Biografisk Leksikon, 1980; R. Willerslev: Studier i dansk industrihistorie 1850-1880, 1952, 134; O. Hyldtoft, 74.
112. Luis Bramsen: En kjøbenhavnsk Købmands Ungdomshistorie, Memoirer og Breve XXVI, 1970, 77.
113. O. J. Rawert: Danmarks industrielle Forhold, 1850, 396.
114. O. Hyldtoft, 106.
115. O. J. Rawert, Danmarks industrielle Forhold, 1850, 396.
116. Samme, 395.
117. Axel Nielsen, 370.
118. Qvartalsberetninger fra Industriforeningen 1851, 157.
119. Samme.
120. Fredningsstyrelsen. Vesterbro. En forstadsbebyggelse i København, II, 1986, 258; SA. Vurdering, Udenbys Vester 43 og 44, 22.7.1815, 17.9.1817.
121. C. Nyrop: O. J. Winstrup og P. J. Winstrup, Månedsskrift for Techniske Meddelelser, 1880, 110; Stadsarkivet. Vurdering, Udenbys Vester 43 og 44, 25.4.1838.
122. S. Sterm: Statistisk-Topographisk Beskrivelse over Kjøbenhavns Amt, 1834, 249.
123. Nyrops anførte biografi, 111 ff.
124. R. P. Rasmussen: Den murede Galge på Vesterfælled, HMKbh., 1. rk., 1. bd., 160.
125. SA. Møllerlavet. Diverse dokumenter 1751-1876, ansøgning 9.3.1813.
126. SA. Vurdering, Udenbys Klædebo 114, 14.10.1816, 21.12.1819.
127. Københavns Bymuseum, Billedarkivet. Her også litografi af R. N. Nielsen ca. 1835 visende Sortedamssøen med bl.a. de to møller.
128. V. Krohn: Bageriet og Møllen i Kastellet, HMKbh., 2. rk., 3. bd., 570.
129. Silkeborg Museum: David Jacobsen 1821-1871, Udstillingskatalog. Tegning af møllen ca. 1850.
130. V. Christensen: København 1840-1857, 1912, 296.
131. KBF. 19.5.1862.
132. S. Sterm: Statistisk-Topographisk Beskrivelse over Kjøbenhavns Amt, 1834.
133. Bergs mølle, Ny mølle, St. Magleby mølle og Maglebylille mølle, alle Amager.
134. Kastrup mølle og Schleyers mølle på Amager, Vodroffs mølle og Mariaslyst mølle på Frederiksberg samt Bispebjerg mølle i Utterslev.
135. SA. Møllerlavet. Diverse dokumenter 1751-1876, Kopi af brev 9.3.1813.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

136. LA. Taksation, Skt. Annæ Vester 501, 1834.
137. LA. Taksationer, Vester 264, 1861 og 1862.
138. SA Vurdering, Udenbys Vester 47, 4.10.1719, 20.1.1847.
139. SA. Vurderinger, Udenbys Vester 85, Vester 74 og Vester 7.
140. SA. Vurderinger, Udenbys Vester 62, 21.5. og 31.5.1847; Fredningsstyrelsen: Vesterbro. En forstadsbebyggelse i København, II, 151 f.
141. SA. Bygningsskat 1802 ff., Udenbys Klædebo 63, folio 46.
142. Udenbys Klædebo 50.
143. SA. Bygningsskat 1802 ff., Udenbys Klædebo 30, folio 34.
144. SA. Vurdering, Udenbys Klædebo 35.
145. SA. Vurdering, Udenbys Klædebo 66 B, lod 2.
146. SA. Vurdering, Udenbys Klædebo 171 C.
147. SA. Vurdering, Udenbys Klædebo 171 H; København Før og Nu, V, 1950, 196.
148. SA. Vurdering, Udenbys Klædebo 66; O. Hyldtoft, 202; A. G. Hassø: Københavns Brandvæsens Historie, 1931, 466.
149. A. G. Hassø: Københavns Brandvæsens Historie, 1931, 298.
150. SA. Vurdering, Udenbys Klædebo 171 A, 12.5. 1881.
151. H. Larsen: Utterslev By igennem Tiderne, HMKbh. 2. rk., 5. bd., 386; Matr. 23 af Utterslev.
152. SA. Vurderinger, Udenbys Klædebo 164, lod 12, div. år.
153. Amagerbro 11; E. Housted: Fra limfabrik til bankhus, 1978, 46.
154. E. Housted, 51; SA. Vurderinger, Amagerbro 14.
155. E. Housted, 49.
156. E. Housted, 57.
157. Chr. Nicolaisen: Amagers Historie, II, 1909; III, 1915, passim.
158. K. Flor: De gamle Volde, 1942, 7.
159. Samme, 110.
160. Samme, 162.
161. Samme, 166.
162. KBF. 1873, 183.
163. Samme, 1873, 344.
164. Samme, 1872, 25.
165. Samme, 1872, 77.
166. LA. Taksationer, Christianshavn 401.
167. E. Schlier: Af en fabriks historie. Dansk Instrument- og Apparat-Fabrik, HMKbh. 1984, 122.
168. O. Hyldtoft, 106. Der henvises generelt til dette værk, som giver en række oplysninger om industrimølleriet.
169. O. Hyldtoft, 201; M. Lebech: Gamle skibe, gamle huse, 1959, 152. Både dampmøllen og fabriksbygningen var oprindelig opført 1858, men bygningerne brændte kort efter, og blev genopført 1862. Københavns brandkommissions j.nr. 95/1859, Kbh. stadsarkiv.
170. O. Hyldtoft, 201.
171. RA. Rtk. 2215.240. Div. dokumenter vedr. vand-, vind- og hestemøller, Skema fra møllerlavet 25.8.1841; SA. Møllerlavet. Div. dokumenter 1751-1876, Liste over betalt kontingent 1876.
172. G. Nørregaard: Arbejdsforhold indenfor dansk Haandværk og Industri, 1943, 67.
173. J. Lampe (red.): Møller og møllere i Danmark gennem 100 år, 1984, 23.
174. SA. Møllerlavet, registrant.
175. P. Engelstoft og H. Jensen (red): Bidrag til Arbejderklassen og Arbejderspørgsmålets Historie i Danmark fra 1864 til 1900, 1931, 230, 236.
176. G. Nørregaard, 458, 466.
177. J. Lampe; 1984, 22.
178. P. Engelstoft og H. Jensen, 243, 254.
179. Krak: Danmarks ældste Forretninger, 1940; div. vejvisere.
180. O. Hyldtoft, 164.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

M. W. Bruns dramatisering af »Gjøngehøvdingen« og opsætningen på Folketeatret 1865

Af Martin Dyrbye

Indledning

For 125 år siden blev en af de bedst kendte historiske romaner, Carit Etlars »Gjøngehøvdingen« fra 1853, dramatiseret af skuespilleren og instruktøren M. W. Brun til Folketeatret i København. Siden 1980ernes begyndelse har den historiske roman og den biografiske litteratur fået en opblomstring, og interessen for at udnytte stoffet i scenisk sammenhæng er atter vakt. Det er derfor nærliggende at gå i dybden med f.eks. forholdet mellem digterens fiktion over et historisk tema og dramatikerens brug af dette materiale. I det følgende skal omstændighederne omkring den første dramatisering af »Gjøngehøvdingen« i 1864-65 og førsteopførelsen i vinteren 1865 undersøges nærmere.[1]

I den oprindelige form hørte Bruns dramatisering til den musikdramatiske genre, hvor skuespillerne til enkelte indlagte sange blev ledsaget af teatrets orkester og kor. Som komponist valgte Brun den i samtiden ansete komponist og dirigent, E. W. Ramsøe, der dog i nogen grad stod i skyggen af H. C. Lumbye. Som komponist formåede Ramsøe at skrive musik, der har fået betydning for eftertiden, selvom kun enkelte af hans kompositioner kendes idag. Sammenhængen mellem de musiske elementer og skuespillets udførelse vil derfor blive belyst.

Såvel genren som formen, dvs. dramatiseringen af en roman til brug for en videre kreds af mennesker benyttes i dag. Etlars roman hørte i det forrige århundrede til én af de mest populære, og forfatteren fik flere læsere end nogen anden dansk samtidig forfatter. Romanens popularitet voksede, trods dens vanskelige sprog og stil, navnlig efter skuespillets fremkomst, og kom endog til at danne forlæg for adskillige senere dramatiseringer efter Bruns, og som teaterstykke hørte det til et af de mest spillede i samtiden.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Forfatteren Carl Brosbøll (1816-1900) voksede op i et købmandshjem i Fredericia, hvor han tidligt fattede lyst til at fortælle eventyr og historier. Imod sin faders vilje drog han i 14 års alderen til København, hvor han bl.a. med hjælp fra etatsråd Adeler og Jonas Collin blev optaget på Kunstakademiet. Efterhånden tog skrivelysten over, og resultatet blev bl.a. en række artikler og kritiker om kunst og æstetik i københavnske blade. I 1838 udkom hans første novellesamling. Året efer fulgte »Smuglerens Søn« og her anvendte han første gang pseudonymet Carit Etlar. Han forsøgte sig også som dramatiker, men det er som fortæller, han huskes, især for romanerne »Gjøngehøvdingen« og »Dronningens Vagtmester«. Det kgl. Bibliotek.

M. W. Brun og det »dramatiske tyveri«

I litteraturhistorien huskes Etlar i dag navnlig for hans roman »Gjøngehøvdingen«, som er blevet sammenlignet med samtidens øvrige historiske romaner og må ses i nøje sammenhæng hermed. Romanen er præget af den nationalromantiske strømning i samtiden. Begrebet »nationalromantik« forstås her, i overensstemmelse med den nyeste kulturhistoriske og kultursociologiske forskning, som en strømning i det forrige århundredes Europa, hvor en række nationale stater enten blev grundlagt eller samlet, og hvor de enkelte befolkninger under et politisk krav om selvstændiggørelse dyrkede den historiske arv, mytologiske og religiøse motiver, sprogets oprindelse, og andre faktorer, der på godt og til tider ondt prægede samfundets liv i forhold til andre lande, set i sammenhæng med de øvrige sociale, økonomiske og politiske forhold.[2]

Til den nationalromantiske litteratur ved 1800-tallets midte hører den historiske roman. En genre, som navnlig Ingemann, Etlar og H. F. Ewald mestrede blandt de danske forfattere. I vor tid er navnlig Ingemanns værker indenfor genren blevet fremhævet, mens Etlars virke i nogen grad er blevet underkendt, til trods for hans uomtvistelige store popularitet og litterære kvaliteter.

Netop »Gjøngehøvdingen« er typisk for nationalromantikkens littera-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

M. W. Brun (1819-91) voksede op i Norge og sejlede i sine unge år som styrmand. 1843 drog han til København og blev skuespiller, dog uden større held. Han forsøgte sig som dramatiker, men debutarbejdet »De skandinaviske brødre«, 1844, blev pebet ud på Det kgl. Teater. Bedre gik det ham med dramatiseringer af tidens succesromaner, bl.a. »Gjøngehøvdingen«. I perioder var han teaterleder i Odense og Oslo og i København, hvor han bl.a. var direktør for Folketeatret 1873-76. 1883 oprettede han i samarbejde med »Hellig-Hansen« Dagmarteatret, som han ledede til han 1884 trak sig tilbage. Det kgl. Bibliotek.

tur. Etlar skrev romanen efter afslutningen af treårskrigen 1848-50, som betød en sejr for nationen over tyskerne.

Optimismen efter afskaffelsen af enevælden i 1848 fortsatte under den nationalliberale strømning. Selv oplevede Etlar treårskrigens gang, og gennem broderen Johannes Brosbøll, der som premierløjtnant havde udvist et usædvanligt heltemod på krigsfronten, fik forfatteren inspirationen til at skrive romanen, der udkom i 1853, og dens fortsættelse »Dronningens Vagtmester«, fra 1855.[3] Handlingen i »Gjøngehøvdingen« foregår i vinteren 1657-58, hvor Danmark lå i krig med Sverige, som fik hjælp af bl.a. tyske lejesoldater, mens den danske konge opnåede støtte fra Nederlandene. Etlar havde studeret svenskekrigen 1657-60 og den historiske periode nøje, og i romanens store persongalleri findes flere historiske skikkelser omtalt, mens selve handlingen er ren fiktion.

Et karakteristisk træk i romanen er skildringen af modsætningen mellem det danske folk og de tyske tropper, der bistod svenskerne. Mens de svenske soldater optræder disciplineret og værdigt, på lige fod med danskerne, gav Etlar et billede af tyskerne som de feje krystere og barbariske krigere, der ikke viste ædelmod og ridderlig opførsel under kampene mod danskerne. Denne skildring var naturligvis præget af de nationale modsætninger i samtiden, netop i forbindelse med Danmarks sejr efter treårskrigen. Tillige dyrkedes under nationalromantikken tidligere be-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

givenheder i danmarkshistorien på godt og ondt. Desuden herskede en modsætning mellem de offervillige danske bønder og borgere på den ene side og adelen på den anden side, der ikke i tilstrækkeligt omfang ydede deres bidrag i kampen mod fjenderne. I førsteudgaven sluttede Etlar romanen med at udtrykke håb om, at værket havde »tilfredsstillet sine læsere, og givet et billede af hin tids sæder og lidenskaber, og af mænd, der om de end vare de sidste ifølge deres stilling, dog fortjente at være iblandt de første ifølge deres fortjenester«.

Romanen blev en stor succes, og såvel børn som voksne hørte til dens store læserskare, trods romanens vanskelige gammeldags sprog og mange indviklede intriger, der kommer på fuld højde med Dumas d.æ., Balzac, Viktor Hugo, Eugene Sue og Walter Scott. Særligt skildringen af tidsbilledet og de karakteristiske dialoger i handlingen og forfatterens beherskelse af »det romantiske stof«, vakte begejstring hos anmelderne, mens ikke alle syntes om Etlars skildring af adelens svagheder og borgernes styrke i kampen mod fjenden.

Medvirkende til »Gjøngehøvdingen«s store udbredelse var især, at den blev aktuel efter nederlaget i 1864, hvor den nationalromantiske strømning blev vakt på ny, og romanen kunne i denne sammenhæng bruges til at minde om fordums tider. Tillige blev romanen dramatiseret, og som teaterstykke blev det hurtigt en af de mest udbredte folkekomedier, selvom Etlar på ingen måde havde forestillet sig, at hans mesterværk skulle omarbejdes, omend romanens fornemme dialoger kunne indbyde dertil.[4] På baggrund af »Gjøngehøvdingen«s store succes foretog den norskfødte forfatter, skuespiller og teaterdirektør Michael Wallem Brun[5] en dramatisering af romanen, der fik premiere den 22. februar 1865 på Folketeatret. Studiet af dramatiseringen, teksten, regiebemærkninger og replikkerne viser på hvilke punkter, Bruns skuespil afveg fra Etlars roman.

Således kan det påvises ud fra teksten alene, at Brun foretog en række forenklinger. I persongalleriet ændredes enkelte navne, og handlingen blev udformet som en folkekomedie på godt og ondt. Der var således tale om et »folkeskuespil med sange og kor i 5 akter (3die akt i 2 afdelinger)«. Romanen foregik i 1657-58, dramatiseringen i 1658-59, efter bruddet på Roskildefreden. Med romanen som forbillede lod Brun første akt foregå på Jungshoved, »en herregård i Sjælland og 2den og 3die akt i nærheden af samme, 4de og 5te akt på Rosenborg Slot og hos fru Ingeborg. Mellem 1ste og 2den akt er et tidsrum af 4 måneder«.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Folketheatret.

129. Forestilling.

Onsdagen den 22. Februar 1865 Kl. 7:

Gjøngehøvdingen.

Folkeskuespil med Sange og Chor i 5 Acter. (3die Act i 2 Afdelinger).
Frit dramatiseret efter Carit Etlars Fortælling af samme Navn,
af M. B. Brun. Musiken arrangeret af E. W. Ramsøe.
De nye Decorationer malede af Nølcke.

(Første Gang).

Personerne:

Dronning Sophie Amalie	Fru Recke.
Fru Ingeborg	Frk. Lumbye.
Julie Parsberg, hendes Broderdatter	Fru Holst.
Svend Povelsen, Gjønge	Hr. Stigaard.
Borgermester Nansen	— Kolling.
Ridder Korbitz	— Petersen.
Capitain Seyfel, Fører for en Deling tydske Leietropper	— Braasch.
Jb, Tater	— Knobelauch.
Knud, Halling, Hartvig, Tam (Gjønger)	— Sahlertz, — Helsengreen, — A. Hansen, — Cronborg.
Bodil, kaldet Kulsoen, Tams Hustru	Fru Scholl.
Palle, deres Søn	Hr. Madsen.
Karen, Hartvigs Hustru	Frk. Jensen.
Elisabeth Krag	Fru Braasch.
En Tjener hos Fru Ingeborg	Hr. Mogensen.

Dronningens Folge. Gjæster. Gjønger med deres Qvinder.
Tydske Leiesvende.

Handlingen foregaaer 1658–59. 1ste Act paa en Herregaard i Sjælland 2den og 3die Act i Nærheden af samme 4de og 5te Act i Kjøbenhavn paa Rosenborg Slot og hos Fru Ingeborg.
Mellem 1ste og 2den Act er et Tidsrum af 4 Maaneder.

Trykt hos M. W. Volkersen, Springgaden Nr. 9.

Plakaten fra Folketeatrets premiere på »Gjøngehøvdingen« 1865.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Illustration af Poul Steffensen fra Carit Etlars roman af mødet mellem Svend Gønge og Julie Parsberg ved Kaj Lykkes arm i slutningen af romanen. Afstanden mellem adelsfrøkenen og gøngehøvdingen understreges i romanen. Der bliver ingen kærlighedsaffære mellem de to, og gøngehøvdingen ender som en bitter mand. I skuespillet forenes de lykkeligt til sidst.

I stykket forekom ialt 17 navngivne roller, foruden »Dronningens følge. Gæster. Gønger med deres kvinder. Tyske lejesvende«, mens der i romanen forekommer over 70 personer. I romanen var Else og Julie Parsberg søstre, men i skuespillet ændredes Elses navn til Ingeborg, og Julie var hendes broderdatter. Romanens »Kaptajn Mannheimer« ændredes til: »Kaptajn Seyfel, fører for en deling tyske lejetropper«, og var således den eneste fjendeskikkelse i skuespillet, idet der ikke forekom svenske soldater. Dermed blev stykkets antityske holdning særdeles tydeliggjort, men på en mere forenklet måde i forhold til romanen. Intriger og talrige dramatiske optrin, kampen mellem gøngerne, de svenske soldater og tyske lejetropper blev mindre fremtrædende i skuespillet, mens det antityske element spillede en større rolle.

Ofte blev romanens spændende optrin blot refereret af stykkets hovedpersoner. F.eks. blev Svends og Ibs farefulde rejse fra Sydsjælland til København, hvor de medbragte en større formue til kongen, indsyet i skindet af en nedlagt hjort, blot fortalt gennem replikkerne i de sidste akter, mens dramatiseringen gjorde mere ud af skildringen af kampen mellem gøngerne og stikkerparret Kulsoen og Tam, som søgte at røve skatten fra Svend og Ib. Imidlertid røbede drengen Palle, der iøvrigt først

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

E.W. Ramsøe (1837-95) voksede op i et musikerhjem i København og blev uddannet som violinist. Kun 17 år gammel blev han dirigent ved et omrejsende teaterselskab og kort efter musikdirektør i Alhambra. 1865 kom han til Folketeatret og virkede her til en uoverensstemmelse med M. W. Brun medførte hans afsked 1875. Senere blev han kejserlig kapelmester i St. Petersborg, men ophold sig i sine ferier i Danmark, hvor han dirigerede harmoniorkestret ved Rosenborg Brøndkuranstalt. Som komponist er han mest kendt for sine sange og vaudeviller og de endnu i dag spillede solokvartetter for messinginstrumenter. Det kgl. Bibliotek.

omtales i »Dronningens Vagtmester«, sine forældres forræderi og omgang med tyskerne, af hvilken grund Kulsoen i dramatiseringen måtte lade livet.

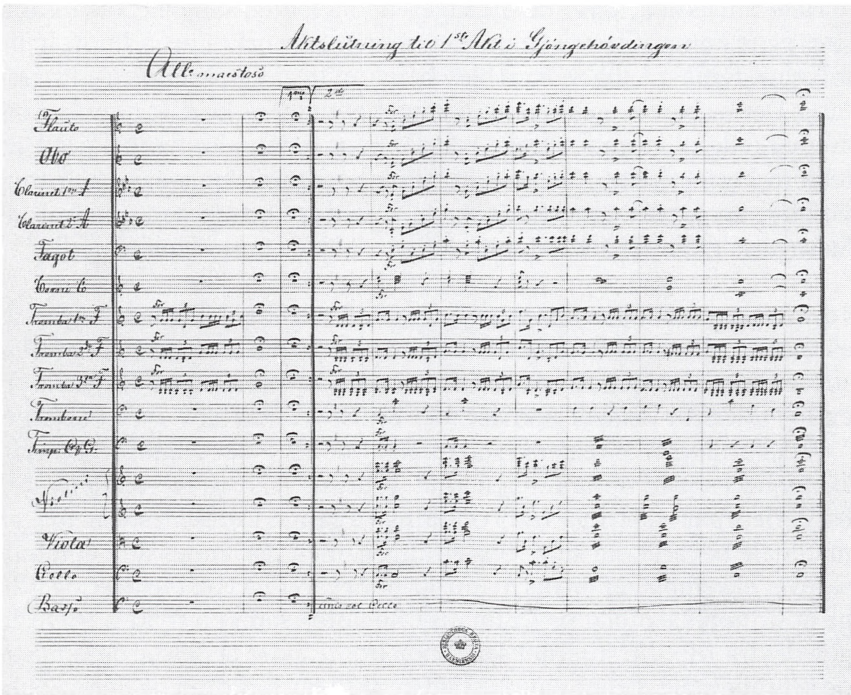
I skuespillet er den egentlige hovedintrige historien om Svend Gjønges kærlighed til Julie Parsberg. I romanen opnåede Svend ikke at vinde Julies gunst på grund af det i samtiden naturlige modsætningsforhold mellem adel, bønder og borgere. I 5. og sidste akt af Bruns bearbejdelse måtte Ingeborg se sin broderdatter Julie forlovet med Svend, og ridder Kørbitz (tysker i dansk tjeneste) kom til at stå tilbage som den forsmåede bejler. Slutakten foregik på Rosenborg Slot, hvor Svend Gjønge, som belønning for at have bragt kongens skat til København, udnævnes til kaptajn og forlenes med Lundbygård i Sydsjælland, takket være kongens talsmand, borgmester Nansens råd til dronning Sophie Amalie. I romanen skildredes forholdet mellem Svend og hans hustru, tateren Ibs søster, Anne Marie, der stiltiende affandt sig med husbondens bejlen til Julie Parsberg, mens han i dramatiseringen var ungkarl. Skuespillet fik dermed på alle måder en lykkelig, og set i nutidens lys, banal og sentimental slutning i modsætning til romanen.[6]

Til dramatiseringen hørte en iørefaldende musikalsk ledsagelse. Som komponist og arrangør af musikken valgte Brun én af samtidens populære skikkelser i dansk musikliv, Emilio Vilhelm Ramsøe.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Under sit virke ved Folketeatret komponerede og arrangerede Ramsøe teatermusik, vaudeviller og syngespil til adskillige forestillinger. Ofte benyttede Ramsøe egne temaer i tilknytning til andre musikstykker. Foruden musikken til »Gjøngehøvdingen« arrangerede og komponerede Ramsøe også musikken til bl.a. »Svantevits Datter«, og »Kanariefuglen«. Musikken til »Gjøngehøvdingen« opnåede stor popularitet, og den lader sig nu rekonstruere, idet Ramsøes eget originale orkesterpartitur samt et trykt klaverudtog i forbindelse med denne undersøgelse er blevet fundet, og således kan medvirke til at belyse denne vigtige side af Bruns dramatisering.

Musikken omfattede, foruden en ouverture, mellemaktsmusik og finale, flere sange, der var arrangeret og komponeret af Ramsøe. Instrumenteringen bestod hovedsagelig af træ- og messingblæsere, ialt 11 stemmer, mens 5 stemmer udgjorde strygergruppen. Sangene omfattede »kor af følget«, en hyldest i første akt til dronning Sophie Amalie; et

Nodeblad fra Ramsøes musik til »Gjøngehøvdingen«. Det kgl. Bibliotek.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

»kor af gønger« som optakt til 2. akt, hvor »Svends sang« tillige hørtes. Sidst i akten forekom en morsom duet mellem Svend og Julie, hvor Ramsøe havde arrangeret en meget benyttet, ældre europæisk folkemelodi, »Sinclairs vise«, som også Kuhlau havde brugt i musikker til »Elverhøj«.

I 3. akt forekom en uhyggelig vise, sunget af Kulsoen, hvor melodien hentede sit tema fra I. P. E. Hartmanns »Liden Kirsten. No. 2«. Senere i akten forekom tonerne fra Kuhlaus »Herligt, en sommernat«, efterfulgt af »Kæmpevisen om ridder Ro...«. Fjerde akt indledtes med kormusik af Ramsøe, og senere forekom atter et tema af Hartmann, der blev brugt i »Hallings vise«; derpå fulgte »Svends vise« med solosang ledsaget af koret. I sidste akt benyttedes Henrik Rungs melodi fra Th. Overskous skuespil »Stormen på København« fra 1845 »Mæled kong Sverker, sadl op du ridder Stig« i dronning Sophie Amalies solosang; senere fulgte et arrangement »tildels efter en gammel folkemelodi«, til tjenestepigen Elisabeths sang. Stykkets festlige og pompøse slutningskor var ligeledes komponeret af Ramsøe.

Hele musikken, såvel de arrangerede melodier, sangene, som Ramsøes egne kompositioner fulgte den romantiske orkestertradition, hvor folkelige temaer lejlighedsvis blev benyttet til at karakterisere en stemning. Derfor blev musikken til »Gjøngehøvdingen« hurtigt populær, og medvirkede til at understrege handlingens nationalromantiske stil. Et teaterorkester måtte ofte have en større besætning for at et stykke kunne blive en succes. I modsætning til vore dage havde den musikalske ledsagelse et større format end det er tilfældet i nutidens teaterliv.[7]

I det følgende skildres opsætningen i 1865 med henblik på at belyse de elementer, der medvirkede til at dramatiseringen blev en stor folkelig succes, ikke blot for Folketeatret, men også på en række provinsteatre og endog uden for landets grænser, idet Bruns version blev opført i Norge.

Ved slutningen af teatersæsonen 1864-65 fik Folketeatret stor publikumssucces med opsætningen af M. V. Bruns »Gjøngehøvdingen«, der fra 22. februar til 31. maj 1865 opførtes 35 gange. Der findes ikke meget materiale bevaret om selve opsætningen, men der findes dog et håndskrevet eksemplar af Bruns manuskript bevaret på Folketeatret, og tillige et suffløreksemplar på Dramatisk Bibliotek samt en trykt udgave, ligeledes fra 1865. Af suffløreksemplaret fremgår det, at flere af de længste og sentimentale scener, navnlig i sidste akt, blev forkortet og flere replikker strøget forud for premieren.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Selvom den fotografiske teknik var udviklet, var det endnu ikke almindeligt at optage billeder fra teatrenes forestillinger. Fra senere genopførelser kendes nogle få atelieroptagelser af enkelte medvirkende, men intet billedmateriale kan belyse dekorationer, kostumer o.l. Af Folketeatrets plakater for 1865 fremgår det, at dekorationerne var udført af teatermaler Nølcke, om hvem der ikke er fundet materiale nogetsteds, selvom hans virke for teatret i sæsonen var omfattende.[8] Derimod kan nogle af hovedstadens aviser fra 1865 give et billede af opsætningen, fortælle om dekorationer og kostumer, skuespillernes udførelse af deres roller og samtidens vurdering af dramatiseringen.

Forud for premieren omtaltes i C. V. Rimestads blad Dags-Telegrafen, den 1. februar 1865, at der efter forlydender til opførelsen ville blive »...malet to nye dekorationer og i det hele vil der blive anvendt meget på dets udstyrelse«. Samme blad fulgte iøvrigt med begejstring forestillingens forløb i de følgende måneder, mens andre blade viste knap så megen interesse for Folketeatrets »kassestykke«. Efter stykkets premiere omtalte avisen i en anmeldelse den 24. februar 1865, at »Folketeatrets eksotiske planter i det franske lystspil i almindelighed og pariserfarcen i særdeleshed, havde i onsdags aftes måttet vige pladsen for en vækst af vor egen jordbund«, og som tillige indfriede publikums forventninger. Anmelderen skrev endvidere: »Den interesse og de forventninger hvormed denne nyhed allerede i nogen tid er bleven imødeset og som have fyldt huset, kunne ikke siges at være skuffede, ialfald ikke i nogen overvejende grad; thi selv om bearbejderen ikke har vidst at overvinde alle de vanskeligheder, der ere forbundne med en stor historisk romans forvandling til brug for scenen – vanskeligheder, hvis tilværelse kun de færreste ane – og som gøre det næsten til et større arbejde end selve den originale produceren – og selv om »Gjøngehøvdingen« i sin nye form for størstedelen er en række mere eller mindre vel forbundne episodiske scener af heltens liv, og således kun viser sig som det blegere overtryk ved siden af Carit Etlars ildfulde og fyrige fortælling, så har hr. Bruns bearbejdelse dels det negative fortrin ikke – som så ofte hos Scribe og Dumas – at gøre historien til en ramme for selvopfundne intriger, dels det positive at have vedligeholdt de spændende afvekslinger, respekteret den historiske kolorit og bevaret den dristighed og frimodighed hos hovedpersonerne, der gør dem så tiltalende for os midt i nutidens forfinede kulturliv«.

Anmeldelsen er et vigtigt vidnesbyrd om, hvorledes samtiden betrag-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Illustration fra romanen af gøngerne forsamlet om Svend Gønges hustru Ane Marie før Svends og Ibs rejse til København. De medbringer 50.000 rdl. i lensafgifter indsyet i et skudt krondyrs bug. Rejsen refereres kun i skuespillets replikker, og Ane Marie forekommer ikke. Svend er ungkarl.

tede de talrige dramatiseringer af populære romaner, set i forhold til de til tider banale og trivielle folkekomedier, som blev bragt til de danske scener fra udlandet.

Desuden bidrog Bruns dramatisering ifølge anmeldelserne til en »heldig variation« af teatrets »stagnerende repertoire« som publikum trængte til. Tillige rostes Folketeatrets stifter og direktør H. W. Lange, idet han havde sørget for, at den sceniske udførelse blev »korrekt, rig og smuk«. Om dekorationen skrev bladet: »Vinterpartiet i 2den akt, højens indre med de tændte lyspinde og den næsten fotografiske gengivelse af audienssalen på Rosenborg Slot bleve modtagne med almindelig akklamation. Men ikke nok hermed; dragter, kostumer, frisuren ere afpassede med en så historisk nøjagtighed, som man desværre ikke altid ser dem på Det kgl. Teater«. Tillige opfordrede anmelderen tilskueren til at iføre sig »en tyk frakke, thi den vinterlige dekoration er således malet, at den uvilkårlig bringer dig til at fryse«.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Dags-Telegrafens anmelder gjorde iøvrigt læseren opmærksom på, at bladet normalt i forbindelse med »sekondteatrenes relativt hurtige indstudering« ville »opsætte al omtale af *udførelsen* til efter en senere forestilling, men omstændighederne tvinge os til at tage fat straks. Skulle vi derfor gøre os skyldige i en eller anden mindre retfærdig dom, er det ikke vor skyld, men – omstændighedernes«. Ifølge avisen var der »så meget fortjenstligt på alle punkter i fremstillingen i »Gjøngehøvdingen«, at det forekommer os billigst i den første tid kun at dvæle ved de gode sider«.

I anmeldelsen skildredes derfor alene hovedkræfternes udførelse af deres roller. I disse år havde Folketeatret nogle af tidens bedste kræfter knyttet til sig, og adskillige opnåede en stor folkelig popularitet. Især fremstillingen af Ibs rolle, spillet af Frederik Knobelauch, vakte begejstring, idet skuespilleren havde fået »en stor og ingenlunde let rolle«. Alligevel spillede han Ibs rolle »med så megen djærvhed og tør humor, at det er vanskeligt at sige, hvem der bør være taknemmeligst, hr. Knobelauch eller bearbejderen over udførelsen«.

Derimod var den ellers populære Lauritz Stigaards fremstilling af rollen som »Svend Povelsen, Gjønge« svagere, idet han ikke formåede at blive »til billedets hovedfigur, om hvem interessen skal samle sig, men ultra posse gælder jo i kunsten som i livet, og hvem kan vel lægge en tomme, end sige en halv alen til sin åndelige eller legemlige vækst«. Dog tilgav anmelderen Stigaards tilsyneladende svage fremstilling, idet skuespilleren på mange måder var »en så stor gevinst for Folketeatret, at vi ikke skulle nærmere urgere det lidet han ikke har«.

Blandt de øvrige medvirkende mandlige skuespilleres præstationer fremhæves den komiske skuespiller Frederik Madsen, som »havde opfattet og spillede Palles lille rolle meget morsomt«. Rollen som borgmester Nansen spilledes af »farcens helt« Valdemar Kolling, som helt havde forstået at lægge »værdighed og alvor« i rollen.

For skuespillerindernes vedkommende blev Louise Holst fremhævet af Dags-Telegrafens begejstrede anmelder, idet hendes optræden gav »et særdeles godt billede af Julie Parsberg«. Hun var således i »et og alt det 17de århundredes adelige frøken med hendes stolte selvfølelse og høviske lader«. Men ellers anførtes intet om de øvrige fem kvindelige roller.[9]

Mens Dags-Telegrafens anmelder således fremhævede flere af dramatiseringens kvaliteter, dels i selve Bruns bearbejdelse af Etlars roman, dels i Folketeatrets opsætning og iøvrigt igennem de følgende sæsoner fulgte forestillingens forløb, var Berlingske Tidende mere forbeholden. I

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Et atelierfotografi fra Folketeatret af den populære skuespiller Frederik Madsen i rollen som Palle. Kulsoens søn Palle forekommer først i Etlars roman »Dronningens Vagtmester« fra 1855, men Brun fandt skikkelsen velegnet til sit skuespil og lånte den fra »Dronningens Vagtmester«. Det kgl. Bibliotek.

avisens omtale den 23. februar 1865 af premieren den foregående aften, hæftede anmelderen sig ved forskellen mellem Bruns dramatisering og Etlars roman. Som tidligere anført rummede Etlars roman adskillige dialoger. Disse var i udformningen dramatiske og appellerede til læserens egen fantasi og forestillingsverden. I Bruns version skabtes derimod alene stemningen og illusionen af handlingens tidsbillede ved hjælp af dekorationerne. Anmelderens vurdering af forholdet mellem romanen og dramatiseringen er således korrekt, når der herom bl.a. stod anført: »Ideen og endel af stoffet er lånt fra Carit Etlars de fleste velbekendte fortælling, og uagtet netop de lånte episoder klarlig vise, hvor stor forskel der er på effekten i det dramatiske og det episke, ere de unægtelig de bedste partier af stykket. De tjene nemlig til at berige det med nogle romantisk-eventyrlige billeder, som, fremhævede ved smukke dekoratio-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ner, mere end den tilarbejdede dialog hensætte beskueren i den tid, der skildres«.

En enkelt scene, hvor dronning Sophie Amalie imødekommer Ibs ønske om at blive gjort ærlig, »det højeste et menneske kan begære«, kunne måske betragtes som »virkelig lærd«, selvom denne ikke på nogen måde opvejede »stykkets svage side«, nemlig »...det hele forsøg på i dramatisk form at give et billede af kongens, adelens og folkets indbyrdes forhold i det mærkværdige år 1659«.

Tillige var Bruns forsøg på, i folkekomediens form, at knytte det historiske forløb sammen med »allusioner til fortiden« heller ikke faldet heldigt ud. Årsagen hertil var, mente avisen, at karakteristikken af de historiske personer blev holdt i »en noget vel primitiv stil, som måske kan have sit værd i folkefortællingen, men som er noget for naiv for det dramatiske«. Dette forhold gjaldt navnlig Ibs rolle, der så langt »det givne stof« slog til, dannede »en ret ejendommelig figur«, men som under forestillingens forløb mistede »sin udvikling, sin halv bitre, halv lystige humor«. Rollen nærmede sig endog »med sine vittigheder og manerer mere og mere til det traditionelle billede af visse med et tørt lune forsynede sømænd, der i sin tid vare de dramatiske forfatteres yndlinge«. Her hentydedes ikke alene til svaghederne i dramatiseringen, men også til Bruns baggrund, idet han fra sine drengeår og indtil 1843 havde sejlet og var blevet norsk styrmand.

Der var for mange »udramatiske« roller i handlingen. F.eks. lod Kulsoens skikkelse sig ikke umiddelbart dramatisere, idet Etlars måde at udforme figuren på kun »ved en anstrengelse af læserens fantasi« kunne holdes »indenfor mulighedernes grænser«, medens Kulsoen legemliggjort i skuespillets handlingsforløb på en række punkter forudsatte et nøjere kendskab til romanen, som endnu i 1865 ikke havde fået en større udbredelse. Derfor skrev anmelderen: »Det går med denne dramatisering som med de fleste andre, at den, der ikke har bekendtskab til bogen og kan udfylde hullerne i sammenhængen, næppe vil kunne følge rigtig med, og det ville vistnok have været en vinding for stykket, om bearbejderen alene ved at sammentrykke en række episoder af fortællingen havde søgt at give et illustreret tidsbillede istedetfor at have indladt sig på en vidtløftig motivering af begivenhedernes forhold til tiden, der hvorledes den så var udført, måtte skade indtrykket«.

Der var, ifølge Berlingske Tidende, dog ingen tvivl om, at stykket ville »frembyde større interesse end de ligeså svage bearbejdelser af frem-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

mede romaner«. Selvom anmelderens dom var hård over Bruns dramatisering og alene fremhævede Stigaards og Knobelauchs udformning af rollerne som Svend og Ib, blev Etlars roman navnlig efter dramatiseringen mere udbredt, måske på baggrund af folkekomediens succes.[10]

I Dagbladets anmeldelse fra den 25. februar 1865 sammenlignedes Bruns skuespil med de »farcer efter det franske, der i reglen serveredes i Folketeatret«, og »Gjøngehøvdingen« havde således trods »alle dets mangler« mere »nærende føde« i sig, end de udenlandske stykker. Desuden havde indholdet i stykket »en vis stoflig interesse«, selvom tilskueren måtte se bort fra »sandhed i den historiske karakter og kolorit og i en del enkeltheder fra sandsynlighed«. Publikum måtte heller ikke, mente anmelderen, »gøre for strenge fordringer med hensyn til handlingens organiske udvikling og det dramatiske hovedanlæg«, og omkring forholdet mellem Etlars roman og dramatiseringen skrev Dagbladets anmelder: Af Carit Etlars fortælling har hr. Brun uddraget en hel del dramatiske træk og med sans for den udvortes effekt forbundet dem til en række scener og tableauer, der, understøttede af dekorationer og dragter, sabelklirren og bøsseknald, ikke forfejle deres virkning«. Blandt de dekorationer, som i særlig grad fremhævedes, var »et snebedækket skovparti, der med de om bålet lejrede gønger dannede et meget smukt tableau«.

Det var navnlig ved hjælp af dekorationer, kostumer og lydeffekter, at iscenesættelsen med dens historiske kolorit og romantik formåede at fastholde publikums interesse. Yderligere blev handlingens dramatiske optrin forstærket af Bruns »hentydning til nutiden«, dvs. til begivenhederne omkring nederlaget i 1864. Gennem hele opsætningen blev der slået »stærkt på de patriotiske strenge«, hvor helten således besad »alle ridderlige dyder«, og samtidig var »en almuesmand«, med »et ædelt hjerte under en simpel kofte«.

Billedet af 1600-tallets kriger kom således til at ligne 1800-tallets landsoldat, hvor navnlig almuen mærkede konsekvenserne af treårskrigen 1848-50 og krigen i 1864. Blandt handlingens øvrige fortrin nævntes »den røveriske spænding, der fængsler børn og barnlige sjæle«, og som vakte stort bifald under forestillingen.

Anmelderen brød sig heller ikke så meget om visse »patetiske steder« i stykket, som i stilen kunne sammenlignes med »hvad tyskerne kalde »schwungvoll«, noget der ikke ret vil falde i vor smag«; på de øvrige steder derimod naturlig og her og der ikke uden lune«.

I særlig grad formåede Knobelauch at spille rollen som Ib med lune,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

mens anmeldelsen ikke kom nærmere ind på de øvrige skuespilleres præstationer, men skrev mere generelt herom: »I det hele gik stykket, både hvad sammenspil og de enkelte partiers udførelse angår, ret tilfredsstillende over scenen, når man tager hensyn til de kræfter, Folketeatret har at råde over, og til den vanskelighed, det må have for et personale, der så godt som altid optræder i lystspil og farce, pludselig at skulle spille adelige fruer og frøkener, gæve riddere og svende«.

I anmeldelsens sidste linjer rettedes en kritik af såvel stykkets længde, med en spilletid på tre timer, som de manglende kunstneriske kvaliteter. På ingen måde kunne stykket leve op til Etlars roman, og Dagbladets anmelder skrev: »ved en hensigtsmæssig forkortning navnlig af tredie akt ville stykket uden tvivl vinde betydelig og endnu lettere, end under den første forestilling, ved udvortes effekt og skiftende handling bringe tilskuerne til at glemme de højere kunstfordringer, det ikke tilfredsstiller«.

Trods de kritiske anmeldelser i bladene strømmede publikum til Folketeatret, der adskillige aftener i træk spillede »Gjøngehøvdingen« for udsolgte huse. I Dags-Telegrafen, som trofast skrev om forestillingen, omtaltes Bruns dramatisering som »det store kassestykke«, og i forbindelse med den 25. forestilling den 7. april 1865, der blev givet »til indtægt for hr. Stigaard« omtaltes hvorledes Brun havde skrevet en prolog, som skulle fremsiges af »beneficianten«.

»Da »Gjøngehøvdingen« stadig har trukket endog meget godt besøg og så mange gange udsolgt hus, som næppe noget andet stykke i denne sæson, samt da forestillingen er til indtægt for fremstilleren af hovedrollen, der altid har hørt til Folketeatrets mest yndede skuespillere, tør denne vistnok gøre sig håb om, at stykket vil skaffe Folketeatrets »lygte« ud igen imorgen aften«. I anmeldelsen den 9. april 1865 fremhævede samme avis, at succes'en skyldtes »den fædrelandske tone som går igennem stykket«. Folketeatret forstod således at udnytte stemningen efter nederlaget i 1864, og gik endog så vidt ved forestillingens genoptagelse i september 1865, at lade den afskedigede »kaptajn og kompagnichef ved 10. regiment« Husum debutere i sit nye fag i rollen som Svend i »Gjøngehøvdingen« den 23. september 1865.[11]

Selvom kaptajn Husums debut i hovedstaden vakte opmærksomhed, især blandt officerer i byen, der trofast mødte frem iklædt deres uniformer, var hans optræden ikke heldig. Ganske vist havde Husum deltaget i begge de dansk-tyske krige, men dette kunne ikke opveje den debuterende skuespillers manglende evner indenfor »helte- eller elskerroller«.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Alligevel begejstredes publikum, og Dags-Telegrafen forklarede dette med følgende betragtninger: »vi glædede os over, at en tidligere tids fordom nu var i den grad forsvunden selv hos den klasse af ærede medborgere, der står tidligere tiders riddere nærmest, at de fyldte Folketeatret med dem selv og deres damer, for at juble over at en mand, der tidligere havde hørt til deres klasse, forsøgte sig som skuespiller; vi glædede os over hos de mange officerer, der fyldte Folketeatret, at finde en sådan enighed, en sådan enstemmighed i tanken, at de på alle passende og upassende steder skænkede den militære debutant et rigeligt bifald, som til sidst kulminerede i en fremkaldelse, en for en debutant meget sjælden ære«.

Imidlertid måtte anmelderen medgive, at skuespilleren Husum, som navnlig havde »gjort lykke på private scener og ved dilettantforestillinger« i provinsen, ikke var helt uden evner som senere kunne blive til gavn for Folketeatret. Her hentydedes først og fremmest til »hans vakre personlighed, smukke organ og nette sangstemme«. Men Husum forstod dog endnu ikke at benytte »sit organ«, idet han »hævede og sænkede stemmen på en måde, som ofte gjorde diktionen falsk«, og anmeldelsen fortsatte: »hans sangstemme var ikke fortrolig med lokalet, og hans vakre ydre – der forøvrigt næppe passer aldeles til Svend Povlsens rolle – forsvandt undertiden ved de studerte stillinger, hvormed afvekslende helten og elskeren betegnedes. Det er f.eks. uskønt at betegne en erotisk stemning ved at bøje hovedet halvt tilbage og halvt til den ene side, samt sænke øjenlågene, især når denne udtryksmåde bliver stereotyp«.

Efter tre forestillinger i rollen som Svend Gjønge blev Husum afløst af den afholdte og erfarne L. Stigaard, som i sit sammenspil med Knobelauch nød publikums store gunst. Dermed var eksperimentet med at tilføje forestillingen træk fra publikums egen tid mislykket.

Den musikalske ledsagelse, Ramsøes kompositioner og arrangementer blev kun omtalt i Dags-Telegrafens førnævnte anmeldelse, hvori anførtes: »En betydelig understøttelse har hr. Brun endelig funden i hr. musikdirektør Ramsøes smagfulde arrangement af den til stykket hørende musik«.

I den nye sæson fortsatte Folketeatret med at få »et større pekuniært udbytte« af »Gjøngehøvdingen«, efter ialt 35 opførelser i den foregående sæson. Derimod svigtede publikum helt Carit Etlars nye stykke »Trælleæt«, som kun blev spillet 7 gange.[12]

Det er tydeligt, at Brun i sin dramatisering anvendte elementer fra Et-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I 1897 kom romanen »Gjøngehøvdingen« i en jubilæumsudgave med de senere så kendte illustrationer af Poul Steffensen, hvoraf et par stykker er bragt foran. I forordet til udgaven skrev Carit Etlar om tegningerne, at de »på en forunderlig måde legemliggør mine figurer, netop som jeg har tænkt dem«. Året før havde Etlar selv dramatiseret romanen uden at kunne få stykket opført.

Tv. Svend Gønge og Ib i Poul Steffensens streg 1897, th. skuespilleren Knobelauch som Ib i Folketeatrets opsætning. Det kgl. Bibliotek.

lars roman, men i formen var der tale om en »fri dramatisering«, som hyppigt anvendtes ved teatrene. Ikke sjældent blev en forfatters værk gjort til store kassesucces'er, når skuespillere eller instruktører benyttede kendte romaner som forlæg for en dramatisering. I samtiden kendtes ej heller til egentlige ophavsretslige regler, der kunne beskytte forfatteren mod dramatiseringer.

Derfor fik Etlar heller ikke noget økonomisk udbytte af dramatiseringen, der igennem adskillige år blev en stor publikumssucces. Som skuespil blev »Gjøngehøvdingen« for Folketeatret, hvad »Elverhøj« var blevet for Det kongelige Teater. Da stykket havde gået 25 gange, inviterede M.V.Brun til et stort gilde, og Carit Etlar fik to fribilletter, og skulle

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

også have overrakt et sølvbæger som »honorar«, men efter at have set stykkets første akter udvandrede forfatteren fra teatret. I Olga Augusta Etlars erindringer om Carit Etlar beskrives forfatterens reaktion overfor Bruns folkekomedie med følgende ord: »Betegnende var, at Brosbøl ofte, når han gik forbi en »Gøngehøvdingplakat, løftede stokken og sagde: »slyngelstreg«.«

Først efter indførelsen af den nye forfatterlov i 1889 lykkedes det for Etlar at få forbudt Bruns dramatisering ved Hof- og stadsretten, hvor Folketeatrets direktør Severin Abrahams blev indstævnet, idet han havde købt rettighederne af Brun, og ikke ville imødekomme kravet om at stykket blev taget af plakaten, efter at Olga Augusta og Carit Etlars egen dramatisering forelå endeligt færdigbearbejdet i 1896. Således havde Etlar indsendt den nye dramatisering til Abrahams, der dog fandt det for dyrt at sætte Etlars nye version op i nyt regie.

Efter Hof- og stadsrettens afgørelse ved dommen den 26. juni 1899 måtte Bruns dramatisering ikke opføres fremover, undtagen med Etlars eget samtykke. I dommen blev desuden anført, »at uanset forskellighederne mellem roman og stykke, må Bruns bearbejdelse dog siges væsentlig kun at bestå i en genfremstilling af romanens indhold i en for scenen brugelig form«. Desuden tilkendtes Etlar en erstatning på 300 kr., idet påtalefristen mod opførelserne gjaldt fra den sidste opførelse af stykket, og da det sidste årsregnskab for »Gjøngehøvdingen« ikke havde vist de store resultater, kunne Etlar ikke opnå en større erstatning. Trods dommen opførtes Bruns dramatisering fortsat, og indtil 1903 blev den spillet ialt 246 gange.[13]

På baggrund af denne undersøgelse kan det konstateres, at de, set med nutidens øjne, mange tidsbundne replikker og banale scener medførte, at Bruns dramatisering ikke på langt sigt kunne overleve. Derimod førte skuespillet til nye dramatiseringer.

Afslutning

I begyndelsen af 1900-tallet fik Etlars egen dramatisering stor succes, bl.a. efter dens opførelse på Casino i 1909. Baggrunden herfor var fortsat de nationale modsætninger mellem Danmark og Tyskland. I takt med romanens stigende udbredelse i slutningen af 1800-tallet blandt såvel unge som ældre kom nye versioner til, bygget over både Bruns og Etlars dramatisering, f.eks. én beregnet til opførelser i dukketeatre, til børnenes fornøjelse og dannelse. Efter genforeningen i 1920 blev »Gjønge-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

høvdingen« atter særdeles populær.

Blandt de senere dramatiseringer må i særdeleshed fremhæves Mogens Dams og Holger Rørdams tekster og Kai Normann Andersens musik til Det Ny Teaters opførelse i 1942-43, hvor navnlig musikken og sangene, f.eks. »Gøngemarchen«, utvetydigt kunne give udtryk for modstanden overfor den tyske okkupationsmagt. Denne version opførtes efter 1945 på flere af landets teatre, bl.a. huskes opførelsen på Nørrebros Teater i 1953 endnu af mange. Endvidere kendes en version opført af Radioteatret og spillefilmene »Snaphanerne« og »Gøngehøvdingen«, samt en parodi fra 1971, opført på Gladsaxe Teater; senest fik Flemming Jensen og Jesper Klein succes i forsamlingshusene med deres version, bygget over Etlars roman. I 1990 opførte Odense Teater en ny musicalversion, og i TV-teatret arbejdes med en større filmatisering af romanen.

Karakteristisk for de mange dramatiseringer, filmatiseringer og parodier er imidlertid, at de ikke har kunnet frakende Etlars roman dens kulturhistoriske værdi.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Om Carit Etlars (Johan Carl Christian Brosbølls) liv, se Augusta Carit Etlars erindringsbøger, der på flere områder giver interessante oplysninger om forfatterens liv, omend tendentiøse på nogle punkter. Augusta Carit Etlar, Carit Etlars Juleaften og sidste Dage. Aarhus 1902. Samme, Carit Etlars Minder, Fortalte af ham selv I biografisk Ramme af hans Hustru, Kbh. 1913 og I Samliv med Carit Etlar I-II. Kbh. 1924-25. Endvidere er træk af Etlars liv behandlet af datteren fra hans første ægteskab, jfr. Anna Brosbøll, Træk af Carl Brosbølls og hans Hustru Hansine Thorbjørnsens Liv og Hjem, Kbh. 1909. Biografisk artikel i Supplement til Almindeligt Forfatter-Lexicon for Kongeriget Danmark med tilhørende Lande 1841 til efter 1858 ved Thomas Hansen Erslew, Første Bind A-J, pp. 249-251, Kbh. 1863. Kristian Arentzen, Danske Digtere i det 19. Aarhundrede, pp. 223-224, Kbh. 1864. Peder Hesselaa, artikel i Dansk Biografisk Leksikon, bd. 2, pp. 570-571, Kbh. 1979.
2. Jfr. artikler fra fire konferencer afholdt ved Humanities Research Centre, Australian National University 1980, under temaet »Romanticism and Revivals. Culture and Nationalism in Nineteenth-Century Europe«. Specielt følgende bidrag: Thomas Nipperdey, In Search of Identity. Romantic Nationalism, its Intellectual, Political and Social Background, pp. 1-15, Peter Herbst, Myth as the Expression of Collective Consciousness in Romantic Nationalism, pp. 17-32, Hans Kuhn, The Farmer and the Viking. Forms of Romantic Nationalism in Nineteenth-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Century Scandinavia, pp. 81-100. Bidragene er samlet i Eade, J. C. (ed.), Romantic Nationalism in Europe, Canberra 1983.

3. Om nationalromantikkens periode, med særligt henblik på litteraturens udvikling i Danmark o. 1850 og frem til 1900, jfr. Sven Møller Kristensen, Digteren og samfundet i Danmark i det 19. århundrede, II, naturalismen, 2. udg. Kbh. 1965. Jens Kruuse, Folkelig fortællekunst, Almanak, 3. årg. nr. 3, pp. 50-56, Kbh. 1968. F. J. Billeskov Jansen, Danmarks Digterkunst, tredie bog, Romantik og Romantisme, anden udg., spec. pp. 363-422, Kbh. 1969. Uffe Andreasen, Mellem Idé og Virkelighed, i Dansk Litteratur Historie, bd. 3, red. Oluf Friis og Uffe Andreasen, spec. pp. 359-532, Kbh. 1976. Lise Busck-Jensen m.fl., Dansk litteraturhistorie 6, Dannelse, folkelighed, individualisme 1848-1901, Kbh. 1985.
4. Carit Etlar, Gjøngehøvdingen, I-II, Kbh. 1853. Om »Gjøngehøvdingen«s tilblivelse, se Augusta Etlar, Carit Etlars Minder, op. cit. pp. 276-288. Samtidige anmeldelser af romanen i Berlingske Tidende nr. 134 1853, Flyveposten nr. 130 1853, Kjøbenhavnsposten nr. 132 1853, Fædrelandet 18. marts 1853. En studiegruppe på Roskilde Universitetscenter har foretaget en detailleret analyse, hvor nyere teorier om sproglig analyse er anvendt. Således rummer rapporten »tre forskellige analyser, en sproglig, en kompositorisk og en tematisk analyse«. Forfatterne har ved anvendelse af Lobans og Lixtests kunnet dokumentere, at »Gjøngehøvdingen« i »sværhedsgrad« var ligeså vanskelig som andre af tidens historiske romaner, f.eks. Dumas d. æ.s De tre Musketerer og Ingemanns Valdemar Sejer, og om romanen konkluderes i rapporten i afsnittet Sproganalyse: »Gjøngehøvdingen har et LIX-tal 40, hvilket er normalt, omend i øverste udkant af det normale. den er altså hverken specielt let læselig eller specielt vanskelig«. Jfr. Jens C. Gudmander m.fl. Projekttitel »Gjøngehøvdingen«, Dansk modul 2, Roskilde 1985.
5. Om M. V. Bruns liv og virke indenfor teatrets verden, jfr. M. V. Brun, Fra Dreng til Mand, Kbh. 1885 og Fra min Ungdom og Manddom, Kbh. 1885. Viggo Lindstrøm, Teatererindringer og Oplevelser, Kbh. 1925, Robert Neiiendams artikel i Dansk biografisk Leksikon, bd. 2, pp. 572-73. Om Bruns virke, med særligt henblik på årene under hans tilknytning til Folketeatret, se Carl Bayer, Kjøbenhavns Folketheater (1857-1882), Kbh. 1882, Robert Neiiendam, Folketeatret 1845-1945, Kbh. 1945, Gunnar Sandfeldt, komedianter og Skuespillere, Kbh. 1971, og endelig bogen vedr. Folketeatret, forfattet af Niels Birger Wamberg, Teatret i Nørregade, Kbh. 1982.
6. »Folketheatrets Placater«, 8de Saison, 4. sep. 1864 – 31. maj 1865. M. V. Brun, Gjøngehøvdingen, Folkeskuespil med Sange og Chor i 5 Acter (3die Act i 2 Afdelinger). Frit dramatiseret efter Carit Etlars Fortælling af samme Navn, Folketheatret Kbh. 1865. Trykt udg. af samme, suffløreks. på Dramatisk Bibliotek, 1865. I Det kgl. Biblioteks billedsamling er kun fundet to billeder fra Folketeatrets opsætning af »Gjøngehøvdingen«, og ingen af disse kan tidsbestemmes nærmere, jfr. Billedsamlingen under F. Knobelauch: Knobelauch i Gjøngehøvdingen, sign. 1964-976/12 8° u.å. samt under Fr. Madsen: Frederik Madsen som Palle i Gøngehøvdingen, Fr. Schäfers Atelier, Bredgade 9, sign. 1950 nr. 130/178.
7. Om E. W. Ramsøe, jfr. Bayer, op. cit., Gotfred Skjerne, H. C. Lumbye og hans Samtid, 2. udg., Kbh. 1946, Neiiendam, op. cit., p. 92, Nils Schørrings art. i Dansk Biografisk Leksikon, bd. 11, p. 596, Kbh. 1982. E. W. Ramsøes orkesterpartitur er først fundet i aug. 1986

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

på Det kgl. Bibl., hvor det ikke var at finde ved hjælp af musikafdelingens katalog. Den nye katalogsignatur er Musikafd., CII, 119, Compositioner i 1865 af E. W. Ramsøe, Partitur, 1. Bd., »Gjøngehøvdingen«, Kbh. 1865. Endvidere har Ed. Wilh. Hansen, Musikforlag, udgivet et hefte i serien Vaudeviller og Sangspil, »Sange af Gjøngehøvdingen comp. af E. W. Ramsøe«, nr. 4392. Vedr andre af de anførte kompositioner af Ramsøe, se Det kgl. Bibliotek, Musikafdelingen, CII, 119, tillige vedføjet »Gjøngehøvdingen« er musikken til sangspillet »Skrædderens Debut«, også opført på Folketeatret i 1865. Det kgl. Bibl., Musikafd., CII 35 2°, E. W. Ramsøe, Paraphrase over den russiske Folkesang Wolgas Pris, Op. 41, Skt. Petersborg 1883 og Kronings-March, udført ved kroningen i Moskva 1883, Kbh. 1884.

8. Folketheatrets Placater, 129. Forestilling Onsdagen den 22. Februar 1865 Kl. 7.
9. Dags-Telegrafen 24. febr. 1865.
10. Berlingske Tidende 23. febr. 1865.
11. Dagbladet 25. febr. 1865, Dags-Telegrafen 7. april og 25. sept. 1865.
12. Dags-Telegrafen 25. sept. 1865, Bayer, op. cit. p. 49.
13. Augusta Carit Etlar, bd. II, op. cit. pp. 121-150. Bayer, op. cit. p. 47. Lauritz Swendsen, De københavnske Privatteatres Repertoire (1847-1906), Kbh. 1907, p. 59. Wamberg, op. cit. p. 20. Ugeskrift for Retsvæsen, red. O. J. Levison, Aarg. 1899, Kbh. 1899, p. 680ff. Folketheatrets Placater 1902-1903, Suffløreks. af Carit Etlars dramatisering, i hustruens bearbejdning, fra opførelsen på Casino Teatret 1909 og flg. år findes på Dramatisk Bibliotek, jfr. Casinos Arkiv nr. 686, Gjøngehøvdingen, Folkekomedie med Sange og Kor af Carit Etlar.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

1. maj, Fælledparken og borgmester Jensen

Af Søren Federspiel

Den 1. maj 1890 demonstrerede arbejderne for kortere arbejdstid og international solidaritet over hele verden fra Skandinavien til Australien, fra Rusland til Amerika. Det var første gang en så omfattende og koordineret aktion blev gennemført af den internationale arbejderbevægelse, men det blev ikke sidste gang.

I 1990 kan majdagen fejre 100 års jubilæum. Gennem generationer har arbejderfamilier gået i demonstration den 1. maj, og hvad der begyndte som et krav om en arbejdsdag på 8 timer, har udviklet sig til en bred folkelig fest med arbejderbevægelsen og dens traditioner i centrum.

Også i Danmark demonstrerede arbejderne 1. maj 1890, og en af de drivende kræfter bag demonstrationen var fagforeningslederen Jens Jensen. Nedenfor skal vi følge udviklingen frem til 1920, da 8-timers dagen blev gennemført.

I København dannede Fælleden fra starten ramme om arbejderbevægelsens demonstrationer, så lad os begynde der.

Fælleden

Fælledparken var i slutningen af 1800-tallet ikke nogen park, men slet og ret en mark, hvor kreaturer græssede side om side med eksercerende soldater og arbejderfamilier, der havde lejret sig i det grønne med madkurven. En sommersøndag kunne Københavns Fælled tage sig ud som en ren idyl. Men sådan var det ikke altid. Fælleden blev også brugt til møder af forskellig art.

Den 5. maj 1872 havde den nydannede danske afdeling af den Internationale Arbejderassociation indkaldt sit første offentlige møde under åben himmel til Nørrefælled. Baggrunden var en strejke blandt murersvendene og formålet at støtte de strejkendes krav om højere løn og en arbejdsdag på 10 timer.

Internationales iltre leder Louis Pio fremførte budskabet med brask og bram i bladet Socialisten. Han havde længe haft planer om et folke-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

møde, Internationale kunne mønstre sine tilhængere og sætte en skræk i livet på borgerskabet. Til den ende behøvedes nu ikke noget møde. Borgerskabet var allerede skræmt fra vid og sans bare ved udsigten til et socialistisk massemøde. Begivenhederne i Paris for blot et år siden, da arbejderne tog magten i byen, stod endnu alt for frisk i erindringen. Pariserkommunens spøgelse svævede over Nørrefælled i maj 1872 – i borgerskabets fantasi.

Myndighederne gjorde da også, hvad de kunne for at forhindre det planlagte møde. Lederne Pio, Brix og Geleff blev fængslet og mødet forbudt. Alligevel strømmede mange arbejdere til Fælleden søndag den 5. maj. De blev mødt af politi og soldater. »Slaget på Fælleden« var igang.

I sine erindringer har den senere redaktør af Politiken Henrik Cavling foreviget det indtryk, begivenhederne gjorde på ham som 14 års knægt:

»Nu gik jeg søndag eftermiddag d. 5. maj med hastige skridt fra Lyngby ind til Nørrefælled... Det så temmelig broget ud, da jeg ved 3-tiden nåede ind i Nørre Alle, hvor småtræerne langs med vejen allerede stod i svagt forårsspring. Nørrefælled var dengang ubebygget, og de to alleer, Nørre og Øster, tegnede sig for øjet som en vældig stikpasser, mellem hvis ben den grønne flade dannede en stor trekant.

Fra Nørre Alle opdagede man nu ovre mod den østlige side af trekanten lange rækker af tropper, tilhørende flere våbenarter, ialt to bataillon er infanteri, husarer på vældige gangere, en vrimmel af politibetjente og – artilleri!

Pladsen foran denne troppestyrke lå åben, men bagved St. Johannes Kirke og langs med Blegdamsvejen bølgede en stor menneskemængde. På St. Hans Torv, hvor jeg nu stod, var alle gadehjørner bevogtede af infanterister, og mellem kirken og Nordre Birks arresthus fandtes opstillet flere hundrede betjente, som skulle standse de fra Nørrebro kommende skarer. Betjentene stemte ryggen mod de fremtrængende, der i den stærkere og stærkere trængsel udstødte råb og skrig.

Politiets hensigt var at forebygge stærk sammenstimlen på St. Hans Torv. Kniplerne blev trukket frem, og da det begyndte at regne vel rigeligt med slag i hovedet, opstod der en voldsom trængsel foran St. Johannes Kirke. Dørene til kirken blev trykket ind, og en yngre præst, der stod på prækestolen og holdt eftermiddagsgudstjeneste, fik pludseligt fuldt hus. Han gjorde et ophold, så sig urolig om og standsede sin præken. Lidt efter tog han fat på ny, og ingen forstyrrede ham, før han et sted i talen sagde: »På Moses stol sidder nu de skriftkloge og farisæerne«, så hørte

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

man en dyb stemme sige: »Det er hørt!«. Præsten bad en bøn, og kirken tømtes under orgelspil.

I følge med adskillige andre kirkegængere blev jeg nu fra St. Hans Torv af trængslen ført hen mod Fælleden, hvor husarer med sabler splittede mængden og drev en del af den ud mod Store Vibenhus. Man hørte råb og skrig af indignation, men også latter og brandere fra folk, der i deres hjerters enfold troede, de var ude på kommers...

Under dette befandt jeg mig på Fælleden, hvor ophidsende talere stående på mænds skuldre, opfordrede tilhørerne til modstand. Der blev kastet sten og hestepærer på soldaterne, og da en ung husarofficer ramtes af et projektil, kommanderede han: Frem! Et voldsomt sammenstød fandt sted, men det blev uafgjort, idet et nyt og uanet våben med virkning blev bragt i anvendelse. En sværm af mænd, belæssede med snus i pakker, uddelte disse og styrtede selv frem og slog husarer, betjente, dyr og mennesker snus i øjnene. Et øjeblik tumlede snuskastere og soldater, betjente og militærpersoner, pæne arbejdere og regulære bisser om imellem hverandre i vild forvirring, blændet af snusen, der sved i øjnene, og under hyl og hvinen trampet på af politi og rytteri. Blind af snus blev jeg flere gange væltet omkuld og trillet rundt, mistede min kasket og fik det ene trøjeærme revet i las. Fortumlet styrtede jeg afsted, – det regnede med knytnæveslag og spark, og først da jeg befandt mig i alleen og kunne samle mine tanker, stod det mig klart, at jeg havde oplevet noget usædvanligt. Det stod mig også klart, at mine møre lemmer længe ville minde mig derom. Men selvfølgelig. Anderledes var det ikke, når man gik til revolution!«.[1]

Revolution blev det nu ikke til, tværtimod. Lederne blev idømt lange fængselsstraffe og Internationale forbudt. Men »slaget på Fælleden« gik over i den socialdemokratiske mytologi ikke mindst i forbindelse med 1. majdemonstrationerne. Også de foregik på Fælleden og blev i 1890erne stadig sammenlignet med 5. maj 1872. Der var ligheder i og med det store magtopbud, men også forskelle, først og fremmest den, at myndighederne ikke længere vovede at forbyde selve mødet.

Den voldsomme undertrykkelse i 1872 satte den spæde arbejderbevægelse tilbage, men formåede ikke at knække den helt. Bevægelsen samlede nye kræfter, og fra begyndelsen af 1880erne kom der atter fart over feltet.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Jens Jensen

Blandt de nye kræfter var en ung fynsk malersvend, der var kommet til København i 1880. Jens Jensen hed han og stammede fra en husmands- og landhåndværkerfamilie i landsbyen Ålsbo mellem Odense og Middelfart. Faderen var murer af uddannelse og holdt på, at Jens skulle lære et håndværk. Han kom da i lære hos den stedlige maler, og 18 år gammel var han udlært i 1877. Der var ikke arbejde at få i Ålsbo og efter et kortere ophold i Odense drog Jens til Randers, hvor vognfabrikken Scandia manglede malere. Hans arbejde bestod i at male byvåben på sporvogne. Det fine pertentlige arbejde lå godt for ham og tilfredsstillede hans kunstneriske hang. Om sommeren tog han ud på landet og malede for bønderne, om vinteren var han igen på Scandia.

I efteråret 1879 var Jens tilbage i Odense, hvor han deltog i stiftelsen af en fagforening for malere. Men arbejdsløsheden var stor og den ny fagforening kunne ikke umiddelbart lette trykket. I vinteren 1879-80 tog han overtværs og rejste til København, i hovedstaden måtte man da kunne få noget at bestille, sådan som de byggede. Det var nu ikke så ligetil endda, mange bygningshåndværkere »spadserede«, som det hed, de gik arbejdsløse især om vinteren, og den unge fynske malersvend måtte følge trop. Han var hos alle de mestre, han kunne lede op, men forgæves. Med uforrettet sag vendte han hjem til sit værelse på kvisten i en af de store nye etageejendomme, der var skudt op på Nørrebro.

Dag efter dag måtte Jens spadsere gade op og gade ned, men en skønne dag i foråret 1880 lykkedes det. Han fik arbejde hos en af Københavns største malermestre, Bernhard Schrøder, og der kunne han oven i købet få afløb for sit kunstneriske talent. En dag blev han sat til at dekorere loftet i en af de nybyggede patricierejendomme og klarede opgaven så tilfredsstillende, at man fremover hentede den dygtige fynske malersvend, når der var finere ting på tapetet.

Jens var desuden begyndt at gå til tegning og farvekemi, ligesom han deltog i Studentersamfundets aftenundervisning. Den blev drevet af radikale studenter, der i opposition til den konservative Studenterforening ønskede at højne arbejdernes uddannelse og sætte dem istand til at deltage i samfundsdebatten på lige fod. Jens fik her inspiration til at sætte sig ind i socialismens klassikere, som han efterhånden fik et ganske godt kendskab til.

Efter at have fået arbejde fik Jens også råd til at melde sig i fagforening, og han flyttede til Nørre Farimagsgade 44 B, hvor han igen fik logi på

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

kvisten. Det faglige arbejde havde tidligt interesseret ham, han indså nødvendigheden af faglig organisering og kunne samtidig snakke for sig. Allerede på Scandia havde han ene fynbo blandt lutter jyder lært at klare sig blandt kollegerne, og i København blev det Jens, der skulle holde talen for Bernhard Schrøder ved firmaets jubilæum. I Odense havde han været med til at oprette en fagforening og i hovedstaden blev han snart aktiv i Malernes Fagforening af 1881.

I slutningen af 1880 havde Jens truffet sin tilkommende, Julie. Hun stammede fra Helsingør, hvor faderen Jens Hansen var skibstømrer. Efter hans død i 1876 måtte Julie hjælpe moderen med at holde sammen på hjemmet. Hun kom tidligt ud at tjene, først i Helsingør. Siden blev også hun draget af storbyen, hvor hun fik plads i et herskabshjem.

I Odense havde Jens været forlovet med Marie, hun var også tjenestepige, men det var gået i stykker, efter at han rejste til Randers. Med Julie var det anderledes, efter et par års forlovelse giftede de sig, og han begyndte at overveje eget værksted.

Jens var i og for sig ganske godt tilfreds med at være hos Bernhard Schrøder. Om vinteren arbejdede han i København, om sommeren på landet med at dekorere lofter og marmorere vægge, men det var et lidt omkringfarende liv. Samtidig lå de gamle håndværkertraditioner ham i blodet. Han havde haft planer om at tage på valsen flere gange, men det var aldrig blevet til noget, en anden tradition gik på, at når en svend giftede sig måtte han se at blive mester. Jens forhørte sig derhjemme på Fyn om mulighederne, faderen undersøgte sagen, men det var ikke så ligetil.

Dertil kom, at Jens var blevet stadig mere involveret i Malernes Fagforening. Som sekretær i foreningen havde han fået ry for at kunne rede trådene ud og få styr på tingene.

Nu trak det op til, at de ville have ham som formand. Men Jens vidste godt, hvad det kunne føre med sig af ubehageligheder med mestrene, ikke mindst hans egen. I en konfliktsituation kunne han meget vel blive sortlistet af arbejdsgiverne som formand for fagforeningen, det var set før.

Jens var pligtopfyldende og kompromisløs, var han fagforeningsformand, måtte han tage, hvad hvervet medførte, og det mente han ikke at kunne byde sin kone og kommende familie. Det kunne gå for en ungkarl, men som familiefader var det for usikker en tilværelse. Også derfor søgte han at blive mester, og allerhelst hjemme på Fyn. Men det faglige engagement og den socialistiske overbevisning, som læsningen gradvis

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

førte ham frem til, trak i modsat retning – i retning af København, det socialistiske miljø i hovedstaden og de mange praktiske opgaver, der ventede på at blive taget op i den unge arbejderbevægelse. I virkeligheden var han kommet til at holde mere og mere af fagforeningsarbejdet. Det at kunne hjælpe kollegerne og se resultaterne: Flere medlemmer, bedre styr på tingene, mestrenes respekt og ikke mindst de små forbedringer, der begyndte at vise sig i arbejdsforhold og lønninger, altsammen var det opmuntrende og lovende for fremtiden. Fagforeningsarbejdet lå for ham og tiltalte hans sans for orden og systematik. Alligevel, han kunne ikke bygge sin og familiens tilværelse på optimisme alene, der skulle også brød på bordet.

Jens' dilemma blev løst, da fagforeningsbestyrelsen tilbød ham ansættelse med løn – på deltid ganske vist. Det gjorde udslaget, han sagde ja og i april 1883 blev han formand for Malernes Fagforening. Dermed var det første skridt taget på vejen til at blive professionel fagforeningsmand, det næste kom snart efter og i 1884 forlod Jens værkstedet for at bruge al sin tid og energi på den faglige organisering. Maler Jensen blev snart en kendt og agtet skikkelse i fagbevægelsen.

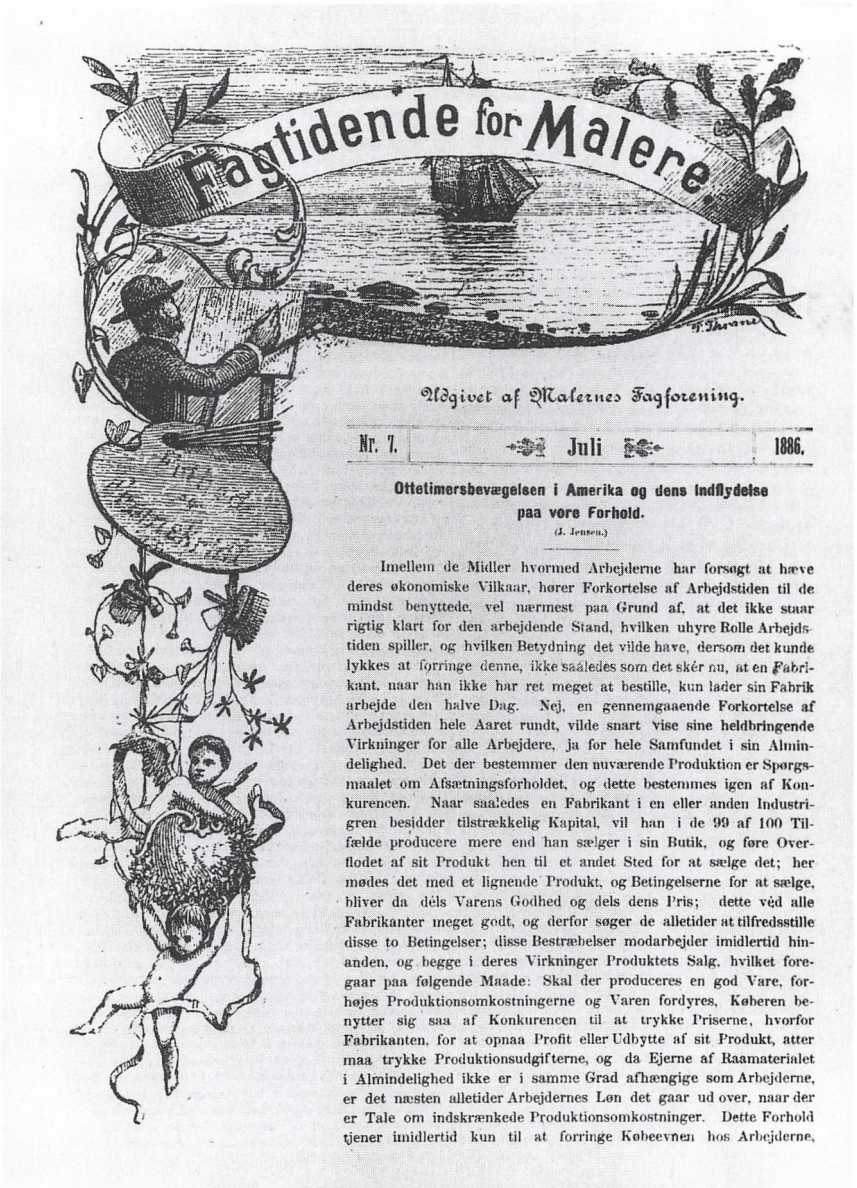
Maler Jensen

I Malernes Fagforening fik Jensen gennemført en ny priskurant for malerarbejde og i 1885 begyndte han udgivelsen af Fagtidende for Malere, som han selv blev en flittig bidragyder til og redaktør af.

Han kendte arbejdsforholdene i provinsen og vidste, hvor vanskeligt det kunne være at få oprettet lokale fagforeninger. I 1887 drog han derfor på agitationsturne rundt i landet og fik lagt grunden til flere fagforeninger.

Et landsdækkende forbund for malere fik han derimod ikke stablet på benene. Det skyldtes ikke mindst, at han i mellemtiden var blevet inddraget i internationalt fagligt arbejde, et felt, der i stigende grad optog ham. Sammen med partilederen P. Knudsen var Jensen med til i 1886 at arrangere den første skandinaviske arbejderkongres. Kongressen i Göteborg anbefalede oprettelse af fællesorganisationer i hver enkelt by til koordinering af de faglige aktiviteter, og faktisk fik de to ledere i dansk arbejderbevægelse hovedindflydelsen på de principper for faglig organisering, der blev fremherskende i Skandinavien. Sagen var, at mange svenske og norske fagforeningsfolk stod fremmede eller skeptiske over for socialismen. Stærkt delte meninger om forholdet mellem fagligt og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fagtidende for Malere

Udgivet af Malernes Fagforening.

Nr. 7. Juli 1886.

Ottetimersbevægelsen i Amerika og dens Indflydelse paa vore Forhold.

(J. Jensen.)

Imellem de Midler hvormed Arbejderne har forsøgt at hæve deres økonomiske Vilkaar, hører Forkortelse af Arbejdstiden til de mindst benyttede, vel nærmest paa Grund af, at det ikke staar rigtig klart for den arbejdende Stand, hvilken uhyre Rolle Arbejdstiden spiller, og hvilken Betydning det vilde have, dersom det kunde lykkes at forringe denne, ikke saaledes som det skér nu, at en Fabrikant, naar han ikke har ret meget at bestille, kun lader sin Fabrik arbejde den halve Dag. Nej, en gennemgaaende Forkortelse af Arbejdstiden hele Aaret rundt, vilde snart vise sine heldbringende Virkninger for alle Arbejdere, ja for hele Samfundet i sin Almindelighed. Det der bestemmer den nuværende Produktion er Spørgsmaalet om Afsætningsforholdet, og dette bestemmes igen af Konkurencen. Naar saaledes en Fabrikant i en eller anden Industrigren besidder tilstrækkelig Kapital, vil han i de 99 af 100 Tilfælde producere mere end han sælger i sin Butik, og føre Overflodet af sit Produkt hen til et andet Sted for at sælge det; her mødes det med et lignende Produkt, og Betingelserne for at sælge, bliver da dels Varens Godhed og dels dens Pris; dette véd alle Fabrikanter meget godt, og derfor søger de alletider at tilfredsstille disse to Betingelser; disse Bestræbelser modarbejder imidlertid hinanden, og begge i deres Virkninger Produktets Salg, hvilket foregaar paa følgende Maade: Skal der produceres en god Vare, forhøjes Produktionsomkostningerne og Varen fordyres, Køberen benytter sig saa af Konkurencen til at trykke Priserne, hvorfor Fabrikanten, for at opnaa Profit eller Udbytte af sit Produkt, atter maa trykke Produktionsudgifterne, og da Ejerne af Raamaterialet i Almindelighed ikke er i samme Grad afhængige som Arbejderne, er det næsten alletider Arbejdernes Løn det gaar ud over, naar der er Tale om indskrænkede Produktionsomkostninger. Dette Forhold tjener imidlertid kun til at forringe Kobeevnen hos Arbejderne,

Fagtidende for Malere, juli 1886, med Jens Jensens artikel om 8-timers bevægelsen i Amerika. Jens Jensen var en af de mest velorienterede danske fagforeningsledere i spørgsmål vedrørende den internationale arbejderbevægelse. (ABA).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

politisk arbejde kom frem på kongressen. Nogle mente, at det skadede organiseringsarbejdet, hvis fagforeningerne havde nær tilknytning til Socialdemokratiet, andre at fagforeningerne burde være helt neutrale i forhold til partiet.

Jensen var fuldstændig uenig. Han havde trådt sine politiske barnesko i det socialistiske miljø i København i begyndelsen af 1880erne, hvor socialisme og faglig organisering gik hånd i hånd. De ledende socialdemokrater var alle folk med en solid faglig baggrund og politiske erfaringer fra 1870erne. Skrædder P. Holm og skomager Chr. Hørdum var i 1884 blevet indvalgt i Folketinget som de første socialister. Handskemager P. Knudsen blev fra 1882 forretningsfører i Socialdemokratisk Forbund. Typografen Emil Wiinblad var fra 1881 redaktør af partiorganet Social-Demokraten. Den iltre journalist og agitator A.C. Meyer, der i 1886 oprettede diskussionsklubben Karl Marx, var jævnaldrende med Jensen, mens de øvrige var 5-10 år ældre. Det lille, dynamiske socialistiske miljø i København, hvor man kendte hinanden ud og ind, havde vidt flyvende planer, men mistede ikke jordforbindelsen. 1880erne var præget af optimisme, og det gik faktisk fremad. Bevægelsen kom på højkant, og gjorde sig gældende også vest for Valby bakke, og frem for alt socialisme og faglig organisering var uadskillelige.

Jensen blev leder af den københavnske fællesorganisation De samvirkende Fagforeninger, der blev et resultat af kongressen i Göteborg. Her fik han for alvor brug for sin flid, sit fagforeningsmæssige engagement, sin socialistiske overbevisning og internationale orientering. Fællesorganisationerne blev i løbet af 1880erne en fast bestanddel af den faglige organisering i de fleste byer. Som samlende kraft kom fællesorganisationen til at stå for majdemonstrationerne, hvor både fagbevægelse og parti deltog. Jensens interesse for internationale forhold standsede ikke ved den skandinaviske horisont. Det fremgår af en artikelserie han skrev i Fagtidende for Malere om 8-timers dagen og kampen for den i Amerika. Artiklen er fra 1886, samme år massakren i Chicago fandt sted på arbejdere, der demonstrerede for 8-timers dagen.

1. maj og 8-timers dagen

Majdagens oprindelse fortaber sig i middelalderens mørke. Valborgs dag red bønderne maj i by og man dansede om majstangen for at fejre den varme og frugtbare tids komme.

Kravet om kortere arbejdstid opstod med den organiserede arbejder-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Forsiden til Jens Jensens pjece om 8-timers dagen fra 1893, i serien Socialistiske Skrifter, som Socialdemokratiet udgav 1888-1915. (ABA).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Forsiden af sanghæftet til 1. maj 1912. Fra begyndelsen i 1890 var sangene en vigtig del af majfesten. (ABA).

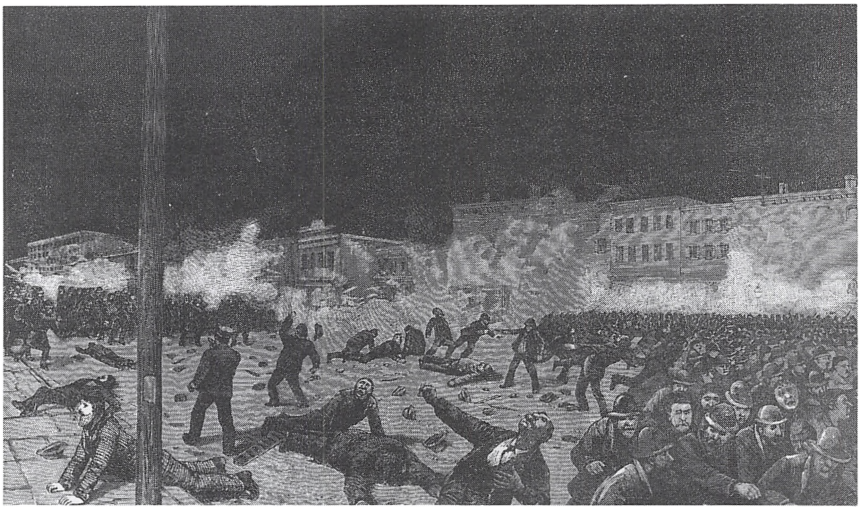
bevægelse, der først gjorde sig gældende i England. Det blev imidlertid ikke der, men i de gamle engelske kolonier kravet om 8-timers arbejdsdag blev gennemført først. Mange arbejdere udvandrede i protest mod dårlige arbejdsforhold og lang arbejdstid hjemme i England, hvor arbejdskraften var så rigelig, at det var umuligt at få bedre vilkår. Anderledes i den nye verden, hvor arbejdsgiverne råbte på arbejdskraft.

Så tidligt som i 1840 fik arbejderne i Wellington på New Zealand gennemført 8-timers dagen. I Australien gennemtrumfede arbejderne i provinsen Victoria 8-timers arbejdsdag i 1856, de fejrede begivenheden ved at feste den 1. maj.

USA havde i 1868 fået en 8-timers lov, men den var ikke det papir værd, den stod på. Arbejderne demonstrerede for kravet og i 1886 kom det til landsomfattende aktioner over hele Nordamerika den 1. maj. I Chicago udartede demonstrationerne under anarkistisk indflydelse til veritable gadekampe mellem arbejdere og politi med sårede og dræbte på begge sider. Otte arbejdere blev siden anklaget og dømt til døden.

Chicagomassakren blev for den internationale arbejderbevægelse, hvad »slaget på Fælleden« var for den danske, et fikspunkt for harmen

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fremstilling i Nordstjernens Aarsrevue af Massakren i Chicago den 4. maj 1886, hvor demonstrationen for 8-timers dagen udviklede sig til kampe mellem politi og arbejdere. Myndighedernes brutalitet gav genlyd i den internaionale arbejderbevægelse. (ABA).

over myndighedernes brutalitet – et skræmmebillede, men tillige et vidnesbyrd om, at sammenhold og tiltro til egne kræfter fører videre.

I sin artikel skrev Jens Jensen: »Arbejderne i Nordamerika har nu æren af at have rejst spørgsmålet om en forkortet arbejdstid (8 timer), og det lader til, at de går temmelig energisk frem. Måske fremgangsmåden er lidt for rask, men er sagen først en gang kommet op, vil det nok lykkes at gennemføre den, selv om de i øjeblikket valgte midler ikke ere de heldigste...

De amerikanske arbejdere har imidlertid taget fat på sagen med den tanke for øje, at det skulde lykkes dem ved eget initiativ og uden indblanding af staten eller lovgivningsmagten, at få indført en normal arbejdsdag, og jeg tror det er den rigtige vej, idetmindste for øjeblikket«.[2]

Maj 1886 i Chicago satte kampen for 8-timers dagen flere år tilbage i Amerika. Først i slutningen af 1880erne blev den igen sat på dagsordenen. En fagforeningskongres i Philadelphia i 1888 besluttede at gøre 1. maj 1890 til springbræt for 8-timers kravet.

1888 var også vidne til en international fagforeningskongres i Lon-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

don. Blandt deltagerne var to danske fagforeningsfolk, Jens Jensen og Pierre Christensen. Også den kongres krævede 8-timers dag gennemført, og det blev foreslået at gøre 1. maj 1889 til demonstrationsdag for kravet. Det blev nu ikke til noget, men i 1889 blev de forskellige bestræbelser samlet og koordineret i og med dannelsen af II Internationale.

Paris 1889

Sommeren 1889 stod i jubilæernes tegn. Paris, der i 1789 havde været skueplads for den store franske revolution, blev i hundredåret vidne til både borgerskabets og arbejderklassens reverens for revolutionen. Borgerskabet markerede sin frigørelse fra monarki og adelsvælde med verdensudstillingen, hvis vartegn Eiffeltårnet står endnu som et monument over industrialismens himmelstormende aspirationer.

Arbejderklassen markerede Bastillens fald ved at styrke den internationale solidaritet. II Internationale blev grundlagt på to internationale kongresser i sommeren 1889. Den ene, den marxistiske, bestod mest af socialdemokratiske partirepræsentanter. Den anden, den possibilistiske, var en udløber af fagforeningskongressen i London året før og var hovedsagelig sammensat af fagforeningsfolk. Dansk arbejderbevægelse var repræsenteret på begge kongresser. Jens Jensen deltog i den faglige sammen med former Schoubye, mens A. C. Meyer og Pierre Christensen på den marxistiske repræsenterede Socialdemokratiet og Nic. Petersen den revolutionære opposition. II Internationale anbefalede arbejderklassen over hele verden at gøre 1. maj 1890 til en international manifestation for solidaritet og kravet om 8 timers arbejdsdag.

1. maj 1890

Internationalens parole blev fulgt over hele verden. Den faldt sammen med de amerikanske arbejderes krav, og majdagen 1890 blev en storstilet manifestation af enig optræden, som verden endnu aldrig havde set magen til. Den bidrog både til at styrke sammenholdet indadtil og vise beslutsomhed og styrke udadtil. Således også i Danmark, hvor dagen blev fejret både i hovedstaden og de større provinsbyer.

I København var Jens Jensen primus motor. Allerede kort efter hjemkomsten fra Paris gik han igang med at forberede 1. maj. Gennem efteråret og vinteren 1889-90 talte han ved en lang række møder arrangeret af fagforeningerne. Socialdemokratiet og De samvirkende Fagforeninger i København, der i realiteten fungerede som landsorganisation, hav-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

de i fællesskab vedtaget at gøre 1. maj til fridag og demonstrere for 8-timers kravet i tilslutning til II Internationales vedtagelse.

Men det var nu ikke så ganske ligetil. Politisk befandt man sig midt i forfatningskampen, der stod mellem det konservative Højre på den ene side og oppositionen Venstre og Socialdemokratiet på den anden. Højre med Estrup i spidsen regerede uden at have flertal i Folketinget. Uden for Rigsdagen gav forfatningskampen sig udslag i en voksende folkelig modstand og en øget undertrykkelse af oppositionens tilhængere. Det halvmilitære korps, de blå gendarmer, var et synligt bevis på, hvordan Estrup spillede med musklerne.

I den situation ansøgte den københavnske arbejderbevægelse myndighederne om lov til at demonstrere i gaderne den 1. maj. Svaret var næsten givet på forhånd, men politiet havde også sine internationale forbindelser, og for at være på den sikre side, rådførte Københavns politidirektør sig med kollegaen i Berlin. Han var ikke i tvivl, ingen majdemonstration i den tyske hovedstad, var svaret. Dermed var også majdemonstrationens skæbne i København beseglet. Arbejderbevægelsen fik nej til at demonstrere i gaderne. På Fælleden kunne politiet dog ikke tillade sig at forbyde demonstrationen, så der fik arbejderne lov at samles om eftermiddagen fra 15 til 18, men kun på betingelse af, at alene spørgsmålet om normalarbejdsdagens indførelse ved lov blev behandlet. En anden restriktion angik udskænkning og salg, som ikke måtte finde sted. Efter politidirektørens fulgte magistratens tilladelse, der endelig bekræftedes af overpræsidenten i København.[3]

Den næste hindring, arbejderne stødte ind i, kom fra arbejdsgiverne, der ikke bare ville give en fridag. En af Københavns største arbejdspladser, B & W, nedlagde forbud mod deltagelse i majdemonstrationen og truede med, at arbejderne ville miste den alderdomsforsørgelsesordning, virksomheden havde etableret. Lige meget hjalp det, 8-900 mand indstillede arbejdet og gik på Fælleden. »Med sådanne folk kunne man erobre verden«, hed det i Social-Demokraten. Arbejderne på de statslige virksomheder var knap så kry. Ved statens værksteder og befæstningsanlæggene blev der arbejdet 1. maj. Andre steder tog arbejderne sig en halv fridag i forståelse med arbejdsgiverne, men Tuborgs Bryggerier gav ikke ved dørene, 23 arbejdere blev fyret. Majdemonstrationen var ikke omkostningsfri.

Vejret var derimod ingen hindring. Foråret havde indtaget hovedstaden torsdag den 1. maj 1890:

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

»Vor by var en af de mange pulse på det store verdenslegeme, som slog for den samme sag.

Med strålende forårsvejr oprandt dagen, og allerede fra morgenstunden kunne man møde folk på gaderne med det røde mærke i hatten. Efterhånden som tiden skred frem, blev der flere og flere, og henad mødetiden vrimlede det med demonstranter gennem alle gader, der førte ud mod Fælleden. Langs Blegdamsvejen fra Fredensgade og udefter plantedes der op fane ved fane og folk fylkedes om dem i store skarer«.[4]

Avisen anslog, at 50.000 deltog i den procession, der fra kl. 15 bevægede sig over Fælleden med røde faner i spidsen og sang og løjer i rækkerne. På talerstolen ledede folketingsmand P. Holm mødet og gav ordet til de to hovedtalere. Jens Jensen talte om 8-timers dagen og P. Knudsen om socialisme og international solidaritet. De to emner, 8-timers dagen og socialismen, blev tilbagevendende i majtalerne og et fast indslag i majdagen helt frem til 1920, da 8-timers dagen blev gennemført.

En tradition blev også sangene, hvoraf det omdelte sanghefte indeholdt to, U. P. Overbys gamle socialistmarch »Snart dages det brødre« og A. C. Meyers sang for normalarbejdsdagen »Faldne er nu vintrens sidste skranker«, der var skrevet til lejligheden. 30.000 festtegn var bestilt, men kun godt halvdelen fandt afsætning. Social-Demokratens angivelse af deltagertallet lyder således noget for optimistisk, halvdelen eller omkring 25.000 kommer nok nærmere sandheden. Hvorom alting er, så var det mange mennesker, der efter dette første møde på Fælleden strømmede ind til byen og aftenarrangementerne.

»Ind gennem gaderne gik det snart i tætte klynger og snart spredt i enkelte familiegrupper og mand for mand. Men ro og orden var der alle vegne. Ikke spor af brug blev der for den masse af politi, gendarmer og soldater, der var parat til at slå løs«, hed det i Social-Demokratens referat.

Aftenmøderne foregik fire steder rundt om i byen. I Rømersgade var den 12 år gamle forsamlingsbygning med den smukke festsal fyldt, så folk måtte stå ned ad trappen og ude i gården. På Sortedamslund var der også tæt pakket både i salen og haven, ja, helt ud på Dosseringen stod folk i trængsel. På Vodroflund opgav man helt at holde møde inden døre, så mange ville høre talerne og sangene. Først var der korsang ved »Den sociale Skomagersangforening«, derefter bød Jens Jensen velkommen i det nye forsamlingslokale. »Arbejderne har vist, at de ikke frygter at tage

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

en fridag, når det gælder deres livsinteresser«, sagde han ifølge Social-Demokratens referat.

Ny Alhambra på Vesterbro var vidne til samme trængsel både inden døre og i haven. »Løftet stemning og stor begejstring var der alle vegne. Selv under dansen glemte man ikke anledningen til festen. Der blev gjort pavser, musikken intonerede, og i tusindstemmigt kor sang man dagens to sange atter og atter, fulgt af jublende hurra for det internationale værk«. Social-Demokratens begejstrede skildringer viser, at majdagen fra begyndelsen ikke kun var kamp, men også fest. Ikke at den udartede til lutter tant og fjas, midt under feststemningen glemte avisen ikke den dystre baggrund, fælledmødet 18 år tidligere: »Demonstrationen minder om det danske Socialdemokratis første fælledmøde. Det fandt sted – eller skulle have fundet sted – den 5te maj 1872. Med politiknipler, husarsabler og arrestationer blev mødet forhindret. Hvad magthaverne har vundet ved dette knusningsforsøg mod Socialdemokratiet, bevises ved 1ste maj-demonstrationen i år. Magthaverne står nu overfor et arbejderparti, som trods alle hindringer samler 50.000 selvbevidste arbejdere under de røde faner, rede til at bringe de ofre for deres sag, som det mål, der skal nås, til enhver tid kræver«.[5]

En efterspurgt foredragsholder

Jens Jensen havde været en af de drivende kræfter i forberedelserne til majdagen 1890, og der var da også bud efter ham mange steder fra som taler 1. maj. Så værdsat var den dynamiske fagforeningsorganisator, at man ligefrem udsatte majmødet for at få maler Jensen som taler.

Det gjorde arbejderbevægelsen i Varde. Fællesorganisationen havde indbudt ham til 1. maj, men da han skulle tale ved landets største majmøde i København, måtte han melde fra. Først søndag den 4. kunne han komme til Vestjylland.

Arbejderne i Varde vedtog da at udsætte majmødet, og børstenbinder Jensen tog til Esbjerg for at invitere klassefællerne i det nyanlagte bysamfund med. Han kunne stille dem i udsigt, at »Formanden for De samvirkende Fagforeninger i Kjøbenhavn, maler Jensen, vilde komme til stede som foredragsholder«.[6]

I Esbjerg havde arbejderne netop organiseret sig det forår, og den nydannede selvbevidste arbejderbevægelse ville ikke lade sig nøje med rollen som gæst den 4. maj.

Fællesorganisationen søgte selv at få maler Jensen til Esbjerg. Oprin-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Folkemøde 5. Maj paa Fælleden.

Paa Søndag den 5. Maj, 23aars-Dagen for den historiske Begivenhed i 1872, afholdes

En Masse-Demonstration paa Nørrefælled

i Anledning af

5. Maj-Dagen, Valgsejren og 8-Timers-Dagen.

Deltagerne samles Kl. 4 ved Fælledens Udkant og marscherer derefter op mod den nordlige Del, hvor der er oprettet to Talerstole.

Musikkorps.

Mødet begynder Kl. 5.

Nærmere Bekendtgørelse følger.

Maj-Notitser.

Social-Demokratens opfordring til at møde på Fælleden 5. maj 1895–dagen for »Slaget på Fælleden« i 1872. Gennem 1890erne blev denne traumatiske begivenhed mindet i arbejderbevægelsen – som en dansk pendant til Chicago-massakren – i forbindelse med 1. maj-demonstrationen.

delig havde man ganske vidst besluttet at demonstrere 1. maj, nu lod man beslutning være beslutning og vedtog »at demonstrere 5. maj med maler Jensen som foredragsholder og foranstalte en udflugt til Varde den 4. maj..«.

Jens Jensen kunne således slå to fluer med et smæk i det vestjyske og holde majtale både søndag den 4. og mandag den 5. maj.

De revolutionæres 1. maj

Socialdemokratiets og fagforeningernes opbud af majdemonstranter på Fælleden kunne oppositionen, kaldet de revolutionære, ikke hamle op med.

Til gengæld var begejstringen ikke mindre hos de 300, der ifølge Arbejderen trodsede politiets forbud og gik i procession fra Kgs. Nytorv ad Lille Kongensgade, Vimmelskaftet, Nygade, Gammel Torv, Vestergade, Vesterbros passage, Vester Farimagsgade, Ågade, Korsgade, Griffenfelds-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

gade og Nørrebrogade til Jagtvejen, med faner i spidsen og hatte smykket med festtegnet, hvorpå man læste: »Kun 8 Timers Arbejde«. Myndighederne havde koncentreret kræfterne om den store demonstration på Fælleden, derfor kunne de revolutionære drage uantastet gennem den indre by. Først ude på Nørrebro i Korsgade og Griffenfeldsgade fik politiet samlet en styrke, der splittede optoget, men kun for et kortere øjeblik. Oppe på Nørrebrogade samledes deltagerne igen og fortsatte ud til en have på Jagtvejen. De revolutionære havde også deres sang for normalarbejdsdagen: »Arbejderhær! Stil i gevær! Dagen den første maj kalder hver«, der gik på melodien »Gutter ombord«. Optoget gennem gaderne indbragte siden partiet bøder på 40 rigsdaler.

I 1891 demonstrerede de revolutionære også for sig selv, men denne gang uden at gå i optog. Et lignende antal som året før samledes midt på dagen i Thalia på Østergade for at høre på lederne Nic. Petersen og Nielsen Kolding. Mødet sendte hilsner til arbejderne i provinsen og Kristiania og Stockholm. Om aftenen modtog man et telegram fra Ålborg: »Tak for Hilsenen. Broderlig Genhilsen fra Aalborg Socialister. Leve 8 Timers Arbejdsdagen! Leve Socialismen!«.[7]

Det blev de revolutionæres sidste majdemonstration. I 1892-93 gik Det revolutionære socialistiske Arbejderparti i opløsning. Vi skal helt frem til omkring 1910 før en organiseret opposition igen gjorde sig gældende 1. maj.

1890ernes majdemonstrationer

Spørgsmålet om, hvorvidt majdemonstrationen skulle gentages i 1891, gav næsten sig selv efter succesen på Fælleden i 1890. Den skandinaviske arbejderkongres i august 1890 i Kristiania anbefalede da også en fortsættelse som et virksomt middel til at opnå kortere arbejdstid, »i særdeleshed om disse demonstrationer bliver forbundne med almindelige arbejdsindstillinger således som det oprindelig var meningen og ikke blot sædvanlige opinionsytringer«.[8]

Kristiania-kongressens beslutning blev ikke fulgt det følgende år, for så vidt som demonstrationen blev henlagt til søndag den 3. maj. Derved kom man ud over problemet med arbejdsgiverne, men svækkede samtidig virkningen af majmanifestationen.

I 1891 samledes demonstranterne på Fælleden, 60.000 i følge Social-Demokraten. Året efter toppede deltagertallet med 60-70.000, oplyste det mere uvildige Politiken, og det på selve dagen den 1. maj, men i 1892

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

var det en søndag, så majdemonstrationen var stadig ikke en tilkendegivelse i Kristianiakongressens ånd.

I 1896 blev der igen demonstration på selve dagen, men stadig ikke i Kristianiakongressens ånd. 1. maj faldt nemlig sammen med St. Bededag. Vi skal helt frem til 1899 – 10-året for II Internationales indstiftelse af majdagen – før arbejderbevægelsen demonstrerede på en hverdag. I årene 1893, 1894 og 1895 blev der alene arrangeret aftenmøder uden forudgående massemøde på Fælleden.

1892 betegnede kulminationen på 1890ernes majdemonstrationer, ikke kun deltagermæssigt. Fra klokken 15.30 strømmede store skarer af arbejdere ud mod Fælleden, langs indfaldsvejene stod fanerne opmarcheret og fra kl. 16.30 bevægede de mægtige arbejderkolonner sig langsomt frem mod de to talerstole og musiktribuner, den ene anbragt ved foden af Struensehøj, den anden længere henne ved Østre Alle. På den ene talte Jens Jensen om socialismen og landstingsmand C. C. Andersen om 8-timers dagen, fra den anden hørtes P. Knudsens tale om 8-timers dagen og smed Ferd. Hurups om socialismen.

Det hele blev i udkanten af Fælleden overvåget af husarer og gendarmer til hest, derimod var de beredne betjente trukket tilbage fra selve Fælleden.

Det var måske frygt for sammenstød mellem de stadig talrigere demonstranter og lovens håndhævere, der fik lederne til de følgende år at indskrænke 1. maj til aftenmøder. I 1895 blev aftenmødet dog suppleret med et friluftsmøde den følgende søndag – 23-årsdagen for »slaget på Fælleden«. Det blev en storstilet demonstration med 50.000 deltagere, der mindedes den 5. maj 1872 og så frem til døgnets inddeling i 8 timers arbejde, 8 timers hvile og 8 timers frihed.

I venten herpå glædede man sig over valgsejren den 9. april. Den havde givet oppositionen mod Estrup flertal i Folketinget og Socialdemokratiet en stærk fremgang ikke mindst i København, hvor 7 af de 8 socialdemokratiske folketingsmænd var valgt. Blandt dem Jens Jensen, der havde sejret i 10. kreds. København var ved at blive en rød by. I valgsejren så man et vigtigt skridt frem mod en lovfæstet 8 timers arbejdsdag.

1890ernes udsving i majdagens form og indhold skal ses på baggrund dels af myndighedernes holdning til arbejderbevægelsens friluftsmøder og dels på baggrund af udviklingen på to fronter.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

På den ene ændringen i forholdet mellem fagbevægelsen og arbejdsgiverne, der i løbet af 1890erne skiftede fra noget, der kunne minde om skyttegravskrig, til gensidig accept. En udvikling, der besegledes med Septemberforliget i 1899.

På den anden, den politiske front, skete en lignende udvikling. Forfatningskampen blev nedtrappet i løbet af 1890erne for i 1901 at munde ud i parlamentarismens indførelse, der principielt gjorde Socialdemokratiet salonfähig, samtidig som fortøjningen kappedes til den gamle alliancepartner Venstre.

Kort sagt, hvor arbejderbevægelsen det meste af 1890erne endnu befandt sig i belejringstilstand med det borgerlige samfund, så betegnede det 20. århundrede indgangen til en frihed, hvor fjenden blev mere udflydende og vanskeligere at få øje på. Belejringstilstanden var ikke kun i overført betydning. Under demonstrationerne på Fælleden var arbejderne i bogstavelig forstand omringet af politi, gendarmer og undertiden regulære militære enheder i en nærmest borgerkrigslignende tilstand.

Processionen på Fælleden

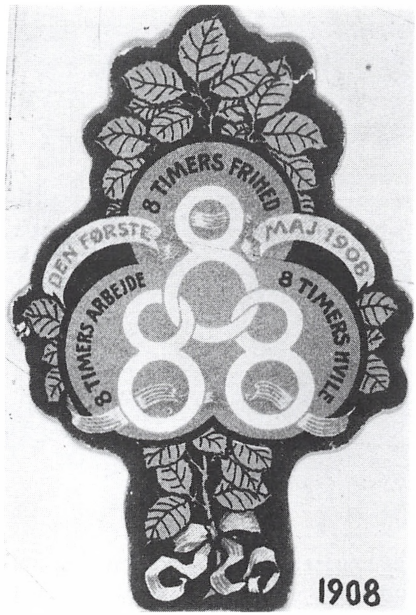
Forbudet mod optog i gaderne bevirkede, at arbejderbevægelsen efterhånden brugte selve Fælleden til procession.

I begyndelsen gik det i to kolonner over grønsværen fra Fælledens udkant ved Blegdamsvejen til de to talerstole. Da fælledmøderne kom igang igen midt i 1890erne blev processionen mere organiseret, hvert fag gik for sig og lidt efter lidt antog majoptoget laugsagtige træk. Fagforeningsfanen blev ført i spidsen for fagets symboler, og fag for fag mødte med sin gruppe i arbejdstøj med redskaber og eksempler på kunstfærdigt udførte arbejder. Den udvikling pegede ikke kun bagud mod laugstiden, men også fremad mod fagenes fest. Optogets rute blev efterhånden også fast, fra de to små søer kaldet Holger Danskes briller gik turen til festpladsen ved Store Vibenshus.

En anden fast ingrediens i majdagen var sangene, hvoraf der var tre, ofte digtet til lejligheden og på melodi fra en populær vise – en for 8-timers dagen, en for socialismen og en forårssang.

Ankomsten til Fælleden havde fra begyndelsen haft mere lighed med en omgåelse end en overholdelse af forbudet mod procession i gaderne. Så mange mennesker kunne simpelthen ikke ankomme enkeltvis til Fælleden på et fastsat tidspunkt, og mod slutningen af 1890erne, da

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

8-timers tegnet 1908 med de tre sammenslyngede 8-taller: 8 timers arbejde, 8 timers hvile, 8 timers frihed. Tegnet blev anbragt i hattebåndet og bidrog til at styrke samhørigheden. (ABA).

majdemonstrationen igen trak mange mennesker til, blev forbudet rent illusorisk.

Jubilæum og storkonflikt

Majdemonstrationen i 1899 blev noget særligt. Det skyldtes 10-året for II Internationales stiftelse og majdagens grundlæggelse.

Majsangen var skrevet af Viggo Stuckenberg og Social-Demokratens 1. maj-nummer formelig vrimlede med jubilæumsartikler af arbejderbevægelsens internationale notabiliteter: August Bebel og Wilhelm Liebknecht, tysk arbejderbevægelses hæderkronede ledere, Keir Hardie og Benn Tillet fra England, Jules Guesde fra Frankrig, Emil Vandervelde fra Belgien, Hjalmar Branting, Sverige og Ludvig Meyer, Norge, bidrog alle. Hvem andre kunne begå sig i det internationale selskab end Jens Jensen, manden bag den nyslåede landsorganisation De samvirkende Fagforbund fra 1898? Majdagen 1899 lagde byens fabrikker øde. Fra tidlig formiddag sås søndagsklædte arbejdere med det trekantede 8-timers tegn i hatten. Andre lod arbejdet hvile og forlod værkstederne ved middagstid, ingen skorstene røg. Arbejderne i København havde for første gang tiltvunget sig en fridag, hed det i Social-Demokratens reportage.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Tegning fra Social-Demokraten af majoptoget på Fælleden 1899. Til og med 1899 var det forbudt arbejderbevægelsen at gå i procession gennem Københavns gader. Derfor blev optoget henlagt til Fælledens grønsvær. (ABA).

Kl. 15.30 strømmede arbejderne mod Fælleden, hvor hver søgte til sit fag. Malernes procession vakte størst opmærksomhed: »100 medlemmer bar lige så mange små røde faner, hver forsynet med en palet, hvorfra der blandt alle farveklatterne lyste en et mægtigt 8-tal i møde«.[9]

På talerstolene sås de kendte ansigter, men også nye. For første gang i majdagens historie talte to kvinder. Efter maler Jensen fik formandinden for de kvindelige herreskræddere, frk. Nielsen, ordet. Hun talte om organiseringen blandt kvinderne og den store strejke i hendes fag. Fra den anden talerstol hørtes Olivia Nielsen, Kvindeligt Arbejder Forbund, der talte om 8-timers dagen og dens betydning for de kvindelige arbejdere.

Ifølge Ritzaus Bureau demonstrerede i alt 100.000 arbejdere over hele landet, heraf 50.000 i København. De københavnske arbejdere udgjorde således halvdelen af majdemonstranterne i 1899. København var blevet en rød by.

Det kunne også konstateres under den storkonflikt, der brød ud senere på måneden. Majdagens festlige 10-års jubilæum stod i storkonfliktens tegn. Arbejdsmarkedets parter havde netop organiseret sig året før i

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

to hovedorganisationer, De samvirkende Fagforbund og Dansk Arbejdsgiver- og Mesterforening. De to landsdækkende organisationer måtte prøve hinanden af, og alt var lagt til rette, så det skulle ske fra foråret 1899. Konflikten brød ud den 24. maj og blev den længste og hidtil mest omfattende, først den 5. september var den slut. Det indgåede forlig fik navn efter måneden.

Septemberforliget, hvor parterne gensidigt anerkendte hinanden, det langvarige konfliktforløb, de to mastodontorganisationer, det hele var enestående ikke blot i dansk, men i international sammenhæng. Udefra kunne det se ud som et velforberedt og kontrolleret, ja eksemplarisk konfliktforløb.

For deltagerne var storkonflikten barsk virkelighed. De udelukkede led sult og afsavn, men solidariteten bar dem igennem, den kom også fra udlandet i form af kontanter.

På arbejdersiden var Jens Jensen hovedmanden som landsorganisationens bygmester og organisator af kampen, og udlandet havde da også bud efter ham for at høre, hvad det var, der foregik i Danmark. Kort efter 1. maj var han således i Frankfurt til den tyske landsorganisations kongres, hvor han redegjorde for perspektiverne i den forestående storkonflikt. De tyske fagforeningsdelegerede troede næppe deres egne øren, men lovede fuld opbakning bag de danske klassefæller.

Blandt de træk, der adskilte dansk fagbevægelse fra udlandets, var en meget høj organisationsgrad i Danmark, der sagde spar to til, hvad man kunne opvise andre steder. Det hang sammen med, at dansk fagbevægelse var en socialistisk enhedsbevægelse uden konkurrerende gule eller kristelige fagforeninger. Også det var et særsyn i international sammenhæng ligesom den snævre tilknytning mellem fagbevægelse og parti, der havde udmærket dansk arbejderbevægelse fra begyndelsen.

Septemberforliget og arbejdsgivernes anerkendelse af arbejdernes ret til at organisere sig gav større råderum for bevægelsen som helhed og førte over i en gradvis samfundsmæssig anerkendelse.

1. maj 1900

Det gav sig meget kontant udtryk ved det følgende års maj demonstration. Fra år 1900 fik arbejderbevægelsen for første gang myndighedernes tilladelse til at drage i optog gennem gaderne – 10 år efter den første majdemonstration. Hvad arbejderne havde opnået, var ikke blevet dem

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

foræret, det havde de selv tilkæmpet sig ved egne kræfter. Følelsen heraf og den selvbevidsthed, der fulgte med, lyser ud af 1. maj 1900.

Processionen blev et sandt triumftog, der lovede godt for fremtiden. I tætte rækker gennem Københavns gader bekræftede arbejderne hinanden i, at det nye århundrede var deres, deres bevægelses og deres ideers. Kl. 14.30 lagde optoget ud fra Østervold, gik ad Sølvgade, Fredensgade og Blegdamsvej til Fælleden. Et kæmpemæssigt transparent over Fredensgade »Velkommen til 10de Kreds« forkyndte, at optoget nu gik ind i Nørrebros arbejderkvarter. Selve gaden var udsmykket med granguirlander, blomster og flag, og fra vinduerne vinkede folk med lommetørklæder og kom med muntre tilråb, mens majdemonstranterne strømmede gennem gaden – hele to timer varede det. I fortroppen sås symbolske håndværksfremstillinger, en bager og en murer førte banneret, formet som et kløverblad med tre sammenslyngede 8-taller. Derefter fulgte hvert fag for sig med faner og bannere.

For første gang deltog Jens Jensen ikke i det københavnske majarrangement, han var i Århus, hvor han talte i Vennelyst.

Majdemonstrationen 1901 stod også i sejrens tegn. Parlamentarismen, som Socialdemokratiet havde kæmpet for sammen med Venstre, var en sejr for demokratiet, og for fagbevægelsen blev grunden lagt til Fagforeningsinternationalen på den skandinaviske arbejderkongres i København. Det Internationale Sekretariat af Landsorganisationer, ISLO, blev en over bygning på de mange landsorganisationer, der skød frem i årene omkring 1900. Det internationale sekretariat var Jens Jensens initiativ og sammen med oprettelsen af den danske landsorganisation i 1898 udgjorde det kronen på værket i hans faglige virksomhed.[10] Sammen med sin mangeårige medkæmper C. M. Olsen fremlagde Jens Jensen sit syn på dansk fagbevægelses udvikling og opgaver i det imponerende værk om fagforeningsbevægelsen i Danmark, der både rummer detaljeret gennemgang og syntese. Værket er en status over dansk fagbevægelse i 1901, og det blev en slags afsked med fagbevægelsen for Jens Jensen efter 20 år som professionel organisator.[11]

Jens Jensen bliver parlamentariker

Sagen var den, at Jens Jensen i 1893 var blevet indvalgt i Københavns borgerrepræsentation. Fra 1895 sad han tillige i Folketinget for Socialdemokratiet. Det parlamentariske arbejde lagde i stigende grad beslag på hans tid, der i forvejen var stærkt optaget. I 1890erne havde han således,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Majoptoget 1901 udgik fra Østervold og passerer her Sølvgades kaserne på vej til Fælleden. I spidsen for processionen ses de to legendariske ledere: Partiformand P. Knudsen – med spadserestok og bowler og LO-formand Jens Jensen med høj hat. Jensen blev i 1903 den første socialdemokratiske borgmester i København – ja i hele landet for den sags skyld. (ABA).

sideløbende med den organisatoriske opbygning i Danmark, deltaget i en række internationale kongresser og organisatoriske initiativer. Fra 1890ernes slutning havde organiseringen af landsorganisationen og storkonflikten taget al hans tid og mere til. Midt under konflikten måtte han således gå til sengs, kørt ned, som han var, af overanstrengelse. Han kom dog snart på benene igen og var med til at indgå forliget i september. Det betragtede han i overensstemmelse med sit internationale udsyn som led ikke kun i den faglige opbygning i Danmark, men som en model for, hvordan europæisk fagbevægelse burde organiseres og agere – i snæver sammenhæng med det socialdemokratiske parti. Det perspektiv havde ligget i Jens Jensens faglige virke, siden han og P. Knudsen i Göteborg på den skandinaviske arbejderkongres i 1886 banede vejen for, at fagbevægelserne i Norge og Sverige blev socialistiske.

Den skandinaviske kongres i København 1901 sluttede i en vis forstand cirklen med oprettelsen af det internationale sekretariat. Samtidig

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

var Jens Jensen nok klar over, at han ikke på samme måde kunne præge sekretariatets arbejde, som han havde præget det skandinaviske samarbejde. ISLOs administration blev overtaget af den tyske landsorganisation med Carl Legien i spidsen, og det varede ikke længe før de tyske fagforeningsfolk dominerede sekretariatet med deres neutralisme i forholdet mellem fagbevægelse og parti. Måske var det sin egen og dansk fagbevægelses magtesløshed Jens Jensen forudså, da han besluttede sig til at lægge det faglige arbejde bag sig. Han havde gjort det godt, bedre end de fleste faglige ledere.

Jens Jensens overgang til sit parlamentariske virke afspejler i sig selv den snævre vekselvirkning mellem fagbevægelse og parti, der var særegen for dansk arbejderbevægelse, og i en vis forstand kom Jens Jensen næsten til at personificere denne vekselvirkning. Dertil kom, at han så muligheden for at opdyrke en anden side af sit væsen, en anden tilbøjelighed, da han sagde fagforeningsarbejdet farvel.

Jens Jensen var nemlig noget af en hjemmefødning, hvor mærkeligt det end kan lyde. Samtidig med sit internationale udsyn og virke bevarede han en nær tilknytning til barndomshjemmet på Fyn. Det vidner hans omfattende korrespondance med forældrene om.[12] Hans vugge stod på Fyn, hans andet hjem blev København, hvor han giftede sig, stiftede familie og fik børn. Hvad lå da nærmere for end at søge indflydelse i byen? Så meget mere som det faldt i tråd med hans og partiets ideer om at demokratisere samfundet og skaffe arbejderne indflydelse.

Arbejdet i borgerrepræsentationen interesserede ham, selv om han af gode grunde ikke havde kunnet gøre så meget ved det.

Da han derfor – lidt til sin egen overraskelse – fik tilbudt posten som borgmester i København i 1903, var han ikke længe om at betænke sig. En borgmesterpost var helt i overensstemmelse med partiets strategi om at erobre kommunerne. Tilmed var det ikke hvilken som helst borgmesterstol, Jens Jensen satte sig i, og overtagelsen af den indflydelsesrige finansborgmesterpost faldt helt i tråd med hans ungdomslærdom om økonomien som determinerende til syvende og sidst for alle andre aktiviteter.

Ikke alene Jens Jensen, men en lang række andre fagforeningsfolk og socialdemokrater påbegyndte i de år en vandring ind i samfundets, hvis poster åbnede sig for dem i kølvandet på 1899 og 1901.

Umiddelbart tegnede det lovende, men på længere sigt blev det et

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

tveægget sværd, de tidligere oppositionelle her fik i hænde. Godt nok var magten, hvad de havde stræbt efter, men da de først havde den, var den knap så enkel at administrere, som de havde forestillet sig. Måske først og fremmest fordi de kun fik en mindre del af magten.

De fandt sig hensat i en situation, hvor de både blev gjort ansvarlige som del af magtapparatet og samtidig følte sig ansvarlige over for deres kammerater og deres egen sociale herkomst.

Det dilemma blev arbejderbevægelsens i begyndelsen af det 20. århundrede.

1. maj i det 20. århundrede

Dilemmaet gjorde sig også gældende den 1. maj. Måske er det symptomatisk, at demonstrationerne fra omkring århundredskiftet i langt højere grad var styret af landsorganisationen både hvad forberedelse og opfølgning angik. Sange og festtegn blev fremstillet centralt og på bestilling sendt ud i landet til de lokale fællesorganisationer. De rapporterede så tilbage om majdagens forløb til DsF, der på sin side udarbejdede samlede oversigter. Hele denne institutionalisering satte sit præg på majdagen.

Demonstrationerne i 1900 og 1901 havde været triumftog for arbejderbevægelsen over de nye muligheder, der så ud til at åbne sig. De følgende års majdemonstrationer blev lidt af et antiklimaks, der kulminerede i årene 1909 til og med 1912, hvor den socialdemokratiske arbejderbevægelse frivilligt afstod fra at gå i procession gennem byens gader, og det kun 9 år efter at have fået den officielle tilladelse man havde kæmpet for 1890erne igennem.

Men også på andre måder ændrede majdemonstrationen karakter. Den traditionsrige Fælled blev skiftet ud med henholdsvis Søndermarken og Rosenborg Have som samlingssted.

Det skyldtes til dels anlægget af Fælledparken, der forvandlede Fælleden til et morads uegnet til massemøder.

Skyldtes det også, at Fælleden i 1890erne var blevet knyttet sammen med den radikale tradition af 5. maj 1872 som slaget på Fælleden repræsenterede? Var sammenhængen så tæt og levende, at det 20. århundredes krav til arbejderbevægelsen fordrede en afbrydelse af 1890ernes majtraditioner?

Hvorom alting er, så gik majprocessionen i 1902 til Søndermarken. Fra samlingsstedet på Halmtorvet og Søndre Boulevard drog optoget kl.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

14.30 ad Dybbølsgade, Enghavevej og Vesterbrogade for at ende i Søndermarken, der var ny og fremmed ikke blot for majdemonstranterne, men også for arrangørerne. I sine erindringer beskriver Emanuel Svendsen hvordan:

»Søndermarken er en stor park og med mange veje og stier og ikke så let at marchere i som på Fælleden... Derfor afholdt vi først generalprøve. Sigvald Olsen, Martin Olsen og jeg marcherede i Søndermarken og satte mærker forskellige steder, for at vi kunne huske ruten, når vi nu selve majdagen skulle føre demonstrationen frem til festpladsen. Men da vi så 1. majdagen kom i spidsen for en virkelig stor demonstration ind i Søndermarken, var der massevis af mennesker opstillede langs siderne, så vi kunne ikke se vore mærker.

Socialdemokratiets formand P. Knudsen så lidt ironisk på mig og sagde køligt: Nu er vi vel på rigtig vej, det her er jo ingen skovtur... Selvfølgelig er vi på rigtig vej – sagde jeg opmuntrende og marcherede frem, som om intet var mere sikkert end det, at vi ville nå frem til talerstolen om 5-6 minutter og ikke komme »på skovtur« rundt i parken. Og det gik. Lykken var bedre end forstanden«.[13]

Både i 1903 og 1904 havde Socialdemokratiets vælgerforening for 13. kreds rejst en æresport ved indgangen fra Søndre Boulevard til Dybbølsgade, der var festligt smykket med grønne grene og røde flag. I 1904 kom gørtlerne med ringende klokkespil; brandmænd, jernbanefolk og kommunale betjente paraderede i uniformer, selv mælkedrengene mødte uniformeret i blå bluser og alt for store kasketter syngende en vise om sammenhold, som det hed i Politikens referat. Hver majdemonstration havde sit særlige indslag af lock-outede eller strejkende fag og arbejdspladser. De deltog i optoget med bannere og opstillinger, der skulle styrke solidariteten og hænge arbejdsgiverne ud.

Majdagen var ved at udvikle sig til et udstyrsstykke med konkurrence mellem fagene om den flotteste opstilling og den bedste placering længst fremme i processionen. Til gengæld synes det politiske budskab og 1. majs karakter af faglig kampdag at træde i baggrunden. Spontaniteten gik fløjten i det apparat, der blev stablet på benene til at planlægge, gennemføre og følge majdagen op. Nye demonstrationsformer blev taget i anvendelse, således fra 1905 stjernedemonstrationen, hvor deltagerne forskellige steder fra drog til det fælles samlingssted. Herfra gik turen så i samlet trop til festpladsen.

I 1905 samledes Københavns Kommunalarbejder Forbund og Spor-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

vogns- og Omnibusfunktionærerne på Grøntorvet, Murersvendenes Understøttelsesforening i murerstiftelsen på hjørnet af Smedegade og Murergade og Skræddernes Fagforening af 1873 i Aftenstjernen i Lille Regnegade 7, hvorfra de hver især drog til den fælles opsamlingsplads på Vestervold. Herfra gik det i samlet optog med ikke mindre end 19 musikkorps i spidsen forbi det nye rådhus ad Løngangsstræde, Gl. Strand, Vingårdsstræde over Kgs. Nytorv videre ad Gothersgade til Rosenborg Have. Enkelte huse på ruten var pyntet op, men det kunne mærkes, at man gik gennem rigmandskvarteret ved stranden.[14]

I 1906 sås Jens Jensen atter i spidsen for majoptoget – for første gang efter at han var blevet borgmester. Han holdt også talen i Rosenborg Have sammen med folketingsmand F. J. Borgbjerg, partiformand P. Knudsen og sin efterfølger som formand for landsorganisationen C. M. Olsen.

Borgmester Jensen

Jens Jensen trak sig altså ikke tilbage fra arbejderbevægelsen efter at have sat sig i borgmesterstolen, tværtimod. Hans deltagelse i majdemonstrationen gav den ligesom et officielt skær. Socialdemokratiets satsning på at få parlamentarisk indflydelse kulminerede under 1. verdenskrig med Staunings indtræden som kontrolminister i den borgerlige regering. Netop Stauning personificerede frem for nogen arbejderbevægelsens glidning mod folkebevægelse, og den borgerlige presses karakteristik af hans tale i 1908 er symptomatisk, den var »blottet for interesse – en ganske almindelig rigsdagstale passende ved finanslovens 1. behandling«.[15]

Fra 1909 ophørte Socialdemokratiet og Fællesorganisationen at arrangere procession i gaderne, hvilket varede ved til 1913, da truslen om krig og kravet om fred gav majdagen nyt indhold.

Den svigtende interesse for at deltage i majdemonstrationen var en konsekvens af denne udvikling. 1. maj var kommet ind i en cirkel, i hvilken Socialdemokratiets stigende satsning på indflydelse i samfundet ad ren parlamentarisk vej kom i stadig mere åbenlys modstrid med ekstraparlamentariske midler som massedemonstrationen den 1. maj. Inden for den modsætning ændrede majdagen karakter, det politiske blev nedtonet til fordel for det festlige, folkelige og fornøjelige.

Men den parlamentariske vej kunne opvise resultater, der var til at tage og føle på, især i kommunerne. Allerede i 1894 havde Jens Jensen som borgerrepræsentant krævet 8-timers dag for gasværksarbejderne på

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

grund af døgndriften på værkerne. Sagen blev fulgt op i Social-Demokraten, der lod journalist Norman Bryn forklæde som gasværksarbejder i bedste Günther Wallraf-stil. Bryn fulgte med et skiftehold og slap gennem den skarpe kontrol ind på gasværket. De følgende dage bragte avisen en artikelserie om de umenneskelige arbejdsforhold med 12-18 timers arbejde, som gasværksarbejderne sled sig ihjel under. Dette eksemplariske samarbejde mellem Socialdemokratiet i København og borgerrepræsentationen og partipressen gav resultat. I 1897 indførtes treholdsskift for retortarbejdere ved gasværkerne og et par år senere fik også fyrbøderne ved de kommunale værker med døgndrift indført 8-timers arbejdsdag.[16] Onsdag den 1. maj 1907 takkede belysningsarbejdernes procession forbi rådhuset for 8-timers dagen. Manden bag reformen var ingen anden end Jens Jensen.

Oppositionen

Ikke alle var lige begejstrede for den linie, der gik i retning af at gøre 1. maj til en ren og skær festdag. Unge socialdemokrater optrådte således i 1906 med det dobbelt provokerende banner »Politiet stjal sidste år et banner fra os, hvorpå der stod: Ned med overklassens organiserede morderbande, militæret«. Denne gang forsvarede de unge banneret så ihærdigt, at det omvendt lykkedes dem at erobre en politihjelm. De anbragte den på en stage i stedet for betjentens hoved, som det hed i Politikens reportage.

Krisen i 1907-08, der især ramte bygge- og anlægssektoren, førte arbejdsløshed med sig i en grad, som fik pressen til at kalde majdemonstrationen i 1908 »De arbejdsløses tog«.[17] De arbejdsløse bar bannere med den fyndige, utvetydige indskrift »Skaf os arbejde«. Det var lettere sagt end gjort, men utilfredsheden med den etablerede fagbevægelse mundede ud i »De arbejdsløses udvalg af 11. februar 1909«, og i begyndelsen af april besatte demonstrerende arbejdsløse De samvirkende Fagforeningers og Social-Demokratens lokaler i Nørre Farimagsgade. Det fik den københavnske fællesorganisation til i modstrid med landsorganisationens anbefaling at afblæse processionen gennem gaderne den 1. maj 1909, og majmødet i Rosenborg Have blev et sørgeligt skue med kun 5.000 deltagere.

Det gentog sig året efter, hvor fællesorganisationen føjede spot til skade ved at opfordre til indivuduelt »at færdes omkring i byens gader fra formiddagen af, bærende det smukke festtegn i hat eller knaphul«.[18]

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

1910 var året, da oppositionen organiserede sig i den syndikalistisk inspirerede Fagoppositionens Sammenslutning – FS – der blev etableret den 10. september med den københavnske arbejdsmand Christian Christensen som en af de drivende kræfter.

Syndikalisterne organiserede egne majmøder, der i 1912 nåede op på 1000 deltagere. De samledes i Brønshøj Tivoli, hvor Chr. Christensen talte om 8-timers dagen, og opfordrede arbejderne til at være mere aktive for dette det vigtigste af alle krav.[19] Brønshøj blev syndikalisternes faste tilholdssted 1. maj. Under indtryk af verdenskrigen og den russiske revolution i 1917 voksede tilslutningen og i 1918 kunne FS gå i procession med 5-6.000 deltagere fra Blågårds Plads i hjertet af Nørrebros tæt pakkede arbejderkvarter til Brønshøj Kro, hvor haven dannede ramme om majdagen.

Det følgende år efter krigens afslutning og med de revolutionære opstande lige uden for døren i Tyskland sprængte tilslutningen til syndikalisternes majdemonstration alle rammer. Smede, søfyrbødere, sømænd og tobaksarbejdere foranstaltede stjernedemonstration til Sct. Hans Torv ved den traditionsrige Nørrefælled. Herfra gik turen kl. 14.30 ad Elmegade og Nørrebrogade ud til Brønshøj, hvor 25.000 deltagere kl. 16 samledes om to talerstole. Til sammenligning talte fællesorganisationens demonstration i Fælledparken kun 20.000 deltagere. For første gang i majdagens historie var oppositionens demonstration større end den socialdemokratiske.

Fælledparken

Fælleden blev endnu op omkring århundredskiftet brugt til sit oprindelige formål som græsningsareal og eksercerplads. Men udbygningen af brokvarterne Nørre- og Østerbro indesluttede Fælleden og inddrog efterhånden mindre arealer til bebyggelse. Lægeforeningens Boliger, Østre Elektricitetsværk og Gardehusarkasernen var således blevet opført på Østerfælled, mens Blegdamsfælleden bebyggedes med Rigshospitalet og Blegdamshospitalet. Almindelig Hospital var flyttet fra Bredgade ud på Nørrefælled, der også gav plads til Hærens og Flådens Epidemihospital og Håndværkerforeningens alderdomshjem Alderstrøst.

Københavns kommune havde fra 1893 brugsretten over Fælleden, og forskellige planer var blevet luftet for anvendelsen af de ubebyggede arealer. De blev imidlertid skrinlagt i takt med kommunens grunder-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fælleden var fra gammel tid og helt frem til omkring 1900 græsningsområde for kreaturer, der her ses med Østerbrogades 4-5 etages huse i baggrunden. (KBM).

Fælleden blev også brugt som eksercer- og øvelsesplads af militæret. På billedet får soldaterne sig et hvil foran Lægeforeningens Boliger. (KBM).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

hvervelser i årene fra 1894 til 1901, der inddrog de gamle landsbyer Emdrup, Utterslev, Valby, Brønshøj, Husum og Sundbyerne på Amager.

Det konservativt dominerede bystyre var nærmest indstillet på at bebygge Fælleden, mens Socialdemokratiet og arbejderbevægelsen derimod ønskede at bevare den som rekreativt område for byens hastigt voksende arbejderbefolkning. Denne opfattelse lå i forlængelse af partiets ideologisk-politiske grundholdning, der gik ud på at demokratisere samfundet. Omdannelsen af Fælleden fra militær øvelsesplads til folkepark ville være en eksemplarisk opgave for det københavnske socialdemokrati og tiden syntes at arbejde for partiet.

I 1893 satte vælgerne for første gang to socialdemokrater ind i borgerrepræsentationen. Den ene var Jens Jensen, den anden skolelærer K. M. Klausen. Slutningen af 1890erne oplevede en sand socialdemokratisk invasion i det københavnske bystyre. Det blev til tre i 1897: P. Knudsen, P. Holm og C. M. Olsen, alle garvede, veltjente folk. Året efter kom den yngre generation, F. J. Borgbjerg sammen med med tømrer From Petersen, maler Rud. Poulsen og vekselerer Lamm, der dannede overgang til de liberale, således at den frisindede gruppe udgjorde 20 ud af ialt 36 borgerrepræsentanter. Med udgangen af 1899 blev K. M. Klausen rådmand for magistratens 1. afdeling og fra 1902 beklædte P. Knudsen hvervet som rådmand for magistratens 3. afdeling. Samme år skrumpede Højres gruppe i borgerrepræsentationen ind til en mand, og i 1903 kom så kronen på værket for Socialdemokratiet – landets første borgmesterpost.

Stadens arealer henhørte også under finansborgmesterens ressort, og med Jens Jensens organisationstalent og visioner kom der gang i Socialdemokratiets planer med Fælleden.

Allerede i 1890 under agitationen for majdagen havde han givet udtryk for sine ideer: »En af de største fordele ved en forkortelse af arbejdstiden er, at det skaber bedre betingelser for udviklingen af arbejdernes fysiske og åndelige velvære. Det er en almindelig anerkendt opfattelse, at arbejderklassen er fysisk svagere nu end tidligere.

Grunden hertil ligger i den forcerte arbejdsmåde. Ved hjælp af en gennemført arbejdsdeling udføres nu langt mere arbejde i den samme tid som tidligere. Akkordarbejdet har bidraget mægtigt til udviklingen af dette forhold... alle er enige om, at det trættende, ensformige arbejde i vore dage kræver, at arbejderne får lejlighed til at røre lemmerne ved beskæftigelser, der adskiller sig fra arbejdet og midlerne hertil er spadsere-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ture, gymnastik, boldspil, roning og andre legemsøvelser, derved kommer åndedrætsorganerne i hurtigere funktion, musklerne udvikler sig mere harmonisk. Sansen for skønhed vækkes. Kort sagt, livet bliver rigere for den enkelte«.[20]

I forbindelse med Fælleden blev disse tanker konkretiseret, og ved sin tiltræden som borgmester lagde Jens Jensen et helt program frem for sin og partiets kommunalpolitik: Men jeg vil i det hele bestræbe mig for at drage så mange virksomheder ind under kommunen som muligt, navnlig alt, hvad der kan betegnes som monopol. Når en ting først er bleven faktisk monopol, er det naturligere, at kommunen udnytter det end de private. Således mener jeg, at kommunen skal overtage sporvognskørslen, så snart der er nogen økonomisk mulighed derfor. Dernæst skal vi udnytte vore store arealer på en sådan måde, at vi skaber en både smuk, sund og praktisk indrettet by. Når vi nu får bygget et hospital ude på Fælleden, anser jeg det for en naturlig ting, at vi forøvrigt indretter Blegdamsfælleden til en park«.[21]

København havde ikke haft nogen parker ud over dem, der lå i forbindelse med de kongelige slotte. Inden for voldene var det Rosenborg Have, uden for Frederiksberg Have og Søndermarken. Da voldene faldt omkring 1870, blev terrænet delvis udlagt til park. Tivoli, Ørstedsparken, Botanisk Have og Østre Anlæg kom til at erstatte byens gamle volde. Disse parker blev imidlertid anlagt i borgerskabets ånd og til dets brug som prydhaver til at promenere i.

Efter århundredskiftet var det arbejderbevægelsens tur til at anlægge en park efter sit hoved. I 1904, året efter Jens Jensens tiltrædelse som borgmester, udskrev borgerrepræsentationen på opfordring af magistraten en konkurrence om en folke- og idrætspark på Fælleden. Ingen af de indkomne 21 projekter blev antaget, men to fik andenpræmie. Det ene, udarbejdet af ingeniørerne Sv. Koch og O. K. Nobel, fik mest lighed med Fælledparken, som vi kender den.

»Dette projekt søger at bevare karakteren af de store, frie sletter, dels fordi man derved beholder så meget som muligt af Fælledens nuværende, ikke helt ringe skønhed, dels fordi sådanne store sletter synes heldige i en folkepark og endnu mere i en idrætspark, der vil blive mest benyttet til boldspil, og endelig fordi de vil give de frieste hænder med hensyn til placeringen af en udstilling i parken. Beplantningen er derfor samlet langs med udkanterne og navnlig i et bredt og tæt bælte på det mere

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

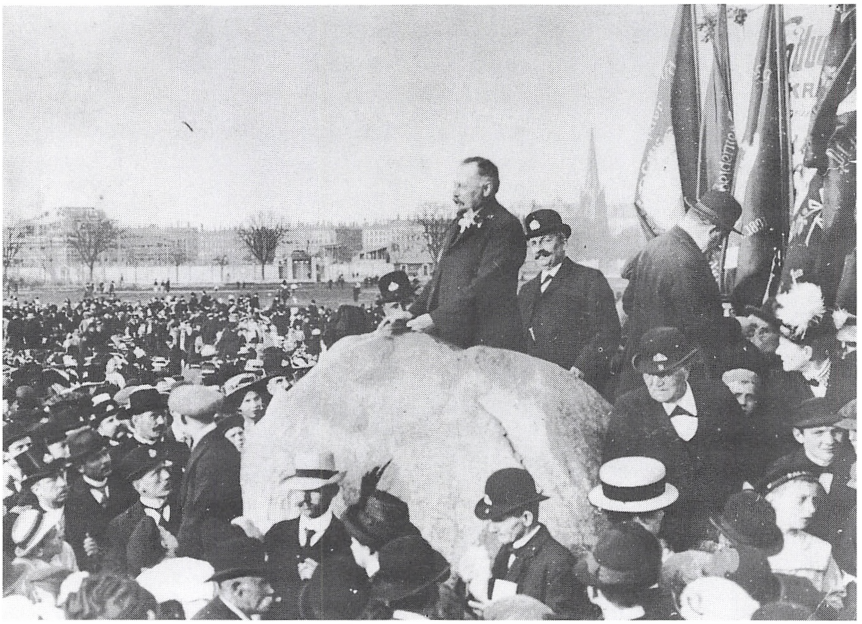

Nørrefælled en diset septembermorgen i 1911 mens Fælleden var under omdannelse til park. Det var Socialdemokratiet med borgmester Jens Jensen som drivende kraft, der tog initiativ til Fælledens forvandling fra militært øvelsesområde til »Idræts- og Folkepark«. (KBM).

højtliggende og kuperede terræn langs med Nørre Alle. Herved skabes god læ for de fremherskende vestenvinde. For at forhøje den landskabelige virkning af dette parti, tænkes der udgravet en ca. 3 tdr. ld. stor sø med ringe vanddybde, så at den også uden fare kan benyttes af børnene under deres leg. Gennem den tæt beplantede del af terrænet er der lagt en 35 alen bred kørevej, med cykle-, ride- og gangstier. Den føres over den ene ende af søen på en bro. Ved sin tilslutning til Tagensvej-Fredensbro på den ene side og byens nuværende kørepromenader Strandvejen og Strandboulevarden-Langelinie på den anden side, synes det, at den danner en så naturlig vej gennem parken, at den vil have udsigt til at blive benyttet af det meste af den luxus- og turistkørsel, der findes her i byen«.[22]

Som det fremgår, blev projektet søgt integreret i det eksisterende bybil-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

LO-formand C. F. Madsen på granit-talerstolen 1. maj 1913, da den nye Idræts- og Folkepark stod færdig og blev taget i brug af arbejderbevægelsen. Bag formanden ses, med 8-timers tegnet i hatten, borgerrepræsentant og partisekretær Frederik Andersen. I folkemunde blev det nye navn, Idræts- og Folkepark, kædet sammen med det gamle, Fælled, til Fælledparken, der siden har vundet hævd. (KBM).

lede. Den omtalte vej gennem parken fik navnet Borgmester Jensens Alle.

I 1913 stod Folke- og Idrætsparken færdig, og den 1. maj tog arbejderbevægelsen det traditionsrige samlingssted i besiddelse med fynd og klem. For første gang siden 1908 var der procession gennem gaderne. Stjernedemonstrationen samledes på Nørrevold, hvorfra marchen gennem 10. kreds' arbejdergader blev et storstilet triumftog for fred og mod krig.

En af nyskabelserne i Fælledparken var en stor granitblok udhugget som talerstol. Fra den måtte taleren råbe sit budskab ud til masserne. 8-timers dagen, socialismen og ikke mindst verdensfreden var blandt emnerne og blandt talerne hørtes en udenlandsk gæst, den svensk-tyske fagforeningsmand Wilhelm Jansson. Det blev efterhånden en tradition, og den udenlandske taler var i begyndelsen altid fagforeningsmand.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Året efter stod 1. maj også i fredens tegn. Selv om krigens sorte skygger rykkede stadig nærmere, kunne ingen vide, at ragnarok kom i august 1914. 1914 var 25-året for majdagens indstiftelse og den 6. juni kunne Jens Jensen indvie Idrætshuset, kronen på værket i Folke- og Idrætsparken på Fælleden. I talen gav Jens Jensen udtryk for sine visioner:

»Den 18. maj 1908 besluttede Københavns kommunalbestyresle at omdanne Blegdams- og Østerfælled til en park. En stor have, hvor de ældre kan finde skygge og hvile, børnene fra de mange små hjem passende legepladser, og ungdommen et sted, hvor den kan øve sig i idræt og kappes om prisen.

Nu står vi ved målet. Træer og buske ere voksede op, skønheden har holdt sit indtog på de før nøgne marker. Legepladserne og de store idrætsbaner ere forlængst tagne i brug og huset, hvor indendørs idrætten skal øves er nu også nået sin fuldførelse, og vi kan alle glædes ved resultatet... »Kraft, mod, snilde« står der som motto over husets indgang. Måtte dette blive karaktermærket for den ungdom, der her skal have sin legemlige opdragelse og jeg føjer til, for hele den kommende slægt..«[23]

Jens Jensen havde hermed formået at virkeliggøre en del af sin vision om sammenhængen mellem 8-timers dagen og arbejdernes mulighed for at opbygge en sund sjæl i et sundt legeme. Han havde tilvejebragt de nødvendige faciliteter i Folke- og Idrætsparken, nu manglede kun 8-timers dagen.

1. verdenskrig

For arbejderbevægelsen blev krigen en fornægtelse af alt, hvad der hed international solidaritet, og for II Internationale blev den dødsstødet. Krigen og de revolutionære opstande under og efter den splittede arbejderbevægelsen i to retninger, en kommunistisk og en socialdemokratisk.

Under krigen (1914-18) ophørte Socialdemokratiet med at gå i procession gennem gaderne 1. maj. Sidste gang var i 1915, hvor Grønttorvet var udgangspunkt for processionen til Fælledparken. I spidsen gik Borgbjerg og Stauning, der havde afløst den gamle garde efter P. Knudsens død i 1910. Politiken konstaterede en overraskende ringe tilslutning, der var mere end tilstrækkelig plads på Grøntorvet.

Til gengæld blev der rav i gaden på vej ud til Fælleden. Midt på Dronning Louises Bro trak de unge socialdemokrater bannere frem under frakken med indskriften »Knæk sablen, bryd kronen, styrt kirken« og

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Majoptoget 1914 passerer Dronning Louises Bro på vej fra Grønttorvet til Fælledparken. I spidsen for optoget gik Folketingets formand og partiformand Th. Stauning, bagest kom de unge socialdemokrater med et banner, der bar indskriften: »Ned med Kongedømmet. Leve den sociale republik« – et markant udtryk for de mange forskellige holdninger Socialdemokratiet rummede i årene omkring 1. verdenskrig. Mange hatte er pyntet med maj-tegnet. (KBM).

»Ned med kongedømmet«. I de smalle gader på Nørrebro kunne politiet ikke gribe ind, først ude på Blegdamsvej var der plads nok for ordensmagten til at gå i aktion. »I næste nu rasede et vildt håndgemæng, stænger knækkedes, folk skreg, hunde gøede og et par ridende betjente lod hestenes bagdele tale deres overbevisende sprog i sværmen og så var bannerne erobrede«.[24] Slagsmålet med politiet har sikkert ikke huet Stauning, og året efter blev der da heller ingen procession gennem Københavns gader den 1. maj. »Arbejdernes fredsfest i det grønne«, hed en overskrift i Politiken. Fredsfesten blev en lidt bleg affære, ingen af lederne var med, hverken Borgbjerg eller Stauning, der netop i 1916 indtrådte i den radikale regering Zahle.

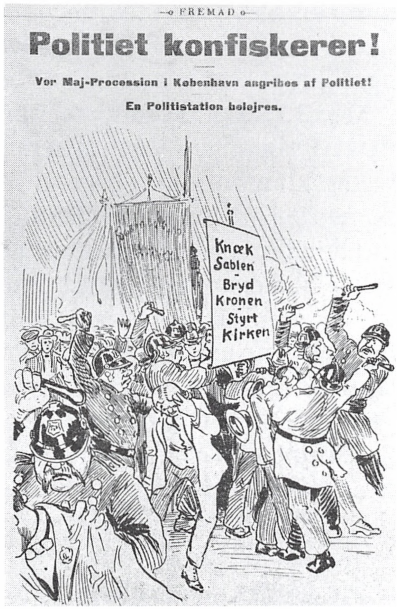
Til gengæld gik Socialdemokratisk Ungdomsforbund – SUF – i revolutionsåret 1917 alene i procession fra Grønttorvet til Fælledparken,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Socialdemokratisk Ungdoms Forbund lancerede under majdemonstrationen i 1915 det oprørske og antiautoritære slogan: »Knæk Sablen, Bryd Kronen, Styrt Kirken«.

Det var mere end myndighederne kunne tage. På skitsen af Djalmar Christoffersen i Fremad hugger politiet ind på de unge majdemonstranter.

I Bladet Københavns reportage hedder det: »På Blegdamsvejen greb politiet ind. I næste nu rasede et vildt håndgemæng, stænger knækkedes, folk skreg, hunde gøede og et par ridende betjente lod hestenes bagdele tale deres overbevisende sprog i sværmen, og så var bannerne erobrede«.

100 mand høj. SUF førte en konsekvent antimilitaristisk agitation, der også vendte sig mod Staunings fredsarbejde i den Hollandsk-Skandinaviske Komite, men de unge kritiserede især Staunings indtræden i den borgerlige regering med henvisning til, at den var et brud med Socialdemokratiets kongresbeslutning fra 1908. Ungdomsforbundets egenmægtige enegang fra Grønttorvet til Fælledparken fortsatte til efter krigen.

Det og de unges stadig mere kritiske holdning til moderpartiet førte til, at flertallet i SUF sammen med andre oppositionelle grupperinger uden for Socialdemokratiet til trods for store ideologiske forskelle i 1919-20 gik op i Danmarks Kommunistiske Parti, i tilslutning til Komintern – den kommunistiske internationale.

Splittelsen i den internationale arbejderbevægelse gjorde, at mellemkrigstidens problemstillinger blev anderledes end tidligere.

Socialdemokratiet får flertal i København

Året 1917 stod i revolutionens tegn. I februar kom socialdemokraterne til magten i Rusland og i oktober overtog bolsjevikkerne. Februarrevo-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

lutionen blev hilst med begejstring i det danske Socialdemokrati, der samme måned erobrede flertallet i Københavns borgerrepræsentation – også lidt af en omvæltning efter danske forhold.

Med 30 ud af 55 mandater opnåede Socialdemokratiet den absolutte magt i København. Vejen lå herefter åben til at praktisere, hvad samtiden kaldte kommunesocialismen. Siden Jens Jensens tiltræden havde den borgerlige presse tudet offentligheden ørerne fulde af de rædsler, kommunens borgere nu kunne vente sig, med en socialist og oven i købet en simpel malersvend i finansborgmesterstolen. Økonomisk kaos og ruin var det mindste, man kunne vente sig. Men de borgerlige var helt gal på den, det viste Jens Jensens administration med al ønskelig tydelighed, og efterhånden blev kommunesocialismens spøgelse manet i jorden. I 1917 sprang det op igen som trold af en æske, og de russiske revolutioner kunne nok give næring til de værste forestillinger. Men også denne gang bekymrede borgerskabet sig uden grund. Socialdemokratiet udnyttede sit flertal i borgerrepræsentationen særdeles varsomt, og fra 1918 mistede partiet sympatien for oktoberrevolutionen, da bolsjevikkerne sendte den lovgivende forsamling hjem.

Et af de mere vidtgående resultater af det socialdemokratiske flertal i borgerrepræsentationen kom i 1919 med indførelsen af 8-timers arbejdsdag for arbejdere og funktionærer i kommunens tjeneste pr. 1. april. I 1919 var det imidlertid ikke en reform, der var særlig langt forud for sin tid. I årene fra 1899 til 1910 var nettoarbejdsdagens længde gennemsnitlig blevet forkortet fra 10,1 til 9,7 timer, og i 1920 blev 8-timers dagen gennemført på landsplan, ganske vist ikke ved lov, som Socialdemokratiet havde krævet, men ved overenskomst. Majdemonstrationerne i forening med Socialdemokratiets voksende parlamentariske indflydelse må ses som udslaggivende.

Majtilkendegivelserne i 1919 var de mest omfattende i det nye århundrede. Syndikalisternes og socialdemokratiets var næsten lige store og omfattede henved 50.000 arbejdere, hvortil kom småpartiernes. Socialistisk Arbejderparti (1918-19) samlede således mellem 2.000 og 2.500 i Fælledparken.

Majdemonstrationerne var præget af lettelse over krigens afslutning, begejstring og solidaritet med de revolutionære opstande, men også af frustration over, at hvad man havde kæmpet for siden 1889 nu 30 år efter stadig ikke var gennemført. I det perspektiv forekom de 8 1/2 time, som De samvirkende Fagforbund og Dansk Arbejdsgiverforening havde

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

indgået forlig om i januar 1919, at være en hån mod arbejderne og et forræderi fra landsorganisationens side.

Fagoppositionens Sammenslutning stod i spidsen for protesterne. Byggefagene i København og en række forbund uden for De samvirkende Fagforbund vedtog selv at indføre 8-timers dag fra 1. februar 1919. Udviklingen truede med at glide hovedorganisationerne af hænde og tvang dem til et forlig om 8-timers dag svarende til 48-timers arbejdsuge, men først fra 1. januar 1920.

Den 1. maj 1920 kom således ikke til at stå i 8-timers kravets tegn – for første gang siden 1890.

Majtalerne drejede sig i første række om kongens statskup. Således betegnede Borgbjerg i Social-Demokraten Christian Xs afskedigelse den 29. marts 1920 af Zahles ministerium, hvori også Stauning havde sæde. Kongens indgriben i den parlamentariske situation skete under en kriselignende tilstand for landet.

På arbejdsmarkedet var en storkonflikt i anmarch, arbejdsgiverforeningen havde sendt lock out-varsel til ikrafttræden den 9. april. Indenfor erhvervslivet stod en kamp på liv og død mellem forskellige kapitalfraktioner med ØK og H. N. Andersen på den ene side og Transatlantisk Kompagni og Landmandsbanken på den anden. Endelig stod det nationale spørgsmål i forbindelse med afstemningen i Sønderjylland over for sin endelige afgørelse, hvilket skabte nye modsætninger og skalkeskjul.

Denne overophedede situation kunne i mangt og meget minde om det reaktionære Kappkup i Tyskland, der kort forinden var blevet afværget af Socialdemokratiet ved truslen om generalstrejke. Socialdemokratiet og De samvirkende Fagforbund krævede, at kongens ministerium Liebe øjeblikkelig blev erstattet med ministeriet Zahle, i modsat fald ville man iværksætte generalstrejke senest den 6. april. Den 30. marts, dagen efter kuppet, samlede arbejderbevægelsen 100.000 til protestmøde i Fælledparken. Det antal overgik alt, hvad Fælleden hidtil havde rummet. I den spændte situation bøjede kongen af og gav Liebe sin afsked, hvorefter et midlertidigt ministerium blev udnævnt under ledelse af overformynder Friis.

Stauning spillede en vigtig rolle i påskekrisen. Han havde haft sæde i regeringen Zahle og sad desuden i Københavns borgerrepræsentation, oven i købet som formand. Han var den, der forhandlede med kongen og Liebe og fremstod under krisen som arbejderbevægelsens ubestridte leder, som »alle så hen til og ventede stikordet fra«.[25] Under forhandlinger-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ne om overgangsministeriet kunne Stauning meddele den socialdemokratiske rigsdagsgruppe, at han havde sikret sig Jens Jensen som den ene af de to socialdemokrater, der skulle indgå i ministeriet Friis. Den enstemmige accept af Jens Jensen understregede den respekt, der stod om ham som parlamentariker.

Under påskekrisen havde Jens Jensen ved siden af Stauning indtaget en central plads, både som den tunge dreng i det københavnske bystyre og som den, der havde givet fagbevægelsen sin udformning og image. Med sine 40 år som aktiv i arbejderbevægelsen var han en af de mest erfarne ledere. Der er næppe tvivl om, at Jens Jensens tilslutning til generalstrejke, hvis ingen anden mulighed stod åben, vejede tungt. Samtidig viste den et glimt af ufordærvet klasseinstinkt, selv efter 20 års parlamentarisk virke.

På hans hidtidige officielle løbebane betegnede hvervet som socialminister et højdepunkt, omend det blev kortvarigt. Efter en måneds forløb var Jens Jensen tilbage som finansborgmester i København, en post han foretrak frem for et ministerembede.

Oven på påskekrisen og 8-timers dagens gennemførelse blev 1. maj 1920 en tam affære, hverken fællesorganisationen eller oppositionen arrangerede optog gennem gaderne.

Mente arbejderbevægelsen at have nået målet i 1920, eller var mål og midler blevet forvekslet undervejs? Var man i de forløbne 30 år faldet i den grøft Jens Jensen advarede imod, da han i 1890 slog fast, »at indførelsen af en 8-timers arbejdsdag ikke i egentlig forstand er en socialistisk reform. Den vil nemlig ikke indskrænke den fri konkurrence eller afskaffe privatejendommen til produktionsmidlerne, der må betragtes som Socialdemokratiets hovedfordring«.[26]

HENVISNINGER OG NOTER

1. Henrik Cavling, Efter redaktionens slutning, Khb. 1928, s. 38-42.
2. Fagtidende for malere nr. 8, aug. 1886, s. 32.
3. 1.maj-arkiv, ABA.
4. Social-Demokraten 3. maj 1890.
5. Samme 4. maj 1890.
6. Forhandlingsprotokol for Fællesorganisationen i Esbjerg 27. april 1890, Byhistorisk Arkiv i Esbjerg.
7. Arbejderen 4. maj 1891. Arbejderen var organ for Det revolutionære socialistiske Arbejderparti.
8. Protokol over forhandlingerne ved den 3. skandinaviske arbejderkongres 14.-17. august 1891, s. 11, ABA.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

9. Social-Demokraten 2. maj 1899.
10. Vedrørende ISLO se min artikel Fagforeningsinternationalen og DsF til 1914, i Årbog for arbejderbevægelsens historie, 1978, s. 6-55.
11. J. Jensen og C. M. Olsen, Oversigt over Fagforeningsbevægelsen i Danmark i tiden fra 1871 til 1900, Kbh. 1901, jfr. min introduktion til reproudgaven fra Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg 1981, s. V-XVII.
12. Jens Jensens privatarkiv, ABA.
13. Emanuel Svendsen, En nyboderdrengs erindringer, København 1949, s. 84-85.
14. Politiken 2. maj 1905.
15. National Tidende 2. maj 1908.
16. E. Wiinblad og Alsing Andersen, Det danske Socialdemokratis historie fra 1871 til 1921, anden del, Kbh. 1921, s. 105ff.
17. Aftenbladet 2. maj 1908.
18. Cirkulære af 20. april 1910, i LOs arkiv, ABA.
19. Solidaritet 4. maj 1912. Solidaritet var organ for Fagoppositionens Sammenslutning.
20. Fagtidende for malere nr. 4, april 1890, s. 15.
21. Interview med Jens Jensen i Hver 8. Dag, den 15. marts 1903, s. 375. Den omtalte hospitalsplan blev senere virkeliggjort, ikke på Fælleden, men på Bispebjerg, hvor Bispebjerg Hospital blev indviet i 1913. På hospitalet står endnu en mindesten over Jens Jensen.
22. Architekten nr. 9, 8. årg., 2. dec. 1905, s.91-93.
23. Jens Jensens arkiv, kasse 3, ABA.
24. København 2. maj 1915.
25. Peder Hedebol, Rådhuset – krisen i 1920, i Bogen om Stauning skrevet af hans venner, København 1950, s. 128.
26. Fagtidende for malere nr. 4, april 1890, s. 13.

FORKORTELSER:
ABA – Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv
KBM – Københavns Bymuseum

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Byen, der slog fra sig

Af Pedro Gauguin

Sommeren 1944 var den bedste sommer under den tyske besættelse. Solen skinnede om dagen fra en skyfri himmel, og på de lune sommeraftener hyggede man sig i kolonihaver og parker.

Der var andre lyspunkter. Krigslykken havde vendt sig for den tyske krigsmaskine, på den russiske front var den tyske værnemagt på tilbagetog – elastiske troppeflytninger, som den tyske presse omtalte det. I Italien og på andre tyske fronter var tilbagetoget en kendsgerning, som ikke lod sig bortforklare. Jo værre det gik for det tredie rige, jo mere strammede de tyske besættelsestropper grebet om befolkningerne i de besatte lande, også her i Danmark.

Fra foråret 1943 mærkedes i Danmark et almindeligt stemningsomsving i positiv retning over for det illegale arbejde og for deltagelse i modstandsbevægelsen. Også inden for politiets rækker mærkedes en kraftig reaktion, til trods for stadige krav fra politikerne og fra visse politiledere om at forstærke indsatsen mod hærværk og sabotage.

Fra den 29. august 1943, hvor dansk militær ophørte som legal instans, indskrænkede det danske politi sin virksomhed til opretholdelse af ro og orden og til efterforskning af »almindelig kriminalitet«. Bestræbelserne fra tysk side på at få politiet til at medvirke i sabotagebekæmpelsen blev afvist under talrige forhandlinger mellem den rigsbefuldmægtigede dr. Werner Best og danske politikere ved en negativ og »diplomatisk« forhandlingstaktik.

Fra efteråret 1943 voksede tyskernes mistillid til politiet. Grunden hertil var ikke alene politiets afvisende holdning til at deltage i bekæmpelsen af det illegale arbejde, men også mistanken om, at størstedelen af politikorpset mere eller mindre deltog i modstandskampen og frygten for, at politiet var ved at organisere sig til en ikke ubetydelig kampgruppe, der ved en eventuel allieret invasion kunne få betydning. I foråret 1944 arresterede tyskerne en række ledende politifolk.

Da senere det franske politi i Paris gik til modstand mod de tyske tropper efter landgangen i Normandiet, gav det stødet til, at hele den danske

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

politistyrke, der var tjenstgørende, den 19. september 1944 under en falsk luftalarm kl. 11 om formiddagen blev arresteret og sendt til koncentrationslejre i Tyskland. Kun den politiafdeling, der havde overtaget bevogtningen på Amalienborg efter at livgarden den 23. august 1943 var ophørt at fungere, fortsatte tjenesten. Den skulle formentlig også have været arresteret, men efter en kort heftig ildkamp, der kostede flere tyske soldater livet og en enkelt dansk, gik den tyske værnemagt ind på, at politivagten forblev i tjeneste.

Bag den skærpede tyske kurs mod borgerne lå en stigende nervøsitet i den tyske ledelse for en allieret invasion i Danmark. I 1942 havde dette kun været en fjern tanke, men invasionen i Italien havde vakt uro, og tyskerne byggede befæstninger langs den jyske vestkyst og forlangte bevogtning af jernbanestrækninger og fabrikker, der producerede for tyskerne, af dansk politi. Fra politisk side gik man modvilligt ind herpå, men efter august 1943 nægtede man assistance, hvorfor besættelsesmagten oprettede forskellige korps og afdelinger med danske nazister og andre, der lod sig lokke til at gå i tysk tjeneste.

For at bekæmpe modstandsbevægelsen hentede det tyske hemmelige politi – Gestapo – specialgrupper fra Tyskland, samt oprettede dansk/tyske og rene »danske« terrorgrupper, der beskæftigede sig med clearingmord og anholdelser af modstandsfolk.

Nogle af de mest berygtede terrorgrupper var Petergruppen, Brøndumbanden, Lorentzenbanden, Schiølerbanden og desværre flere andre. En del landsforrædere gik ind i det civile tyske stikkerkorps under Sicherheitsdienst (SD) og var på grund af deres færden i civil påklædning en latent fare. De var skyld i mange fængslinger, deportationer og henrettelser.

Den 6. juni 1944 sprængte modstandsgruppen BOPA (borgerlige partisaner) Globus-fabrikken uden for København. Fabrikken fremstillede finere maskindele til den tyske værnemagt, man formodede at det drejede sig om dele til et hemmeligt tysk raketvåben – V1 og V2. Fabrikkens totale ødelæggelse, der var en af de største sabotagehandlinger, gav stødet til sabotager i stor stil mod andre fabrikker i dagene derefter.

Københavnerne jublede, da de hørte om det heldige udfald af sabotagen mod Globus, men endnu mere jublede de, da de om aftenen hørte den engelske BBC-udsendelse, der kort meddelte, at den længe ventede allierede invasion i Normandiet var iværksat.

Nu havde man håb om, at det tyske nederlag var forestående. Optimi-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

sterne regnede med en jul i fredens tegn, pessimisterne mente, at der nok gik et år, før tyskerne var slået, og pessimisterne fik desværre ret.

På grund af den stadig kraftigere modstand mod besættelsestropperne besluttede tyskerne efter ordre fra Hitler, at den danske modstandsbevægelse skulle knuses med alle midler. Dræbtes en tysk statsborger, skulle der »cleares«, dvs. fem danske skulle myrdes for hver tysk. Det samme skulle gøre sig gældende, når det drejede sig om sabotage på fabrikker og bygninger. Gengældelsessprængninger skulle iværksættes omgående, og denne terror blev allerede påbegyndt fra nytåret 1944, hvor et af de første clearingmord var nedskydningen af den danske digterpræst Kaj Munk.

De tyske gengældelsessprængninger blev af danskerne kaldt schalburgtage, modsat sabotage.

Men hvorfra kom ordet schalburgtage?

For at bekæmpe den stigende sabotage oprettedes et korps af landsforrædere – overløbere, opportunister og kriminelle – der blev indkvarteret i den store frimurerbygning på Blegdamsvej, som tyskerne havde beslaglagt. Korpset, der blev oprettet i foråret 1943 og hvis chef var K. B. Martinsen, var opkaldt efter en kaptajn i den kongelige livgarde C. F. Schalburg, der i tysk tjeneste var faldet på den russiske front. Korpset var frygtet og hadet og var en alvorlig trussel mod den illegale modstandsbevægelse og mod den danske befolkning i det hele taget.

Clearingmord og schalburgtager var nu daglige foreteelser og blev gengældt af danskerne. Efterhånden voksede en hadefuld og forbitret stemning op overalt i Danmark mod besættelsesmagten og dens lejesvende. Terroren fik danskerne til at samarbejde mod deres fælles fjende og trods opfordringer fra politikerne med officiel fordømmelse af sabotagen og schalburgtagen blev sammenholdet ikke sprængt, men tværtimod styrket.

Torsdag den 22. juni sprængte og ødelagde sabotørerne Riffelsyndikatet i Frihavnen og stjal en del våben, og dagen efter meddeltes i pressen og over radioen, at dødsdommene over otte sabotører var fuldbyrdet.

En tysk terrorgruppe brød om natten til den 24. juni ind i Tivoli og sprængte og ødelagde koncertsalen og flere af forlystelsesstederne, og senere restaurant Langeliniepavillonen.

Tyskerne vidste nok, hvordan de kunne straffe københavnerne ved at ødelægge deres elskede gamle have, men københavnerne viste sig at være i besiddelse af en ganske særlig galgenhumor, for langt fra at blive

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

kuet af tyskernes gengældelsesoperationer, styrkede det dem. Trods de truende skyer på himlen og tyskernes brutale adfærd hindrede det ikke københavnerne i dagen efter, den 25. juni, at strømme til galopderbyet i Klampenborg. Da de forlod Klampenborg blev de mødt af en bombastisk tysk bekendtgørelse om at spærretid var indført fra mandag den 26. juni klokken 20.00 til kl. 05.00.

Allerede den 24. juni var der indført standretsprocedure for hele Sjælland og den 25. juni blev der forbud mod kørsel med biler og varevogne mellem kl. 16.00 og kl. 05.00.

Nu så det ud til, at københavnerne havde fået nok! Sommeren var den bedste og varmeste under hele besættelsen og at forbyde københavnerne at sidde i deres kolonihaver på de lune sommeraftener fik bægeret til at flyde over.

»Kan vi ikke få vores aftenbajer i kolonihaven, må vi drikke den om eftermiddagen«, hed det, og arbejderne begyndte at forlade arbejdsstederne ved middagstid.

De første, der forlod deres arbejdsplads, var arbejderne på B&W, og da det rygtedes, begyndte arbejderne på andre steder at forlade arbejdet kl. 12.00. I løbet af tirsdagen og onsdagen den 27. og 28. juni gik arbejdet – og samfundet – så småt i stå.

Situationsberetning fra politiets døgnrapport:
Torsdag d. 29. juni 1944 fra kl. 10.00 til kl. 10.00 Formiddagen relativt rolig.

Kl. 20.00: Urostiftere har væltet en sporvogn på hjørnet af Istedgade og Saxogade.

Kl. 20.30: Forholdsvis ro i Istedgade, men mange mennesker på gaderne.

Kl. 20.50: Cement og lignende materiale lagt i sporarealet i Istedgade og standset et sporvognstog. Falck tilkaldt for at få løftet sporvognen, så trafikken kunne gå i gang igen, men Falcks personale nægtede at flytte sporvognen, fordi befolkningen indtog en truende holdning over for dem. En personmotorvogn med 3 civile dansktalende mænd har indfundet sig på stedet, formentlig i tysk sikkerhedspolitis tjeneste, og beordret den tilstedeværende ordensbetjent i politiet til snarest at få sporvognstoget flyttet. Da hans svar tilsyneladende ikke tilfredsstillede dem, gav de sig til at skyde ind i mængden, hvorved 9 mennesker blev såret.

Kl. 21.20: Al trafik i Istedgade i begge retninger standset. Sporvejssel-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

skabet har lovet, at man selv ville sørge for at sporvognstoget blev fjernet fra Istedgade.

Kl. 21.30: Politikommissæren fra Vesterbros politi meddelte, at folk i Istedgade er meget ophidsede over skudepisoden med de civile dansk/tyske sikkerhedsfolk. Han mente ikke, at det var muligt for at opretholde ro og orden at indsætte politi i sluttede formationer mod befolkningen, der var ophidsede og aggressive.

Kl. 21.35: Politikommissæren har meddelt, at politipersonalet er trukket tilbage fra Istedgade, men at folk pånyt har bragt et sporvognstog til standsning på Vesterbrogade ud for nr. 77.

Kl. 21.45: Var det blandede kommando tilkaldt til »Olympia Bar« på Axeltorv i anledning af, at 2 civile tyskere skød på folk.

Det blandede kommando eller »Gernersgadevagten«, var oprettet efter aftale mellem Københavns politis ledelse, Justitsministeriet og den tyske værnemagt. Militærkasernen i Gernersgade var overtaget af værnemagten som hovedkvarter for det tyske feltgendarmeri (militærpoliti).

Ved optøjer, slagsmål og andre kontroverser mellem københavnerne og de tyske soldater eller danske, der var gået i tysk tjeneste eller på andre måder var tyskernes håndlangere, som bl.a. medlemmer af Schalburgkorpset, Sommerkorpset m.fl. havde disse episoder på grund af sprogvanskeligheder ofte udviklet sig til større bataljer. For at undgå dette blev det besluttet at placere danske politimænd, der talte og forstod tysk, hos det tyske gendarmeri. Ved udrykninger fra Gernersgadekasernen var der således danske politimænd med i grupperne, så uheldige eller fejlagtige anholdelser og misforståelser på grund af sprogvanskeligheder kunne undgås.

En udkommando til denne tjeneste var ikke velset blandt de danske politifolk, der protesterede mod denne tjeneste, men samarbejdet blev alligevel indledt og viste sig at være til stor fordel for københavnerne af flere grunde.

En dansk politimand, der i et par måneder gjorde tjeneste i dette kommando forklarer det således: Vi mødte til tjeneste i 3 skift i døgnet på kasernen i Gernersgade og rykkede ud med gendarmerne i grupper på enten 2 tyske og 1 dansk, eller 3 tyske og 2 danske.

Gendarmernes uniformer var anderledes end værnemagtssoldaternes, idet de var lysegrønne, og gendarmen havde et stort halvmåne-for-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

met messingskilt hængende over brystet med påskriften: Feldgendarmerie.

Opholdsstuen på kasernen var fælles, og det var en stiltiende aftale, at nazismen eller krigen ikke blev diskuteret, men ellers var ordet frit.

Gendarmerne var ikke SS-folk eller soldater fra den tyske værnemagt, men alle forhenværende politimænd, der før krigen havde dirigeret trafik og patruljeret i gaderne. De kom fortrinsvis fra de nordtyske byer – Hamburg og Bremen – og der var ingen unge hedsporer imellem dem, men satte og besindige mænd i alderen fra ca. 30 til ca. 50 år.

De var faguddannede politimænd, hvis opgave både i freds- og i krigstid var at opretholde ro og orden, og dette sad dem i blodet. Desuden hørte de til det verdensomspændende broderskab – politiet – der kender til alle de fælles opgaver som ethvert lands politi daglig er ude for, så der, trods mentale og geografiske forskelle var en følelse af at være kolleger. Den samme følelse, der er mellem læger, videnskabsfolk og andre faggrupper, der er til fælles møder ude i verden.

Ved udrykninger var begge politiparter enige om at ordne sagerne i mindelighed uden for mange rapportskriverier eller anholdelser, blot sørge for, at episoderne ikke udviklede sig til indgriben fra værnemagtens eller Gestapos side.

Blot på ét punkt var gendarmerne ubøjelige med hensyn til smidighed under arbejdet: hvis tyske officerer eller folk fra Gestapo eller Sicherheitsdienst var indblandet i årsagen til udrykningen, blev der skrevet rapport og foretaget anholdelser og indbringelser til kasernen. Som en af gendarmerne i al fortrolighed betroede fortælleren: »Vi skal opretholde ro og orden og bruge vor sunde fornuft, men vi ønsker ingen klager fra værnemagten eller Gestapo med antydninger om, at vi er for blødsødne over for danske borgere, for så risikerer vi at blive sendt til den russiske front, og *det* ønsker vi ikke – det må I forstå«.

På grund af det fornuftige samarbejde blev langt den største del af afgørelserne på gerningsstederne bestemt af de danske politimænd i gruppen til københavnernes fordel.

Andre fordele ved det blandede kommando var, at de danske politimænd fik navnene på alle de danske i tysk tjeneste, som var involveret ved optøjerne, skudepisoderne, røverier mv. Navne, der hver dag blev afleveret til dansk politis ledelse.

Blev der foretaget uundgåelige anholdelser af danske statsborgere, var det også en fordel, at navnene på disse blev påført den daglige indbe-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

retning, for så var der i hvert fald nogen kontrol med disse personer, så de ikke forsvandt sporløst eller fængsledes eller deporteredes uden at nogen dansk myndighed vidste herom.

Det blandede kommando må derfor opfattes som en stor fordel for københavnerne. Ordningen ophørte af naturlige årsager den 19. september, da det danske politi blev anholdt og deporteret til koncentrationslejre i Tyskland.

Kl. 22.02: Indgik der melding om, at der var sort af mennesker i Istedgadekvarteret. Der var travl aktivitet med at brække fliser og brosten op. Der havde lydt skud, men hvorfra vidste man ikke.

Kl. 22.10: En civil mand affyrede på Vesterbros Torv flere skud, og har formentlig såret 3 personer. Han blev anholdt og bragt til stationen.

Kl. 22.15: Politikommissær Bentsen meddelte, at K 3848, som tilhører det tyske sikkerhedspoliti, uden varsel har beskudt folk på hjørnet af Gl. Kongevej og Værnedamsvej, hvilket har bevirket stor ophidselse.

Kl. 22.30: Meddeltes fra Vesterbro politi, at der var en masse mennesker på Vesterbrogade og Vesterbros Torv til Værnedamsvej, men færre længere ude. Der var ligeledes mange mennesker i Dannebrogsgade. Kriminalbetjent Zuschlag har kl. 22.10 bemærket K 3848 køre ad Vesterbrogade mod byen. Vognens passager skød mod befolkningen.

Kl. 22.43: Blev der væltet en sporvogn i Istedgade, og man kørte frem og tilbage med de andre sporvogne. I Dannebrogsgade var der tændt bål flere steder.

Kl. 23.10: Bål i Nyhavn ved Havnegade. På et vist tidspunkt var der mange mennesker forsamlet, men de er fjernet, og der er nu ro.

Overalt i København er folk begyndt at tænde mindre bål på gaderne.

Kl. 23.46: Meddelte Kommunehospitalet, at der ialt er indbragt 15 personer til de københavnske hospitaler, heraf 1 død og 10 indlagte.

Kl. 23.48: Major Rehbein underrettet om situationen. Han udtalte senere, at tysk politi ikke ville interessere sig for kvarteret på Vesterbro i aften.

Kl. 01.30: Det blandede kommando meddeler, at kommandoet i Istedgade har anholdt 4 personer, hvoraf 2 i SS-uniform. Disse personer har i Istedgade udøvet kontrol med trafikanter og herunder skudt med deres pistoler. De 4 mænd hedder: vagtmand J. Michaelsen, vagtmand i SD H. Jepsen, ansat i det tyske gesandtskab G. Jensen og SS-grenader H. Mogensen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kl. 02.20: Det blandede kommando meddelte, at Hellerup politi havde standset K 3848 på Tranegårdsvej i Hellerup og konstateret, at det var folk fra det tyske sikkerhedspoliti, der havde kørt med vognen, idet de havde fremvist Ausweis.

Kl. 05.30: Meddelte Valby politi, at der var forsamlet flere hundrede sporvejsfunktionærer i sporvognsremisen i Valby Langgade, og at de nægtede at gå i arbejde, formentlig på grund af det, der var sket i aftes.

Kl. 05.40: Meddelte politiet i den indre by, at sporvejstrafikken på Nørrebro og fra Valby ikke er kommet i gang til morgen.

Kl. 06.30: Meddelte det blandede kommando, at det havde konstateret at det er kriminalass. Wesche (Vegge?) fra det tyske kriminalpoliti, der er fører af K 3848. Han har forklaret, at der i Istedgade er blevet kastet en tung genstand på vognen, og at det er derfor man har skudt.

Kl. 06.40: Meddelte trafikassistent Jacobsen fra sporvejene, at sporvognene fra Valby og Nørrebro ikke kørte ud, fordi funktionærerne var nervøse på grund af befolkningens optræden. Sporvogne fra Sundby og Århusgade standser efterhånden som de når frem til Nørrebro og Valby.

Kl. 08.08: Politiet fra Antonigades politistation har efter ordre haft en ordonnans hos sporvejsdirektoratet, der har forklaret, at sporvejspersonalet var forblevet på remiserne natten over, da de ikke ville risikere at tage hjem. Da morgenpersonalet mødte på remiserne, blev de af det derværende personale sat ind i situationen, hvorefter morgenpersonalet også nedlagde arbejdet. Fra visse remiser kørte personalet ud, men da de nåede de remiser, hvor arbejdsnedlæggelsen var begyndt, hørte disse også op med at arbejde. Sporvejsdirektøren havde udtalt, at han kl. 08.30 sammen med Københavns borgmester ville indfinde sig hos politidirektøren for at drøfte hele situationen.

Kl. 09.15: Oplystes, at aluminiumsfabrikken på Englandsvej på Amager var sprængt i luften.

Kl. 09.30: Blev der meddelt, at folk var ved at vælte lastvogne på Brønshøj Torv.

Allerede aftenen før var der afholdt et par møder på tyskernes hovedkvarter »Dagmarhus« på Rådhuspladsen, idet tyskerne var rasende over, at de danske myndigheder ikke havde været i stand til at stoppe uroligheder. Efter langvarige drøftelser var tyskerne gået ind på at forkorte spærretiden til mellem kl. 23.00 og kl. 05.00. Frihedsrådet havde holdt møde, det havde ikke ladet høre fra sig, men indtaget en afventende holdning.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Opgravning af brosten til barrikade på Nørrebrogade. Fotografi i Museet for Danmarks Frihedskamp.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fredag d. 30. juni 1944 fra kl. 10.00 til kl. 10.00
Københavnerne begyndte den nye dag med at læse, at tyskerne havde fuldbyrdet dødsdommene over mændene fra Hvidstenmodstandsgruppen, og at kvinderne fra gruppen var idømt livsvarige fængselsstraffe. Ialt 9 mænd var blevet henrettet, de fleste fra samme familie. Gruppens leder var kroværten fra Hvidsten ved Randers, der sammen med sine børn og svigersøn, samt nogle naboer havde deltaget i modstandsarbejdet med modtagelse af nedkastede våben fra England, skjule faldskærmsagenter og nedskudte engelske flyvere.

Tyskerne havde udelukkende lettet på spærretiden, fordi de frygtede, at modstanden kunne bryde ud i åben kamp og derved binde flere troppeafdelinger, som der var hårdt brug for andetsteds; men hadet og københavnernes sammenhold under det tyske pres kunne ikke standses. Fabrikkerne lukkede, sporvejsstandsninger, barrikader i gaderne og bål mange steder og generalstrejken var en kendsgerning.

Meddelelsen om fuldbyrdelsen af de 9 dødsdomme vakte en storm af forbitrelse overalt, tyskerne svarede igen med deres planlagte operation »Monsun« – afspærring af hele København.

Det tyske riges befuldmægtigede dr. Werner Best gav i stærke ord sin mening tilkende overfor de danske politikere og embedsmænd. Han rettede sin kritik mod hele den danske befolkning, men især myndighederne og specielt politiet, som han var stærkt utilfreds med.

Der holdtes møder i udenrigsministeriet, og det drøftedes at udsende et opråb til befolkningen om at genoptage arbejdet. Frihedsrådet holdt også møde og mødtes i hemmelighed med den afgåede statsminister Buhl, men dette møde bragte ingen enighed, hvorfor Frihedsrådet udsendte en proklamation om at fortsætte generalstrejken.

Kl. 10.23: Istedgade sort af mennesker, og man var ifærd med at bygge barrikader.

Kl. 10.28: Et stort engelsk flag, der var hængt ud over Nørrebrogade, er nu fjernet.

Kl. 10.55: Meddeltes fra hovedbanegården, at al togdrift er suspenderet indtil videre.

Kl. 11.15: Tysk patrulje har truet befolkningen med maskinpistoler under kørsel ad Vesterbrogade og Istedgade. Ved Hovedbanegården blev der skudt på folk, 2 personer blev såret.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Befolkningen byggede barrikader rundt om i byen for at hindre tyskerne i at køre i gaderne. Her ses den største barrikade, på Nørrebrogade. Fotografi i Museet for Danmarks Frihedskamp.

Kl. 11.25: Situationen faretruende i Istedgade, idet der flere steder bygges barrikader.

Kl. 11.28: Politiet på Fælledvejens politistation har trukket personalet bort fra urocentret ved Griffenfeldsgade. Mængden angreb en tysk soldat og forsøgte at klæde ham af, hvorefter personalet fra politistationen skød skræmmeskud, hvorved yderligere voldsomheder afværgedes.

Kl. 11.35: Meddeltes, at samtlige arbejdere havde forladt Frihavnen.

Kl. 12.05: Tysk ordenspoliti har besat Saxogade mellem Vesterbrogade og Mathæusgade. Store menneskemængder søges bortdrevet af dansk politi.

Kl. 12.00: Der hejses dansk og russisk flag på Nørrebrogade.

Kl. 12.24: En stor lastvogn er væltet på Nørrebrogade og Slotsgade. Den spærrer hele gaden. Fortovene ved siderne er spærret af cykelstativer og andet materiale.

Kl. 12.25: Der er etableret vagt på samtlige værker.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kl. 12.45: Værnemagten har overtaget bevogtningen af Købmagergades postkontor, hvor man i porten ud til Løvstræde kontrollerer folk, der går ind og ud.

Kl. 12.56: Ifølge fjernskrivermeddelelse fra Hellerup politistation er politikontoret i Københavns amts nordre birk, Blegdamsvej 6, flyttet til Hellerup politistation. Kriminalpolitiet fra Nordre Birk er flyttet til kriminalpolitiet, Bernstorffsvej 132.

Kl. 13.32: Et sovjetflag ses anbragt i toppen af en lysmast i Frederiksborggade. Flaget blev fjernet ved politiets foranstaltning.

Kl. 13.56: Meddeltes fra kommunehospitalet, at alle oppegående patienter er udskrevet for at give plads til de mange sårede, der bliver indbragt.

Kl. 14.15: Meddelte politiets leder på Fælledvejens politistation, at han måtte have forstærkning, da hele Nørrebrogade var i oprør, der byggedes barrikader, knustes ruder og plyndredes i butikkerne, specielt Nørrebrogade fra Blågårdsgade til Fælledvej.

Kl. 14.25: Politikommissæren fra Vesterbro oplyser, at der mellem Saxogade og Vesterbrogade kun er få mennesker, men at Istedgade mellem Oehlenschlægersgade og Enghaveplads var tætpakket med mennesker. Man havde forsøgt at drive folk væk under anvendelse af stave, men det lod sig ikke gøre.

Kl. 14.37: Personale sendt til hjørnet af Frederiksborggade og Nørrebrogade, hvor folk var ved at bryde sten op for at bygge barrikader.

Kl. 15.18: Blev der antændt brand i forretningen – varehuset – Bulldog, Nørrebrogade. Brandvæsenet og politiet sendt til stedet.

Tyskerne opstillede nu grupper med maskingeværer på gader og pladser, også en kanon blev opstillet, så den kunne skyde langs med Nørrebrogade, og en der kunne skyde langs med Vesterbrogade. Mange forretninger, hvis indehavere var kendt som tyskvenlige eller værnemagere, blev ødelagte og plyndret.

I løbet af dagen begyndte tusindvis af københavnere at forlade byen på cykler og til fods, og blev indlogeret hos venner og bekendte og bekendtes bekendte og også hos vildfremmede mennesker, der tog godt imod dem. Størsteparten tog til områderne omkring Hellerup, men også kommunerne syd og vest for hovedstaden blev fyldt af flygtninge. Kommunernes folk eller hastigt indkaldte private organisationer sørgede for bespisning.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Københavnerne mærkede hurtigt mangelen på fødevarer, og der dannedes lange køer uden for fødevarebutikkerne. Da grupper af tyskere, Frikorpsfolk og Schalburgfolk begyndte at skyde ned langs gaderne, blev køerne af politiet og butiksindehaverne henvist til butikkernes bagdøre i gårdene, hvorfra de efterhånden sparsomme varelagre blev solgt.

Varehuset Bulldog fik først knust ruderne, og varer blev stjålet. De resterende varer blev brændt på store bål midt på Nørrebrogade. Tyske uniformer, som forretningen syede, blev kastet over sporvejsledningerne. Flere steder i varehuset blev der antændt bål.

Spredte tyske grupper skød på folk, så snart de øjnede mindre opløb og der blev også skudt op mod vinduerne.

Postvæsenet ophørte med postombæring, og telefonhusets ansatte forlod arbejdet tillige med, at de fleste butikker lukkede.

Kl. 15.20: Der er overordentlig store menneskemængder ved Nørrebrogade, Fælledvej, Blågårdsgade og Blågårdsplads. Fælledvejen er blevet ryddet i retning mod Nørrebrogade. Der blev angrebet med stave, ligesom der blev afgivet en mængde skræmmeskud, een demonstrant blev såret. Det viste sig umuligt at få drevet folkemængden bort. Lederen af politiet har opfordret folkemængden til at holde sig i ro og afholde sig fra plyndring og hærværk.

Kl. 15.32: Værnemagten har skredet ind over for befolkningen på Nørrebro med våben og forlangt barrikaderne fjernet.

Kl. 16.02: Blev der meddelt, at der var dræbt en og såret en person på Brønshøj torv: To tyske officerer, som kom forbi en klynge mennesker, skød på mængden med deres pistoler, da man kom med tilråb til dem.

Kl. 16.25: Situationen i Istedgade forholdsvis rolig, men en damefrisørsalon, tobaksforretning og en installationsforretning i Oehlenschlægersgade er hærgede. Indboet er smidt på gaden. Inventaret fra installationsforretningen er brændt.

Kl. 16.30: Besatte værnemagten Langebro.

Kl. 16.50: Meddelte havnedirektøren, at brofogeden på Knippelsbro og formodentlig også på Langebro var blevet fjernet af de tyske myndigheder, der har besat broerne med personale og kanoner.

Kl. 17.00: En personmotorvogn bemandet med SS-soldater har på hjørnet af Blegdamsvej og Helgesensgade skudt ind i en klynge, hvor-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ved 3 personer blev såret og er ført til Rigshospitalet. Vognen kørte til Frimurerlogen (Schalburgkorpsets hovedkvarter).

Kl. 17.05: Blev Trianglen ryddet af tyske soldater.

Kl. 18.30: 2 tyske soldater har på Nørrebros runddel truet 2 politibetjente til at fjerne barrikader.

Kl. 19.00: Meddelelse om, at der på taget af en ejendom på Vesterbrogade over for Saxogade af tyskerne er anbragt et maskingevær, hvormed de bestryger Saxogade.

Kl. 19.22: Blev der meddelt vedr. branden hos Bulldog: Hele hjørneejendommen er brændt ned, alt er totalt ødelagt. Slukningen er tilendebragt.

Kl. 19.35: Blev der fra støttepunktet på Nørrebros runddel affyret et skud med kanonen langs Nørrebrogade. Granaten eksploderede på hjørnet af Kapelvej. Der såredes mange og dræbtes 5-6 personer.

Kl. 19.54: De tyske myndigheder forbyder al kørsel med brandvæsenets og redningskorpsets køretøjer, også ambulancer mellem kl. 23-5. I dette tidsrum må kørsel kun finde sted efter ordre fra 1. politiinspektør.

At tyskerne forbød kørsel med ambulancer bevirkede at politiet i flere tilfælde måtte rekvirere stationernes »salatfade« til ambulancekørsel.

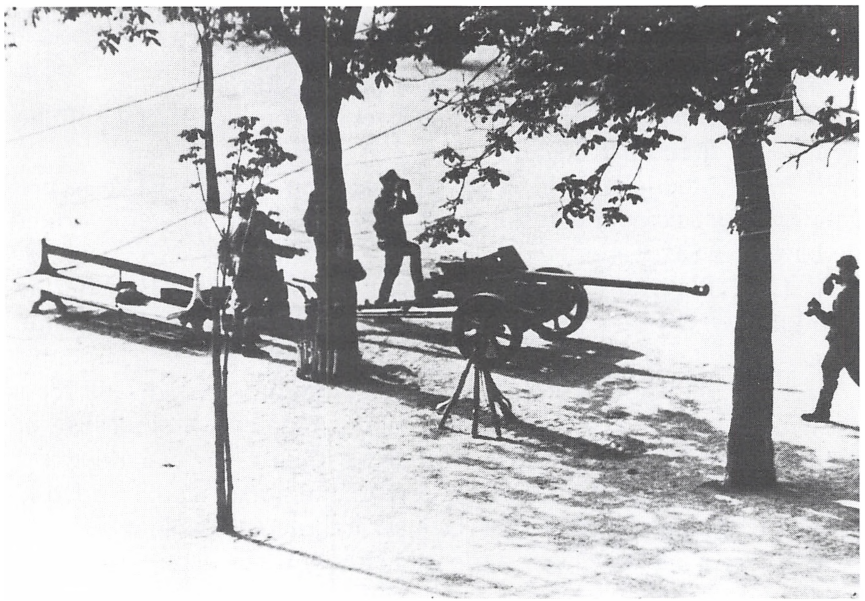
Under kraftig skydning på Rådhuspladsen fandt en politibetjent således en tilsyneladende død mand, der under skydningen havde søgt skjul bag et avisstade. Stadets tynde trævægge havde ikke kunnet stoppe projektilerne, der var gået lige igennem stadet og ramt manden. Ved siden af manden lå en anden mand, der var hårdt såret af skud i underlivet. Gennem politiets alarmskab fik politibetjenten rekvireret salatfadet og under udrykning transporteret begge mænd til Kommunehospitalet, medens han selv under kørslen med et lommetørklæde forsøgte at stoppe den kraftige blødning fra den hårdtsåredes underliv. Da han to dage efter forhørte hos Kommunehospitalet, fik han til sin forundring og lettelse at vide, at både den hårdtsårede og den »døde« ville overleve.

Trods Frikorpsfolks og SS-soldaters beskydning af politiets salatfade på Rådhuspladsen den dag kom mærkværdigvis ingen politifolk til skade.

Kl. 20.13: Indgik der melding om et stort bål på Vesterbrogade. Det var inventaret fra D.N.S.A.P.'s kontor, der var smidt ud på gaden og brændt.

Kl. 20.20: Meddelte hospitalssektionen, at der i dagens løb indtil kl.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kanonstilling på rådhuspladsen. Fotografi i Museet for Danmarks Frihedskamp.

20.20 var indbragt 141 sårede, herunder 5 dræbte til københavnske hospitaler.

Kl. 20.30: Kort situationsmelding fra politistationerne:

Indre by: Til dels ro i kredsen, undtagen i kvarteret omkring Frederiksborggade.

Amager: Ro i kredsen.

Vesterbro: Forholdsvis ro på Vesterbrogade. Sabotagebrand på Vesterbrogade 91 i autoværksted. Tobaksforretning i Abel Katrinesgade plyndret. Mange mennesker i Istedgade.

Ydre Nørrebro: Der bygges barrikader på Elmelundsgade og på Frederikssundsvej. Bål på Nørrebrogade ud for nr. 222. To sporvogne væltet på Brønshøj torv.

Kl. 20.55: Værnemagten har besat elektricitetsværket i Gothersgade.

Kl. 21.00: Meddelte politikommissær Bentzen, Frederiksberg, at værnemagten havde besat gas- og elektricitetsværket på Finsensvej.

Kl. 21.15: Meddelte Valby politistation, at værnemagten havde besat Valby gasværk.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kl. 21.20: Besatte værnemagten vandværket på Gl. Kongevej.

Kl. 21.36: Meddelte centralkommandoen, at følgende værker er besat af den tyske værnemagt eller tysk politi:

1. Ørstedsværket.
2. Gothersgadeværket.
3. Valbyværket.
4. Belysningsvæsenets hovedkontor, Vognmagergade 8.

Der er af tyske myndigheder givet ordre til at afbryde forsyningerne.

Kl. 21.40: Blev Østre elektricitetsværk og Østre gasværk besat af værnemagten.

Kl. 21.45: Besatte værnemagten Frederiksberg gas- og elektricitetsværk på Finsensvej.

Kl. 21.50: Blev det fra centralkommandoen meddelt, at al telefon- og telegrafforbindelse mellem Storkøbenhavn og såvel indland som udland var afbrudt indtil videre. Forbudet omfattede derimod ikke den interne telefontrafik, der kun var afbrudt delvis.

Kl. 22.05: Blev der meddelt, at værket på Hortensiavej var besat af værnemagten.

Kl. 22.40: Blev der opsat løbesedler i den indre by med følgende tekst: Studenternes efterretningstjeneste. Fortsæt strejken, til disse krav er gennemført:

Ud med Schalburgfolkene.

Væk med stikkerne.

Ophør med spærretiden.

Vis loyal optræden over for dansk politi og vær på vagt over for Gestapo forklædt i danske politiuniformer.

Kl. 23.00: Meddelte afsnit 2: Brandstationen i Dragør er besat af tyskerne, der er lukket for de store ledninger fra vandtårnet til byen.

Kl. 23.03: Meddelte distriktskommando 22, at Dragør gas- og elektricitetsværk var besat af tyske soldater, og at der var lukket for gassen i Dragør.

Kl. 24.00: Blev der meddelt, at der var brand i bagbygningen til ejendommen, Korsgade 16, og at der var fare for naboejendommen. Brandvæsenet fik tilladelse til at rykke ud.

Kl. 00.25: Meddelte maskinmesteren på Thorsbro vandværk, at driften blev indstillet på grund af elektricitetsmangel. Der blev givet ordre til, at dieseldriften skulle sættes ind, hvilket blev forsøgt, men trykket var for lavt, formentlig på grund af ledningsbrud i København.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kl. 00.48: Meddelte hospitalsoverledelsen: Indtil kl. 24.00 er der indbragt 221 personer, hvoraf 14 dræbte.

Kl. 00.55: Blev Østbanestationen besat af værnemagten, hvorefter politibevogtning blev inddraget.

Kl. 01.05: Meddeltes, at værnemagten kl. 22.20 havde overtaget vagten ved Islevbro vandværk.

Kl. 03.09: Indgik meddelelse om sabotage på statsfængslet i Vridsløselille. En deling fra København blev sendt til assistance.

Kl. 06.20: Tvang tyske patruljer befolkningen til at fjerne barrikaderne på Nørrebrogade. En mand blev skudt ud for Nørrebrogade 182.

Kl. 08.34: Meddelte Lyngby politi, at tankmanden på Kildegårds plads til morgen havde stoppet en politipatrulje og meddelt, at værnemagten var ved at tømme beholdningerne, og hvis han ikke udleverede alt, ville han blive betragtet som sabotør. Han oplyste endvidere, at han havde en beholdning på 8000 liter tilhørende Københavns politi.

Kl. 08.45: Meddelte politiet på Amager, at der var slået en mængde ruder itu i kredsen. Der samlede sig store folkemængder ved viktualieforretninger, urtekræmmere og grønthandlere.

Kl. 09.00: Blev det meddelt, at arbejderne på B.&W., Strandgade, havde erklæret sympatistrejke.

Kl. 09.20: Meddelte politiet på Amager, at værnemagten i Holmbladsgade-Bremensgade-Wolthersgadekvarteret har skudt ca. 10 mennesker.

Kl. 09.45: Meddelte politiet på Østerbro, at der blev tændt bål uden for marskandiserforretningen, Viborggade 74, og at værnemagten skød på befolkningen.

Lørdag d. 1. juli 1944 fra kl. 10.00 til kl. 10.00

Københavnerne oplevede nu kaotiske tilstande. Uden gas, vand, elektricitet. Uden transportmidler og med mangel på fødevarer og andre dagligе fornødenheder.

Mange hentede vand i spandevis fra Sortedamssøen og søen i Ørstedsparken og der blev tændt bål i gårdene, hvor man kogte og stegte mad. Der blev også mangel på rugbrød, idet rugbrødsfabrikkerne havde lukket.

Der var møder på Christiansborg med deltagelse af politikere, folk fra centraladministrationen og andre topfolk med henblik på at udsende et opråb til borgerne om at genoptage arbejdet. Man forsøgte at overtale den tyske rigsbefuldmægtigede til at udsende et opråb, hvori de tyske

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

foranstaltninger mod københavnerne blev beklaget. Dette blev totalt afvist af dr. Best, der dog var villig til at lade de offentlige værker gå i gang, så snart strejkerne var ophørte. Han forlangte desuden, at fagforeningernes formand skulle træde tilbage, samt at politiets to øverste ledere skulle fjernes omgående.

Den tyske øverstbefalende for værnemagten havde ladet opslå plakater med indførelse af undtagelsestilstand.

Fra dansk side afslog man at fjerne de personer, som tyskerne havde forlangt, idet disse fjernelser ikke ville berolige borgerne, men tværtimod hidse dem mere op. Dr. Best sendte et skriftligt notat til mødedeltagerne om, at han ønskede en mere aktiv holdning fra politiet og en større indsats fra det over for sabotagehandlingerne, idet han var blevet oplyst om, at politiet ikke beskyttede tyskerne eller de danske, der var

Kanonstilling på hjørnet af Klerkegade og Borgergade. Fotografi i Museet for Danmarks Frihedskamp.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

knyttet til den tyske værnemagt, men tværtimod lukkede øjnene for plyndringerne og overfald og tilmed assisterede gerningsmændene.

Fra dansk side kunne der ikke opnås enighed om at udsende et opråb, men man håbede i løbet af dagen at kunne forhandle videre med værnemagten og dr. Best, således at der næste dag kunne udsendes et opråb, som alle kunne være enige om, og som tyskerne kunne godtage. Strejken gik jo ikke alene ud over københavnerne, men også over tyskerne.

Kl. 10.38: Tyske soldater med maskingeværer og fodfolkskanoner på strejfpatruljer på Nørrebro. Foreløbig 10 sårede. Politiet trukket ind.

Kl. 11.25: Meddelte Rødovre politi, at en stor tysk kolonne for ca. 2 timer siden har passeret på vej mod byen.

Kl. 11.35: Blev der meddelt fra politiet på Vesterbro, at der skydes overalt i kredsen. Alle poster trukket ind. Tyske soldater kører rundt med lastvogne og tager folk op, der står i gadedørene. Barrikader i Istedgade fjernet.

Kl. 11.50: Blev der fra politiet på Østerbro meddelt, at Schalburgfolk har indfundet sig på Finsens Institut på Rosenvængets alle, hvor de afhørte folk i anledning af, at håret er klippet af nogle kvinder, der skal være kærester med Schalburgfolk. Efter ordre fra oberstløjtnant Mauff må det blandede kommando ikke rykke ud. Der blev fra 1. politiinspektørs kontor rettet henvendelse om ændring af denne ordre, men oberstløjtnant Mauff blev ikke truffet tilstede, og der er således intet at gøre, idet dansk politi ikke kan fjerne dem. Fra hospitalssektionen indgik der anmodning om om hjælp i samme anledning. Hjælpen måtte afslås.

Kl. 12.00: Den tyske værnemagt har overtaget den udøvende magt for Storkøbenhavns område. Undtagelsestilstanden indført.

Kl. 12.05: Meddelte den vagthavende overlæge på Radiumstationen, Strandboulevarden, at Schalburgfolk havde besat Radiumstationen, den vagthavende fra værnemagten havde talt med oberstløjtnant Mauffs stedfortræder, der meddelte, at besættelsen var sket efter ordre.

Kl. 12.10: Major Rehbein er af udrykningschefen underrettet om Schalburgfolkenes forhold på Radiumstationen. Tysk sikkerhedspoliti udsendtes til stedet.

Kl. 12.12: Blev der meddelt, at Schalburgfolk havde indfundet sig hos husassistenternes fagforeningsformand på Finseninstituttet.

Kl. 12.35: Blev der meddelt fra politiet på Amager, at der blev skudt fle-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

re steder i kredsen. Indtil nu havde kredsen i dag haft 25 dræbte eller hårdt sårede. Stationens udrykningsvogn blev for kort tid siden beskudt på Amagerbrogade. Flere skud gået igennem karosseriet. En politibetjent har fået et strejfskud i kinden. En flyvemaskine er fløjet over og langs med Amagerbrogade og har beskudt folk med maskingeværer.

Kl. 12.35: Meddelte det blandede kommando, at der nu er ro på Finseninstituttet. Årsagen til at Schalburgfolkene besatte instituttet var, at en gangpige, der gik med en Schalburgmand, var blevet generet af de øvrige gangpiger. Schalburgmanden havde i den anledning indfundet sig på instituttet, hvor han truede med pistol. Det lykkedes imidlertid at få ham ud, men han tilkaldte en deling fra Schalburgkorpsets kaserne (Frimurerlogen), der besatte instituttet. Forholdet er nu bragt i orden, idet gangpigen, der gik med Schalburgmanden, og den pige, der havde generet hende mest, var smidt ud. Delingen havde derefter forladt instituttet.

Kl. 13.45: Meddelte hospitalstjenesten, at der siden i nat kl. 00.00 til de københavnske hospitaler var indbragt 4 døde og 56 sårede.

Kl. 14.12: Politiet på Nørrebro har meddelt, at der for kort tid siden var indgået meddelelse til stationen, at en civil mand gik og skød på Frederikssundsvej. Stationens udrykningsvogn med en overbetjent og 6 mand blev sendt til stedet, hvor de anholdt manden. Umiddelbart efter kom 2 vogne med tyske soldater. Disse anholdt overbetjenten og personalet og beordrede dem til at køre mellem de 2 tyske vogne mod byen.

Kl. 14.57: Meddelte politiet fra Nørrebro, at der havde været 2 tyske officerer på stationen. De var nu taget til Dagmarhus for at udvirke frigivelse af politiets vogn og personale.

Da Frihedsrådets medlemmer ikke alle var i København og således ikke samlet kunne tage stilling til den faretruende situation for københavnerne, blev de få, der var i København enige om på eget ansvar at sende et ultimatum til tyskerne, hvori det meddeltes, at strejken ville ophøre, hvis udgangsforbudet blev ophævet og Schalburgkorpset fjernet. Samtidig udsendtes og uddeltes løbesedler om, at formålet med strejken var det der var nævnt i ultimatumet til tyskerne.

Hos myndighederne var der en febril aktivitet for at få standset strejken og for at få tyskerne til at forstå, at de måtte ophæve udgangsforbudet og fjerne Schalburgkorpset og sætte værkerne i gang. Man enedes om at udsende et opråb til borgerne om søndagen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kl. 15.27: Blev der fra hospitalsledelsen meddelt, at der siden døgnets begyndelse var indbragt ialt 114 sårede og 10 døde.

Kl. 17.00: Blev der til politiet udsendt følgende meddelelse: For at afværge misforståelse, meddeles det, at bekendtgørelsen om den militære undtagelsestilstand ikke bevirker, at politiet skal ophøre med at fungere. Hvor der skydes, skal personalet trækkes ind, men kredsene skal holde føling med forholdene og må udsende personale i videst muligt omfang. Hvor det er muligt, skal personer, der bygger barrikader o.lign., anholdes.

Kl. 17.45: Værnemagten har spærret Lyngbyvej ved Lundehussøen samt ved Rudegårdsvej. Mange kvinder og børn, der har været uden for byen, er blevet nægtet tilladelse til at passere Lyngbyvej.

Kl. 18.15: Gjorde 1. politiinspektør oberstløjtnant Mauff opmærksom på, at en mængde mennesker legitimt havde forladt deres bopæle og opholdt sig uden for spærrezonen, da trafikforbudet trådte i kraft. Oberstløjtnanten erklærede straks, at han ville drage omsorg for, at fodgængere og cyklister indtil kl. 23.00 kunne komme ind i byen.

Kl. 18.42: Meddelte stationen i den indre by, at et par politimænd var blevet standset af Schalburgfolk, der under trusel om brug af skydevåben havde beordret dem til at gå hjem.

Kl. 18.50: Politidirektøren meddelte, at der er truffet den ordning, at gasværkernes arbejdere skal begynde at fyre op med det samme og kl. 08.00 i morgen skal arbejderne have tilladelse til at komme ind på alle værkerne. Såsnart værnemagten har trukket sig tilbage, er det meningen, at dansk politi skal overtage bevogtningen. I morgen kl. 17.00 vil man formentlig få elektricitet og gas og vand fra kl. 20.00.

Den øverstbefalende for de tyske tropper, general Richter, der havde den udøvende magt i København, som den rigsbefuldmægtigede dr. Werner Best havde set sig nødsaget til at give den fulde magt i Danmark, da han ikke var i stand til at standse folkestrejken ad politisk vej, havde opslået masser af plakater med følgende ordlyd:

Med øjeblikkelig virkning er al trafik ud af Storkøbenhavn og enhver trafik ind i byen forbudt. Der advares imod at nærme sig gadespærringerne i byens udkanter, da de der posterede vagter har befaling til med våbenmagt at tilbagevise enhver, der nærmer sig. I Storkøbenhavns område er enhver forsamling, der består af mere end 5 personer, forbudt i gader og stræder, på veje og pladser. Den tyske værnemagts forstærkede patruljer har ordre til ufortøvet at skyde på enhver forsamling, der be-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

står af mere end 5 personer. Der gøres opmærksom på, at spærretiden strengt skal overholdes.

Efter kl. 23.00 vil der hensynsløst blive skudt på enhver gruppe af personer og også på enkeltpersoner, der ikke øjeblikkelig standser på tiltale og legitimerer sig.

Som modsvar til denne plakat så man Frihedsrådets opråb:

I løbet af det sidste døgn er de tyske overgreb i København tiltaget i brutalitet, tyskerne har indført belejringstilstand, de har spærret alle udfaldsveje, standset samtlige tilførsler til byen og afbrudt forsyninger af vand, gas og elektricitet. I gaderne beskydes befolkningen hensynsløst af besættelsesmagtens bilpatruljer og fra luften. Folkets vilje til fortsat strejke er ubrudt. Endnu er tidspunktet for aktiv modstand ikke inde, men et stærkere udslag af passiv modstand end det, vi i disse dage har oplevet, kan ikke nås.

Frihedsrådet understreger endnu engang, at strejken må fortsættes med usvækket styrke og enighed, indtil der fra tysk side er stillet betryggende garantier for opfyldelse af følgende krav:

1.Schalburgkorpset må fjernes fra landet.

2.Undtagelsestilstanden (spærretiden) må ophæves.

3.Byens tilførselsveje må åbnes, og forsyninger med vand, gas og elektricitet må genoptages.

4.Der må ikke foretages repressalier af nogen art i anledning af folkestrejken.

Plakaterne fra Frihedsrådet var omtrent en gentagelse af rådets opråb et par dage tidligere, og var iøvrigt allerede ved at blive opfyldt, idet der var forhandlinger i gang med den tyske Værnemagt om at åbne for værkerne og også drøftelser i gang om fjernelse af Schalburgkorpset fra København.

Kl. 19.55: Meddelte centralkommandoen, at sabotagevagterne hos NESA i Tåstrup var gået i strejke.

Kl. 20.45: Meddelte stadslægen, at der i morgen ville blive udleveret mad ved socialhjælpetjenesten på 18-19 skoler, fordelt over hele byen. Der ønskes en politimand til hvert sted til at opretholde ordenen. Den forventede kø skal stå inde i skolegården og ikke på gaderne udenfor.

Kl. 20.44: Meddelte major Graf Kotolinsky, at hele øen Amager er om-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Folkestrejken kostede omkring 200 københavnere livet, da de ophidsede tyskere og deres danske sympatisører uden varsel skød om sig. Billedet viser tre dræbte på hjørnet af Nørrebrogade og Solitudevej. Fotografi i Museet for Danmarks Frihedskamp.

fattet i de bestemmelser, som den øverstbefalende for de tyske tropper har udstedt den 1/7 1944 klokken 12.00. Majoren bad om, at dette hurtigst muligt måtte blive bekendtgjort for den danske befolkning dersteds.

Kl. 21.44: Meddelte hospitalssektionen, at der siden afvigte døgns begyndelse er indbragt 165 sårede og 19 dræbte.

Kl. 21.20: Situationsmeldinger fra politikredsene:

Indre by: Forholdsvis roligt.

Amager: Kl. 20.30 er der i Elbagade fundet en dræbt Obersturmbannführer. Han er indbragt til Sundby Hospital.

Politibetjent Buch har fået oplyst, at det er en civil cyklist, der har skudt den dræbte.

Vesterbro: Kl. 20.30 blev politiet kaldt ind på stationen, da der var anbragt kanoner flere steder i kredsen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Nørrebro: Forholdsvis ro.

Østerbro: Kl. 19.00 blev posten ved afspærringen på Blegdamsvej afvæbnet af Schalburgfolk efter ordre fra major Starr.

Valby: Der skydes kraftigt i Vigerslev alle.

Kl. 21.50: Meddelte major Graf Kotolinsky, at det område, som i general Richters bekendtgørelse af 1/7-44 betegnes »Gross-Kopenhagen« omfatter følgende:

Alt hvad der ligger øst for Vestenceinten. Hvad der ligger syd for Utterslev mose, syd for Emdrup sø, Tuborgvej, Tuborgs Fabrikker og desuden hele Amager.

Desuden meddelte majoren, at værnemagtskommandoen ønsker at dansk politi fra i aften kl. 23.00 med poster og udrykningskommandoer overtager tjenesten i nævnte område i nat mellem kl. 23.00 og kl. 05.00.

Kl. 22.15: Blev der forøvet sabotage mod Bjørns radio, Amagerbrogade 201.

Kl. 23.10: Meddelte Frederiksberg politi, at der var ro i kredsen. Samme tid oplystes det fra politiet på Østerbro, at alle poster var trukket ind, idet der blev skudt meget i kredsen.

Kl. 01.40: Meddelte hospitalssektionen, at der i døgnet fra den 1/7 kl. 00.00 til kl. 20.00 var indbragt ialt 23 dræbte og 134 sårede.

Kl. 07.30: Meddelte rigspolitichefens afdeling, at al færgegang mellem Korsør og Nyborg var standset.

Kl. 09.50: Meddelte hospitalstjenesten, at private folk fra i dag kan købe børnemælk på Kommunehospitalet, Bispebjerg hospital og Sundby hospital. Folk må medbringe børnenes dåbsattest eller anden legitimation samt spand eller flasker.

Søndag d. 2. juli 1944 fra kl. 10.00 til kl. 10.00

Kl. 10.55: Indfandt der sig en lastvogn med Schalburgfolk i Kildevældsgade, hvor politiets folk var placeret for at afvise folk. Schalburgfolkene opfordrede politiet til at skyde på befolkningen, men da politiet nægtede dette, skød Schalburgfolkene en salve i luften, hvorefter de forsamlede forvandt.

Kl. 13.20: Blev det blandede kommando tilkaldt til American Tobacco Co., Sundholmsvej, hvortil personer i tysk uniform havde skaffet sig adgang. Det viste sig, at det var det tyske sikkerhedspoliti, der havde indfundet sig for at hente 2 lastvogne med tobaksvarer. Man havde ingen rekvisition.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

De danske myndigheder samt lederne fra de fleste råd og arbejdsgiverforeningen og forretningsudvalget for de samvirkende fagforbund holdt møder om hele situationen og udsendte et opråb underskrevet af Københavns overborgmester, og de øvrige ledere ved forhandlingerne. Efter aftale med de tyske myndigheder blev dette opråb uddelt og opklæbet af politiet, i øvrigt mange steder under beskydning af tyskere og landsforrædergrupper.

Ordlyden af opråbet var:

I forståelse med cheferne for centraladministrationen og repræsentanter for de samarbejdende politiske partier ønsker vi undertegnede repræsentanter for hovedstadskommunerne samt danske arbejds- og erhvervsorganisationer at rette følgende henvendelse til befolkningen i anledning af den situation, som er opstået som følge af den sidste tids begivenheder.

Arbejdsnedlæggelsen i København har bragt hovedstadens befolkning i en fortvivlet situation. Konsekvenserne af en fortsat strejkebevægelse er uoverskuelige.

Tilførslerne af levnedsmidler og andre livsfornødenheder til hovedstaden svigter allerede og vil i løbet af korteste tid gå helt i stå. Faren for et indgreb med virkninger af uoprettelig karakter er overhængende. Genoprettelse af byens normale liv er en nødvendig forudsætning for at truende ulykker skal kunne undgås.

Alle og enhver opfordres indtrængende til straks at genoptage deres daglige gerning.

Kl. 13.40: Blev det oplyst, at der af værnemagten blev skudt på en mælkekø uden for Bispebjerg hospital.

Kl. 15.15: Meddelte hospitalstjenesten, at der fra døgnets begyndelse til københavnske hospitaler var indbragt 15 sårede, hvoraf 3 døde.

Kl. 17.00: Blev der fra værnemagten meddelt, at der kl. 19.30 ville komme en udsendelse over radioen. Man anmodede om, at dette måtte blive meddelt offentligheden.

Kl. 17.55: Oplystes det, at der blev skudt hensynsløst på befolkningen fra Schalburgfolkenes side på Fælledvej og Nørrebrogade, da politiets højttalervogn kørte forbi, uanset hvor mange eller hvor få mennesker, der var samlet. Reservebetjent 3240 Andersen blev såret og kørt til Rigshospitalet.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kl. 18.00: Blev det meddelt, at man måtte vente med at opklæbe opråbene om strejkens ophør, da der skydes ganske hensynsløst på folk, der står og læser opråbene.

Som svar på myndighedernes opfordring til at afslutte strejken og genoptage arbejdet fra i morgen udsendte Frihedsrådet løbesedler om at fortsætte strejken.

Frihedsrådets medlemmer og de gamle politikere var ikke enige under folkestrejken, hvorfor der udsendtes appeller af forskelligt indhold. Frihedsrådet ønskede, at deres ultimatum til tyskerne først skulle opfyldes, før arbejdet blev genoptaget, medens de danske myndigheder og flere politikere ønskede arbejdet genoptaget omgående, fordi de ikke mente, at tyskerne ville bøje sig og at man kun gennem forhandlinger med værnemagten kunne genskabe ro og orden.

Kl. 18.07: Meddelte overbetjent Høed, at Dagmarhus og værnemagten omgående ville sørge for, at der blev givet instruktion ud til strejfpatruljerne, om at det var tilladt at uddele opråbene fra de danske myndigheder om at genoptage arbejdet.

Kl. 18.25: Politiet i Valby meddeler, at der blev skudt, når folk stimede sammen for at læse de opklæbede plakater. Der var skudt lige ud for stationen. De tyske soldater erklærede, at de var bekendt med opklæbningens lovlighed, og at de skød af andre grunde. Opklæbningen blev midlertidig indstillet.

Kl. 18.53: Blev det meddelt, at 2 lastvogne med Schalburgfolk kørte rundt i gaderne og trængte ind i lejligheder, hvorfra de smed indboet ud og brændte det af. Ved meldingens indgåelse befandt de sig ved Borgmester Christiansens gade ved Mozarts plads.

Kl. 20.50: Blev det blandede kommando kaldt til Glinkavej, hvor Schalburgfolk var trængt ind i lejlighederne på 2. og 3. sal. Møblement mv. var kastet ned på gaden og antændt. Lederen var genkendt og hans navn opnoteret.

Kl. 21.05: Major Rehbein, Dagmarhus, meddelte, at den tyske værnemagt fra og med i morgen kl. 05.00 ville inddrage sine poster og kun udsende mindre patruljer. Disse patruljer vil blive instrueret om kun at skride ind over for åben demonstration og kun at gøre brug af skydevåben efter at man 3 gange har givet advarsel. Samtidig ophæves spær-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

ringen af København. Spærretiden bibeholdes. Ambulancer kan fra nu af passere spærrelinierne. Værnemagten forlanger til gengæld, at Københavns politi udsender stærke poster og patruljer.

Kl. 21.15: Valby politi oplyste, at værnemagten på Valby Langgade ved biografen havde skudt på ca. 20 personer, der stod og læste de opklæbede plakater om genoptagelse af arbejdet og afslutning af strejken. De søgte dækning, men blev anholdt og ført til en benzintank ved Sdr. Fasanvej.

Kl. 21.50: Blev det blandede kommando kaldt til Sydhavnen, hvor der var en del mennesker. Der blev skudt i luften af tyskerne. Det lykkedes de danske politifolk i kommandoet at få overbevist den tyske værnemagt om, at det kun drejede sig om personer, der læste plakaterne, hvorefter værnemagten trak sig tilbage.

Kl. 22.00: Major Rehbein, værnemagten, meddelte, at såfremt strejken ophører, vil lastmotorvogne og motorkøretøjer med levnedsmidler fra kl. 13.00 få tilladelse til at køre ind til København, hvor de må køre indtil kl. 19.00. Den tidligere bestemmelse om, at der kun måtte køres til kl. 16.00 sættes ud af kraft.

Kl. 23.10: Belysningsvæsenet meddelte, at elektricitetsforsyningen var i orden. Gas- og vandforsyningen var etableret, men endnu ikke ganske i orden som sædvanlig.

Kl. 01.00: 1. politiinspektør meddelte, at dersom der blev uroligheder ved sporvognene til morgen, skal urostifterne anholdes og indbringes til stationerne, hvor opdagerne skal behandle sagerne. De pågældende skal sigtes for overtrædelse af straffeloven.

Kl. 00.15: Havde hospitalsledelsen oplyst, at i løbet af afvigte døgn er indbragt 8 dræbte og 41 sårede til københavnske hospitaler.

Kl. 00.45: Politikommissærerne i de københavnske politikredse er instrueret om at sikre sporvejskørslen i dag til morgen med fornødent personale. Det er indskærpet, at der skal skrides hårdt ind mod eventuelle forsøg på plyndring, ildspåsættelse, bygning af barrikader m.v.

Kl. 05.30: Østerbro politi har oplyst, at der var politipersonale ved remiserne, men at der ingen sandsynlighed var for, at driften blev genoptaget, før ledningsnettet blev gennemgået.

Kl. 06.40: Valby politi meddelte, at folk rev sporvognenes kørestænger af, ligesom der blev kastet sten mod sporvognene.

Kl. 06.58: Politiet på Amager meddelte, at da den første sporvogn skulle til at køre, råbte en del af de forsamlede mennesker »fy-fy«, mens andre

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

råbte hurra. 2 Schalburgfolk stillede sig op ved remisen med maskinpistol, hvilket resulterede i, at sporvognen kørte tilbage til remisen.

Kl. 08.15: Meddeltes det fra Amager, at alle vogne nu kørte fra Sundby remise.

Kl. 08.25: Meddeltes, at Schalburgfolk ved Sundby remise har beskudt dansk politi og sporvognspersonale, hvorefter al sporvognskørsel igen blev indstillet.

Kl. 08.05: Østerbro politi oplyser fra Svanemølleremisen, at sporvejskørslen er indstillet efter ordre fra borgmesteren, idet der skydes på sporvognene.

Kl. 09.30: I tiden kl. 07.45 til kl. 08.30 har sporvejsdirektøren været til stede på politigården, hvor han har fulgt meldingerne om sporvejskørslen. Direktøren vil pånyt forsøge at få kørslen i gang.

Mandag d. 3. juli 1944 fra kl. 10.00 til kl. 10.00

Kl. 11.50: Blev telefoncentralerne sat under bevogtning og remiserne i Storkøbenhavn blev besat med hver en politigruppe. Endvidere er politikredsene instrueret om, at sporvognstogene nu søges genindsat med 2 politimænd på hvert sporvognstog til beskyttelse af personalet og passagererne med ordre til at anholde ethvert angreb. Stationerne har fået ordre til at sætte alt disponibelt mandskab ud på sporvejslinierne til sikring af sporvejstrafikken.

Kl. 14.10: Kørte en rutebil med 10 vagtmænd fra kaptajn Sommers korps fra Dannebrogsgade mod Sdr. Boulevard med geværer pegende ud af vinduerne. Sporvognene kører uregelmæssige, men uden hindringer.

Den tyske værnemagt havde i begyndelsen af 1944 oprettet sabotagekorps til beskyttelse af fabrikker, der arbejdede for værnemagten. For at spare på tyske soldater blev nazister i de besatte lande og hjemvendte SS-frivillige indrulleret i disse korps.

I København blev et af disse korps ledet af en dansk kaptajn Sommer, og disse Sommerfolk blev under folkestrejken lige så forhadte som Schalburgfolkene, idet de var mindst ligeså brutale og skydegale.

I løbet af dagen blev der holdt flere møder mellem de danske myndigheder og tyskerne, og også medlemmer af Frihedsrådet holdt hemmelige møder med danske politikere. Underhånden havde dr. Best givet indrømmelser som f.eks. at Schalburgfolkene ville blive interneret, og at de

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

tyske soldater havde fået ordre til ikke at skyde på folk, samt at spærretiden ville blive ophævet dagen efter, hvis situationen i København bedredes.

Det blev også bestemt, at fremtrædende politikere og fagforeningsmænd om aftenen ville tale i radioen for påny at opfordre folk til at standse strejken og genoptage arbejdet, idet den forrige opfordring hertil stort set havde været negativ.

På grund af disse fortrolige oplysninger besluttede Frihedsrådet at afblæse strejken, og udsendte et opråb til københavnerne, at Frihedsrådet og det danske folk havde sejret over for den tyske krigsmaskine og opfordrede folk til at genoptage arbejdet.

Kl. 16.30: Det blandede kommando meddelte, at man kl. 15.32 var kaldt til Carlsberg bryggerierne i anledning af, at en stabsintendant havde forlangt mineralvand udleveret. Da Carlsberg har den aftale med den tyske værnemagt, at der skal leveres sukkermærker ved levering af sødet vand, og da stabsintendanten ikke var i besiddelse af sådanne, nægtede man udlevering. Herover blev stabsintendanten rasende og truede med pistol, hvorfor man havde tilkaldt kommandoet. Resultatet blev, at den tyske værnemagt beslaglagde Carlbergs beholdning af mineralvand.

Kl. 20.07: Meddeltes, at samtlige tyske kompagnichefer havde været til personlig instruktion hos oberstløjtnant Mauff og fået besked om, at der under ingen omstændigheder må skydes på personer i dansk politiuniform. Man ønskede politipatruljer også i tiden kl. 23.00-04.00, samt at der foretoges en afspærring af Langelinie fra kl. 21.00 til kl. 05.00 fra Østbanegade ved enden af broen, ved Sdr. Frihavnsvej, ved opkørslen til Langelinie ved Gefionspringvandet og ved indkørslen til Kastellet.

Kl. 21.45: Blev det meddelt fra hospitalsledelsen, at der til hospitalerne fra den 3/7 kl. 00.00 til kl. 21.00 var indbragt 8 sårede.

Kl. 06.40: Oplystes det, at tyske poster på hjørnet af Strandvejen og Ehlersvej standsede lastbiler, der kom udefra med levnedsmidler.

Kl. 07.30: Politiet på Nørrebro oplyser, at trafikken af fodgængere og cyklister er ret stærk ind mod byen. Arbejderne er tilsyneladende ved at gå i arbejde.

Kl. 07.40: Valby politi: Alt roligt i kredsen. Sporvognene kørte uden hindringer og nogenlunde normalt. Arbejdet er genoptaget i vid udstrækning.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kl. 08.00: Arbejdet er påbegyndt følgende steder:

Ambi, Ryesgade	50%
Atlas	100%
Titan	100%
B & W	100%
Carlsberg	100%
Porcelainsfabr. Norden	100%
Farvefabr. Stilling	100%

Fa. Levin & Co. havde genoptaget arbejdet, men arbejderne var pany gået hjem, da en tysk patrulje havde skudt og såret en mand.

Kl. 08.32: Meddelte politiet på Amager, at næsten alle virksomheder i kredsen var i gang og butikkerne åbne.

Kl. 08.32: Personalet på Berlingske Tidende var gået i arbejde.

Kl. 09.00: Nørrebro politi oplyste, at flere virksomheder var gået i arbejde, men regner dog ikke med, at mere end det halve kommer i gang i løbet af dagen, idet et meget stort antal af personalet og arbejderne er taget på ferie. Det forventes, at samtlige virksomheder er i gang i løbet af dagen i morgen.

Kl. 09.30: Politiet i Valby: Alt roligt i kredsen. Havnearbejderne går i gang i morgen tidlig. Der er ro ved sporvejsremiserne. Man mener ikke det er nødvendigt at have politibevogtning på sporvognene længere, da alt går glat igennem.

Kl. 09.30: Politiet på Vesterbro: Arbejdet er genoptaget på normal måde, såvel på store som små virksomheder i kredsen, med undtagelse af firmaet Houlberg, hvor kun 1/3 af arbejderne er mødt på arbejde.

Kl. 09.43: Arbejderne på ugebladet »Hjemmet« har vedtaget at gå hjem fra arbejdet i dag, fordi ikke alle var mødt, men i morgen går de på arbejde.

Kl. 09.45: Meddelte major Goye, at lastvogne kan køre indtil kl. 16.00.

Fra Frihedsrådet udsendtes en proklamation, hvor der bl.a. stod:

Denne ubøjelige vilje til modstand har i dag, mandag eftermiddag tvunget tyskerne til at gøre yderligere indrømmelser:

1. Schalburgkorpsets medlemmer er fjernet fra gaderne.
2. Der er afgivet tilsagn om, at tysk militær ikke længere vil beskyde sagesløse borgere.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

3. Tyskerne frafalder en række tidligere fremsatte krav om repressalieforanstaltninger.

4. Forhandlinger om Schalburgkorpsets fremtidige forhold er i gang.

5. Det forventes at spærretiden i København snart vil blive hævet.

Disse indrømmelser fra tysk side er så betydningsfulde, at Danmarks Frihedsråd ikke tager i betænkning at opfordre befolkningen til på dette grundlag at optage arbejdet, således at alle virksomheder er i gang onsdag morgen.

Folkestrejken var kun et forspil til den afgørende kamp, der forestår. At træffe alle forberedelser til denne afgørende kamp, at holde alt i beredskab for at kunne slå til af al magt, så snart signalet lyder til hele folkets rejsning for tilkæmpelse af fred, frihed og selvstændighed, det er i dag den danske frihedsbevægelses vigtigste og alt overskyggende opgave.

Tirsdag d. 4. juli 1944 fra kl. 10.00 til kl. 10.00

Kl. 10.20: Rødovre politi meddeler, at politimesterembedet i Københavns amts Søndre birk pøny er flyttet til Blegdamsvej fra idag kl. 09.00.

Kl. 11.50: Valby politi oplyser, at alt er roligt i kredsen. Sporvejstrafikken foregår uhindret. Der er stadig tyske poster og kanoner i stilling ved Toftegårds plads.

Kl. 13.30: De tyske poster på Kongens Nytorv er inddraget fra kl. 13.10.

Kl. 18.20: Meddelelse om, at bestemmelsen om, at der ikke må samles mere end 5 mennesker på gader og stræder er ændret således, at forholdet kun gælder i selve spærretiden fra kl. 23.00 til kl. 05.00.

Kl. 22.20: En civil Schalburgmand har truet folk på livet med pistol. Anholdt og afhørt af SS-folk. Det blandede kommando afhentede ham efter endt afhøring.

Kl. 22.30: Meddelte Wehrmachtortskommandantur Gross-Kopenhagen, at spærretiden er forkortet med 2 timer, således at spærretiden kun omfatter tidsrummet kl. 23.00 til kl. 03.00.

Kl. 20.52: Følgende meddeles efter aftale med den tyske værnemagt:

1. Brandvæsenets køretøjer samt ambulancer kan køre udrykningskørsel uden forud indhentet tilladelse.

2. Tidligere bestemmelser, der måtte stride herimod, bortfalder.

Kl. 05.30 Meddeltes, at 3 tyske soldater bevæbnede med karabiner og håndgranater går i midten af kørebanen i Istedgade med retning mod hovedbanegården og ser op og ned ad husfacaderne.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kl. 05.50: Den tyske værnemagt opholder sig på hjørnet af Istedgade og Enghaveplads. Det ser ud som regelmæssig patruljering.

Kl. 06.30: Politiet på Vesterbro meddeler, at de tyske patruljer nu er trukket tilbage til deres kvarterer. Normal sporvognstrafik, mange mennesker med sporvognene.

Kl. 07.15: Situationsmelding fra samtlige politikredse: Alt roligt i kredsene.

Frihedsrådet havde, samtidig med, at det opfordrede københavnerne til at genoptage arbejdet og afslutte strejken, sendt en henvendelse til Sverige med en fordømmelse af Schalburgkorpsets overgreb og sidst i henvendelsen anførte man:

»Et våbenløst folk har med alle de midler, der står til rådighed, nu sat sig til modværge. Vi opfordrer Sverige, hvis stilling i dag er stærkere end nogensinde, til at lægge diplomatisk pres på Tyskland for at få dette forræderikorps ophævet eller fjernet. Hjælp i gerninger er tusinde gange mere værd end ord«.

Folkestrejken kostede over 200 københavnere livet, men gav byens borgere fornyet styrke og skabte et sammenhold, det havde knebet med de to første år af besættelsen. Overalt i Danmark vakte modstanden under folkestrejken respekt, men folkestrejken var også medvirkende til at omverdenen – og de allierede – fik en bedre forståelse for forholdene i Danmark og den danske modstandskamp mod den tyske krigsmaskine.

Englænderne og amerikanerne udsendte i juli 1944 erklæringer, hvor den danske modstandskamp anerkendtes som et værdifuldt bidrag til den allierede sag og til den fælles kamp mod nazismen.

KILDER

Politiets døgnrapporter 29. juni-4. juli 1944, Landsarkivet for Sjælland mm. I »Daglige beretninger om begivenheder under den tyske besættelse 1944-45«, udgivet 1946 af Københavns kommune, er offentliggjort lignende rapporter under betegnelsen »politidirektørens beretninger«, men heri mangler rapporter fra 29. juni til 4. juli.

Besættelsen 1940-45, Politikens forlag 1980-81.

Åge Friis: Danmark under verdenskrig og besættelse, bd. 2, Normanns forlag, Odense 1947.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Københavns Stadsarkiv i 1989

I offentlige arkivinstitutioner har man normalt den regel, at arkivalier, der er over 50 år gamle, kan ses af alle, der kommer på læsesalen. Drejer det sig om personsager, hvad det ofte gør i kommunal sammenhæng, er sagerne først frit tilgængelige, når de er 80 år eller 100 år gamle. Disse hovedregler er ikke lovfæstet, og der kan gives dispensation til forskningsformål. Når det gælder personsager gives dispensationen normalt kun, hvis forskeren dokumenterer, at oplysningerne skal bruges statistisk.

Den restriktive forvaltning af dispensationerne førte 1989 til en avispolemik, som yderligere er blevet forstærket i 1990. Arkivernes holdning er faktisk også strammet i løbet af den sidste snes år. Det skyldes bl.a. diskussionerne i forbindelse med indførelsen af edb-registre, som resulterede i total sletning af oplysninger og kassation af visse arkivgrupper. I arkiverne fandt vi nok disse diskussioner lidt hysteriske i deres skræk for, at personlige oplysninger skulle komme andre i hænde, men de afspejlede en folkelig holdning, som vi syntes, vi måtte respektere.

Stadsarkivet er nu, i lyset af avispolemikken, begyndt at overveje et holdningsskifte. Man skal ikke vente sig de store resultater, for mange af stadsarkivets arkivalier indeholder private oplysninger om borgerne, som man ikke kan give adgang til før om mange år. Det er jo ikke altid helt frivilligt, at borgerne har måttet afgive oplysninger om deres privatliv til skattevæsen eller socialvæsen. Men hvor det er muligt, vil vor indstilling være mere liberal. Foreløbig er der givet tilladelse til at benytte huslejevurderinger 1967-73 med oplysninger om huslejens størrelse, lejlighedernes indretning og antallet af beboere m.m.

Det er iøvrigt borgmestrene for det pågældende sagområde, der har den endelige afgørelse om benyttelsen af arkivalierne, og for en ordens skyld skal det tilføjes, at stadsarkivets personale heller ikke må se i utilgængelige arkivalier, hvis det ikke er nødvendigt af tjenstlige grunde. Overtrædes denne bestemmelse, er det afskedigelsesgrund – dette gælder også stadsarkivaren.

I samarbejde med skoledirektionen er der indledt en kampagne for at få indsamlet skolearkiver. Stadsarkivet har i forvejen en stor samling af

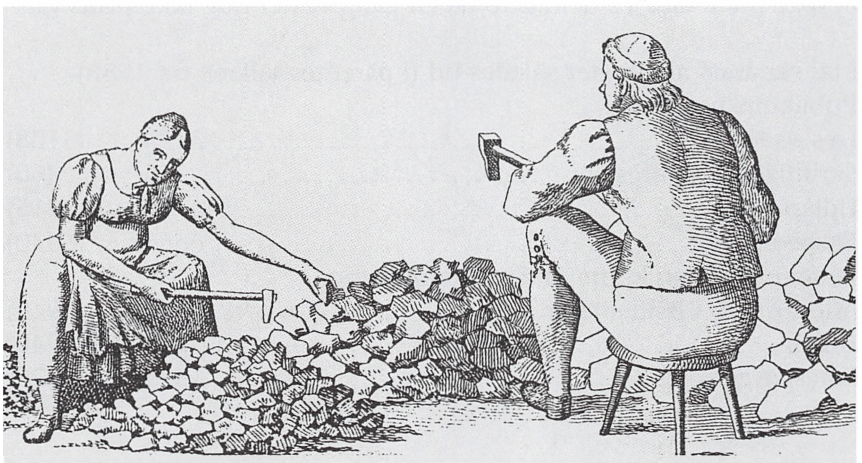
SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

skolearkiver fra forrige århundrede, der benyttes meget af skolehistorikere, og det er vigtigt at holde dette materiale ajour.

Der er udgivet en registratur over Tekniske styrelsers arkiver til 1858. Herved forstås arkivalier vedr. veje, vandforsyning, belysning, byggesager og brandvæsen før 1858. I registraturen findes administrationshistoriske indledninger, så vidt det har været muligt at udrede den meget indviklede administration af disse sagområder, og et stikordsregister. En del arkivalier findes i Rigsarkivet, fordi styrelsen i perioder var overdraget statslige kommissioner. Arkivalier i Rigsarkivet er ikke med i registraturen. Registraturen kan købes på Stadsarkivet for 40 kr.

Bymuseet har fået overdraget de dele af H. U. Ramsings samlinger, som angår udgravninger i København, til brug for et arkæologisk centralarkiv for København. Desuden har bymuseets billedsamling fået overdraget stadsarkivets "negativsamling" bestående af 25.000 negativer. Samlingen stammer fra et fotografisk atelier, som 1948-75 hørte til stadsarkivet, men hovedsagelig fotograferede for andre kommunale myndigheder.

Der er tidligere udgivet 7 bind af Ramsings kvarterbøger over ejerne af

Billedet på forsiden af Stadsarkivets nye registratur over »Tekniske Styrelser« stammer fra en lærebog fra 1826 i anlæg af chausseer efter Mac'adams system. Vejen måtte ikke konstrueres af sten, der var større end 1 tomme. Den eneste rigtige måde at slå større sten itu på, var siddende. Dette arbejde kunne overlades til kvinder, børn og gamle mænd.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

københavnske ejendomme før 1728. Stadsarkivet, som har Ramsings næsten ulæselige manuskript, er begyndt at forberede det 8. bind, i håb om, at i hvert tilfælde alle middelalderlige kvarterer kan blive udgivet. Det sker i samarbejde med Selskabet for Københavns Historie.

Dansk Kartografisk Selskab har indbudt stadsarkivet til et samarbejde med gensidig orientering om kortsamlinger og deltagelse i tilrettelæggelse af en guide over danske kortsamlinger. Det har været noget af et pionerarbejde, og der har været holdt lange møder efter normal arbejdstid om emnet. Resultatet er bl.a. blevet publikationen Danske Kortsamlinger, som er omtalt i anmeldelserne i dette bind af årbogen. Guiden kan købes på Det kgl. Bibliotek for 80 kr.

Stadsarkivet kan ikke påtage sig at give slægtshistoriske hold undervisningstimer i stadsarkivets materiale. Der er så megen slægtshistorisk undervisning, at opgaven enten ville blive uoverkommelig eller urimeligt selektiv. I stedet har stadsarkivet, når der anmodedes om undervisning, tilbudt at give den faste lærer et par enetimers undervisning. Dette tilbud er i enkelte tilfælde blevet modtaget og har vist givet et nogenlunde tilfredsstillende resultat. Vil slægtshistoriske hold arbejde på læsesalen, anbefales det at komme om lørdagen, som endnu er relativt dårligt besøgt. Mere end 12 deltagere på en gang er der dog ikke plads til.

I tal ser årets aktiviteter således ud (i parentes tallene fra 1988):

Publikumsbetjening:		
Læsesalsbesøg	3124	(3108)
Skriftlige forespørgsler	55	(60)
Udlån	10	(15)
Ekspeditioner	6665	(6630)
Betjening af den kommunale administration:		
Afleveringer i hyldemeter	732	(940)
Udlån	7284	(6940)
Forespørgsler	1635	(1920)

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Selskabet for Københavns Historie i 1989

Generalforsamlingen 4. april, hvor alle valg var genvalg, holdtes som sædvanlig i Nikolaj udstillingsbygning. Efter generalforsamlingen fortalte Sys Hartmann om Kongens Nytorv.

Lørdag den 20. maj arrangeredes for første gang en fælles udenlandsrejse, så kort som muligt, nemlig til Malmø. Der var en uventet stor interesse for turen og mange praktiske vanskeligheder, men de 90 deltagere kom velbeholdent ud og hjem med flyvebådene, og fik set Malmøhus og meget andet af den gamle danske by.

Efteråret indledtes med et besøg i Kastellet med 150 deltagere under kyndig vejledning af Kastellets kommandant, major E. Ørnstedt. Også her var deltagerantallet større end ventet, men kommandanten var tydeligt nok vant til at få mange mennesker rundt i ro og orden. Der var også fint fremmøde til det næste arrangement i rådhusets festtsal, hvor Helge Gamrath og Bi Skaarup lagde op til en diskussion om Københavns oprindelse og første bebyggelse.

Året bød på mange gode møder, men højdepunket var nok trods alt balletmester Niels Bjørn Larsens foredrag om pantomimeteatret 7. november. Balletmesterens store viden om emnet blev fremført med charme og humor fra Hofteatrets gamle scene. I december holdt museumsleder Claus Thykier foredrag med lysbilleder om Tycho Brahe. Det foregik i Vartov omtrent på stedet, hvor et af Tycho Brahes observatorier har ligget, og vakte stor interesse med livlig spørgelyst efter foredraget. Foreningsårets sidste møde holdtes 8. februar og handlede om Københavns havn og dens fremtid. Overingeniør Kaj Holm Jørgensen fortalte engageret om dette aktuelle emne.

Selskabets lille blad, Københavns Kronik, med oplysninger om møder og historiske noter er udkommet 4 gange i 1989. Medlemstallet er gået lidt tilbage og er nu under 1000, men der har været god, til tider overvældende tilslutning til møderne.

Man kan blive medlem af Selskabet ved at skrive til kassereren, ekspeditionssekretær Hans Kofoed, Stadsarkivet, Rådhuset, 1599 Kbh. V. Kontingentet for 1991 er 110 kr., som indbefatter abonnement på Historiske Meddelelser om København.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Anmeldelser

København før og nu – og aldrig. Redaktion og billedtekster Bo Bramsen. Udgiver Palle Fogtdal. 11 bd., sælges samlet. Bd. 5 Kgs. Nytorv, Rosenborg og Nyboder. Af Sys og Godfred Hartmann, 1988, 536 s. Bd. 6 Frederiksstaden og Nyhavn. Af Tobias Faber, 1989, 496 s. Bd. 7 Christianshavn. Af Claus M. Smidt, 1989, 512 s. Bd. 8 Holmen og Orlogsværftet. Af Svend Thostrup, 1989, 256 s.

Med bind 5-7 har værket bevæget sig uden for de middelalderlige byområder bag de ældste volde og over i de områder, der på Christian IV's tid blev inddraget i byen og efterhånden bebygget. Det er områder, der er blevet til ved en egentlig byplanlægning.

Bd. 5 omfatter »Ny-København«, Bd. 6 Frederiksstaden og Bd. 7 Christianshavn, områder der blev bebygget, efter den sprængning af det middelalderlige København, som Christian IV begyndte ved at flytte den gamle Østervold med Østerport for enden af Østergade i en bue ud til det nye fæstningsværk Sct. Annæ Skanse, det som Frederik III senere udbyggede til Kastellet. Christianshavn blev anlagt som en fæstnings- og handelsby på Københavns søside. Og efter erfaringerne i svenskekrigene 1658-59 blev fæstningen i syd også forstærket, og bag den anlagdes kvarteret Frederiksholm (omtalt i bd. 2). I Christian V's tid, i 1680'erne, anlagdes det såkaldte »Nye Werck«, rækken af bastioner fra syd for Christianshavn og op omkring Nyholm, flådens nye værft, der netop blev anlagt fra 1690. Således fik København i løbet af det 17. århundrede en imponerende fæstning, der omkransede et areal, som gradvist bebyggedes i det 18. århundrede og først atter blev sprængt af byudviklingen i det 19. århundrede.

I dag står Kastellet og Christianshavns volde som et monument over denne fæstning, og inden for voldene afspejler gadenettet i Nykøbenhavn, Christianshavn og Frederiksstaden de byplanmæssige intentioner. Hele denne udvikling anskueliggøres klart i de tre bind, ikke mindst i en række samtidige stik og nogle fortrinlige kortskitser.

De i disse bind behandlede områder er alle blevet forskånet for de store brande. Til gengæld er dele af dem præget af forskellige former for byfornyelse: udskiftning af enkelte huse, sanering af hele kvarterer, trafikplanlægning – og den forandring, der sker ved ændring af erhvervsvirksomheden i et kvarter.

Bd. 5 er skrevet af forfatteren, forlagsredaktør Godfred Hartmann og kunsthistorikeren, kontorchef i Planstyrelsens bygningsfredningskontor Sys Hartmann. Det er ikke anført, hvem der har skrevet hvilke afsnit, men det fornemmes vist ret tydeligt.

Bindet rummer et afsnit om de oprindelige planer for anlægget af Nykøbenhavn. Umiddelbart forekommer det nærliggende at have indledt bindet med dette afsnit, men det findes placeret efter omtalen af Kgs. Nytorv og Gothersgade og lige forud for afsnittet om Rosenborg, som byggedes før disse planer, og som de netop ikke har meget at gøre med. Herefter behandles Borgergadekvarteret, inclusive et særligt afsnit om dets sanering, Nyboder, Rigensgadekvarteret, Store Kongensgade og endelig Grønningen. Det er altså et ganske omfattende og sammensat kvarter, der her behandles. Som promenade er den valgte disposition naturlig, men den kommer til at splitte afsnit, der naturligt hørte sammen, og bindet virker derfor nok lidt mere ujævnt end nødvendigt.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kgs. Nytorv er bindeleddet mellem den gamle by og den nye og har fået sin ejendommelige facon fra sammenstødet mellem den gamle voldlinie og planerne for det nye kvarter. Tanken om en pragtplads med statue af kongen til hest er sandsynligvis hentet i Paris. Den skulle være byens centrale og fornemste plads og er vel i en vis forstand også blevet det. Imidlertid blev dens bebyggelse nok mere ujævn end tænkt, og her spiller konkurrencen fra den noget senere anlagte Frederiksstad måske en væsentlig rolle. Dertil har pladsens placering som naturligt trafikknudepunkt også været en hård belastning i nyere tid. I dag mødes kunsten, butikshandelen og kontorerne med hver sin andel af pladsen.

Afsnittet om Borgergadekvarteret rummer en gennemgang af udvalgte bygninger, men giver også en karakteristik af kvarterets udvikling og særpræg, og man hæfter sig måske her især ved, at det fra begyndelsen var et kvarter, der ikke skulle være noget særligt og derfor fik en meget blandet bebyggelse af gårde, boder, huse og værksteder og blev stedet, hvor byens befolkningstilvækst gennem lange tider samledes. Saneringsplanerne i dette århundrede og deres fortvivlede udførelse gennemgås ligeledes meget oplysende med inddragelse af trafikforhold, arkitektur, erhvervssammensætning, politiske og økonomiske forhold og med forfatterens egne nøgterne kommentarer til udviklingen og de arkitektoniske former.

Afsnittene om Kronprinsessegades forlængelse gennem Nyboder, om Rigensgadekvarteret og Grønningen hører også til de gode i bogen. I Nyboderafsnittet skildres både bygningerne og livet i denne by i byen. Siden forrige århundrede er Nyboder blevet kraftigt reduceret, og så sent som i mellemkrigstiden overvejede man at rydde bebyggelsen helt.

En enkelt historisk sandhed af de tvivlsomme skal omtales: Nyboder skoles bygning i 1918-20 sættes i forbindelse med tidens almindelige demokratiske udvikling og for Københavns vedkommende med socialdemokratiets overtagelse af magten; men, tilføjes det, demokratisk eller ej, bygges skolen i herregårdsstil. Hertil er at sige, at der findes en solid skolebygningstradition i København fra før socialdemokratiets tid, idet det konservative bystyre i anden halvdel af forrige århundrede byggede skoler i et tempo som ikke siden i byen. Byggestilen – om det nu er mere eller mindre demokratisk – var meget bevidst valgt respektindgydende, og dette træk holdt sig vel op i mellemkrigstiden.

Beskrivelsen s. 381 af det meget fattige milieu, som Pelle Erobreren flyttede til i 1880'erne, har vist fået en ekstra understregning med omtalen af rendestenene, der optog »udskyl af gødning fra de køer, der stod på førstesalen i de mange brændevinsgårde«; det var i hvert fald efter bygningslov og sundhedsvedtægt på den tid ikke længere lovligt.

Bd. 6 er skrevet af professor ved Arkitektskolen Tobias Faber og omhandler, foruden Nyhavns ulige numre og strandgadekvarteret, Frederiksstaden afsluttende med Toldboden og Esplanaden og omfatter altså også en central del af »havnefronten«.

Frederiksstaden er en sjældent helstøbt bydel, udtænkt midt i det 18. århundrede af en af Danmarks allerstørste arkitekter, Nicolai Eigtved, og i usædvanlig grad gennemført ud fra hans intentioner.

Forfatteren har således haft et relativt ensartet og veldefineret område at beskrive, og da han betjener sig af en klar disposition af sine afsnit, er det da også blevet en fin og homogen fremstilling i en dæmpet stil. Han fremdrager og fastholder Eigtveds plan som

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

målestok og perspektiv igennem kvarterets udvikling og viser, hvordan den er bærende helt frem til anlægget af Amaliehaven, hvor det påpeges, at denne kan ses som en realisering af en af Eigtveds ideer om kvarterets afslutning mod vandet. Havnefronten har jo ellers i de mellemliggende århundreder været præget af handel og skibsfart, faktisk i overensstemmelse med en anden af byplanens oprindelige ideer. Faber er, som vist også billedtekstforfatteren, en anelse varsom i sin vurdering af Amaliehavens udformning.

Den oprindelige tilskyndelse til opførelsen af Frederiksstaden kom fra handelsaristokratiet, der forestillede sig pladsen langs vandet udnyttet af handel og skibsfart, men bydelen udformedes også og især som et monument over den oldenborgske kongeslægts 300 år på tronen, og blandt de første beboere i det nye kvarter udgjorde købmændene og skibsrederne kun ca. en fjerdedel, ved siden af adel, højere embedsborgerskab og velhavende håndværkere, hver gruppe i øvrigt ret samlet i visse områder.

Frederiksstaden ses s. 183 utvivlsomt rigtigt som et udtryk for enevældens handlekraft på denne tid og for arkitekternes effektivitet og kompetence.

Bindet rummer en ganske omfattende gennemgang af Amalienborg og palæernes indretning gennem tiderne og omtale af en lang række institutioner i området, bl.a. Almindeligt Hospital og Frederiks Hospital, og som tit ellers bliver man slået af den tætte kontrast af rigt og fattigt, som byen har rummet. Toldboden får, foruden bygningshistorien, en lang skildring af toldvæsen, folkeliv og celebre begivenheder fra dengang, man rejste bekvemmest til søs. Også i dette bind får Ferdinand Meldahl en lille salut, idet han her udnævnes til »den arkitektoniske festarrangør, kammerherre Meldahl«; og i en billedtekst s. 449 bemærkes, at han efter at have glædet både Christian IX og Tietgen, som den eneste arkitekt til dato, endte som kammerherre.

Afslutningsvist tages havnefronten op til samlet behandling. Handelspladser, pakhuse og Amaliehave mv. Her kombinerer værket »vandring« med en kronologisk fremstilling af nogle helheder, f.eks. Toldboden. Afsnittet tager sit udgangspunkt i områdets dobbelte mulighed som centralt havneanlæg og promenade for Frederiksstaden. Afsnittet viser, hvor sund og klarende for begreberne et grundigt kendskab til et områdes historiske forudsætninger og planer er for uddestilleringen af de rigtige løsninger. Området og ikke mindst aksen fra Marmorkirken over Pladsen til Amaliehaven må være et eksempel på samspil over lang tid af lykkelige omstændigheder, solid kapital, her hos private, bystyre og regering foruden habile arkitekter. Promenaden karakteriseres som »den første vellykkede delløsning af en samlet ny havnefront« (s. 494).

Under omtalen af Bredgade gives en personligt præget karakteristik af udviklingen af butikslivet dér. Juvelér Dragsted er dog ikke flyttet til et andet sted i Bredgade, men til Store Kongensgade.

Bd. 7 er skrevet af kunsthistorikeren Claus M. Smidt, der tidligere har beskæftiget sig med bygningshistorie og har skrevet om Københavns historie. Fremstillingen er kyndig og velskrevet. Den er disponeret med et indledende afsnit om Christianshavns ældste historie, d.v.s. byplanens udformning, udmærket suppleret af billedteksterne, der viser den tidlige bebyggelse og de udvidede voldlinier senere i det 17. århundrede, og med et afsluttende »tilbageblik«. Vurderingen er en stor cadeau til Christian IV og hans ingeniør Johan Semp for byen som »idealby« og som en by, der har kunnet absorbere senere tiders uundgåelige og tvivlsomme ændringer.

Byen var tænkt som en fæstnings- og handelsby, og det påpeges, at den var planlagt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

med velstående bygherrer i de forreste gader og mere simple baggader, et præg der er bevaret gennem tiden. Voldene er bevaret, men handels- og industripladserne langs havnen er under afvikling.

Christianshavn er på mange måder mishandlet ved byggeri af tvivlsom kvalitet i 19.-20. århundrede, men resultatet af de sidste 20 års restaureringsindsats ses også tydeligt på Christianshavn. Bindet rummer mange før-nu billeder, hvoraf de fleste viser en sørgelig byfornyelse. En billedtekst s. 242 formulerer en forklarende betragtning, at bydelen blev sparet for de store brande og samtidig var for fattig til at nogen spekulant i det 19. århundrede for alvor ville forny bybilledet, og den fik derfor lov at forfalde.

Beskrivelsen af bygningerne er oftest mindre detailleret end i de foregående bind. Derimod spiller biograferingen af de mange »pionerer« i Christianshavns bebyggelse en stor rolle: rebslagere, skibsbyggere, købmænd, redere etc., og det er der for så vidt god mening i, fordi der dermed udtrykkes noget centralt om Christianshavns baggrund i dygtige udøvere af købmandsskab og maritimt håndværk; kunstnere har boet der og talrige – anonyme – arbejdere i baggaderne. Området har længe bevaret et oprindeligt præg, fordi de senere tilkomne erhverv har været beslægtede med de oprindelige og de tidlige saneringer lavprestigearbejderboliger. Nutidens bidrag går vist i en anden retning, men afslutningen her har vi til gode.

Mere end noget andet bind giver dette indtryk af havnens betydning for byen, den søværts transport og småskibstrafikken.

Billedteksterne er i dette som i de øvrige omtalte bind oplagte og indholdsmættede. Måske billedredaktøren her i særlig grad er på hjemmebane.

Nogle morsomme fejl bliver læseren dog ikke snydt for: s. 237 vises på et foto, angiveligt fra ca. 1905, et hus som i 1880'erne (!) skulle være revet ned til fordel for et murmesterhus, som ses på et andet foto. Og s. 90 vises det samme billede i to forskellige beskæringer, dateret med 50 års mellemrum, som illustration af, at der ikke er sket de store ændringer. S. 12 udstyres Christianshavns byvåben af 1639 i billedteksten med løver, men der er nu ingen løver, hverken i det afbillede segl eller det oprindelige privilegiedokument.

Bd. 8 om Holmen og Orlogsværftet adskiller sig på flere måder fra værkets øvrige bind. Forfatteren, den tidligere chef for søværnet, viceadmiral Sven Thostrup, har således skrevet ikke blot teksten, men også stået for billedredaktion og -tekster. Desuden er fremstillingen lagt an som en kronologisk beskrivelse af Holmens, og det vil især sige Orlogsværftets udvikling.

Holmens bygningshistorie er det centrale emne. Områdets stadige udvidelse med nye og større øer, skibsbyggeriets vekslende krav til bygninger og anlæg følges nøje, og kort og billeder støtter på udmærket vis forståelsen. Flådens reduktion efter tabet i 1807 og overgangen fra sejl til damp er et par af de markante epoker i udviklingen. Skibsbyggeriet og skibene indgår naturligvis med stor vægt i fremstilllingen, ligesom den almindelige historiske baggrund og de organisatoriske forhold til stadighed inddrages. Derimod bliver bygningerne ikke genstand for nogen mere indgående arkitektonisk eller funktionel beskrivelse. De tekniske forhold ved skibsbyggeriet beskrives således heller ikke indgående, men behandles på en sådan måde, at den mindre kyndige får et godt indtryk af, hvilken meget betydelig rolle denne side har spillet.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Sammenholdt med værkets øvrige bind må man beklage, at bygningsarkitekturen praktisk taget ingen selvstændig plads har fået i dette bind. Forfatteren interesserer sig tydeligt nok mest for den »sejlende arkitektur«, og det er ikke helt nok at henvise læseren til anden litteratur for så vidt angår bygningerne i land (forordet s. 5).

Der er altså i dette bind ikke tale om en topografisk vandring på Holmen, men om en kronologisk gennemgang, støttet af mange afbildinger og skitser. Med det afsluttende luftfoto og kort af Holmen i dag er man i stand til at knytte trådene til nutiden.

Begrundelsen i forordet for den kronologiske fremstilling – at områdets bebyggelse er sket gradvist op til nutiden, tilpasset flådens behov og udviklingens krav – kunne vel gælde for alle bind i dette værk. Problemet ved den rent topografiske disposition er berørt flere gange i anmeldelserne af de foregående bind, og muligheden af en kombination af de to dispositionsmåder har været nævnt. I dette bind er den valgte fremgangsmåde, selv om den afviger fra værkets generelle plan, nok rigtigt valgt, alene fordi der er tale om et område, som den almindelige læser ikke kender eller dårligt har mulighed for at lære at kende ved selvsyn, som det er tilfældet med den øvrige by. Men det har også gjort det muligt at prøve at beskrive området som een, levende organisme, hvilket utvivlsomt er en adskilligt lettere opgave for dette område end for noget af områderne i de øvrige bind.

Her i 300-året for Holmens grundlæggelse og året efter beslutningen om dens nedlæggelse som værft og reduktion fra flådestation til anløbshavn med deraf følgende nedlæggelse af værfts- og magasinfunktionerne, må man glæde sig over, at dette bind er kommet med i København før og nu. Læseren har fået en velskrevet og alsidig indsigt i denne på en gang kendte og ukendte del af byen. Holmens facade mod havneløbet – med orlogsskibene – er en del af byens karakter.

H. D. Gautier

Danmarks Kirker: København 33. hefte: Projekterede Kirker i København 1600-1750 (red. af Birgitte Bøggild Johannsen), 1988. 124 s. 94,50 kr.

Med dette hefte afslutter Danmarks Kirker, efter næsten 50 års arbejde, de 6 bind om de københavnske kirker.

Hefte 33 slutter sig til hefte 31-32, der behandler forsvundne kirker i København (se årbog 1988 p. 171 f.). I hefte 33, der iøvrigt omhandler planlagte, men ikke realiserede kirker, samler hovedinteressen sig om den påbegyndte men aldrig fuldførte S. Anna Rotunda, der grundlagdes i 1640. Den store rundbygning eller 12-kantede kirke placeredes vest for Nyboder mellem Østervold og Rigensgade, og nåede i løbet af de næste tre år helt op til gesimshøjde. Den ses på en del københavnske prospekter fra ca. 1650-60, bl.a. på grund af sine vældige dimensioner (med en omkreds på næsten 200 m). Torstensson-krigen 1643-45 satte en effektiv stopper for det videre byggeri, men kæmpetorsoen blev dog stående helt indtil 1662, da grunden og bygningen solgtes til generalbygmester Heinrich Rüse, der derefter fik tilladelse til at nedbryde den.

Arkitekt Charles Christensen interesserede sig omkring 1930 for kirken og gravede i området, hvor Polyteknisk Læreanstalt var ved at bygge. Hans fortjenstfulde arbejde er nu på det »papirhistoriske« område blevet fortsat og foreløbig fuldført af historikeren

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Poul Grinder Hansen. Til fremstillingen i Danmarks Kirker bør man inddrage Grinder Hansens artikel i Bygningsarkæologiske studier 1987 p. 89-103, hvor Charles Christensens rekonstruktion af kirkens ydre for første gang er publiceret.

Det er meget interessant læsning og en god illustration af kirkeværkets praksis m.h.t. at inddrage alle tænkelige kilder ud over de arkæologiske. Kortmaterialet og prospekterne over byen er udnyttet og dernæst alle de mange utrykte kilder stammende først og fremmest fra Rentekammeret og Danske Kancelli i Rigsarkivet, (en central kilde er således en opmåling af bygningen fra 1645). Centralbygningen var anlagt amfiteatralsk med skrånende gulve ned mod centrum. 48 søjler skulle bære de mange hvælv over de 12 sektioner. Vis-a-vis tårnet i vest var der i den østlige 12-del planlagt et alter op ad en søjle med krucifix.

Kirken har på mange måder et direkte arkitektonisk slægtskab med Trefoldighedskirken i Christiansstad i Skåne, men endnu mere interessant er det, at forfatteren slår fast, at rotunden i virkeligheden var et af Christian IV-tidens mest ambitiøse og prestigefyldte byggerier. Når bortses fra Christiansborg Slot, er en så stor københavnsk enkeltbygning næppe blevet planlagt og påbegyndt, før det 19. århundrede. Kirken omtales normalt på grund af de nærliggende Nyboder som sømændenes kirke, og ganske vist var flåden en højt prioriteret del af Christian IV's danske kongemagt. Det er dog ikke sært, at forfatteren søger videre omkring for at finde forbilleder og paralleller. Den protestantiske rundkirke er ingenlunde et ubekendt begreb og med støtte i bl.a. de svenske kunsthistorikere Hamberg og Eimers studier kan den protestantiske – ikke mindst nederlandske rundkirkebygning – påvises som et sandsynligt forbillede. Christian IV's rolle som protestantismens forsvarer fastholdtes på trods af nederlaget i 30-årskrigen, og det er nærliggende at tænke sig S. Anna Rotunda som en slags nordeuropas protestantiske højborg – i yderste tilfælde en slags luthersk »Peterskirke«. Hele brugen af arkitekturen som middel til at fremme Christian IV's politiske og kirkelige program er for alvor sat i gang af Hugo Johannsen, men at der er mere at gøre i den forbindelse vidner de udmærkede arbejder af Poul Grinder Hansen om.

Tanken om en rundkirke i Nykøbenhavn blev iøvrigt ved med at spøge, og i 1730'erne sattes Eigtved i gang med at projektere en sådan, dog aldrig påbegyndt rundkirke. I Frederiksstaden kom der gang i sagen efter 1749 med Eigtveds/Jardins kirkeprojekter, men først i 1890'erne lykkedes det med Tietgens Marmorkirke.

Heftet rummer desuden en gennemgang af de slotskirker, der projekteredes i 1660'erne og i 1690'erne (Tessin) i forbindelse med de aldrig realiserede planer om et nyt residenspalæ for den enevældige kongemagt, og endelig er der enkelte rettelser og supplementer til de tidligere Københavnsbind, samt et personregister til vol. 3-6.

Helge Gamrath

Ib Gejl: Indenfor snorene. Fondsbørsvekselerernes historie – især til 1945. 349 sider, ill. Kr. 300,00. Erhvervsarkivet. Århus.

Ib Gejl følger en ung mand til vekselmæglereksamen i 1809. Den mundtlige eksamen var betingelsen for at blive beskikket som vekselmægler og deltage i noteringen. Læseren

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

kommer derved med »indenfor snorene« i det miljø, der forsvandt med den seneste reform på Fondsbørsen i 1989.

Vi møder hele rækken af de store vekselererhuse: Henriques, Brødrene Salomonsen, Levin, I. S. Hahns Enke, Brødrene Trier, H. P. Hansen Junr. og mange flere. Og vi er med på Børsen og til efterbørsen i børssalen. Kampen mellem vekselmæglerne og vekselererne følges, indtil det skarpe skel mellem de to grupper forsvandt i 1871 med kursnoteringsudvalget. Her blev vekselmæglere og vekselerere repræsenteret med henholdsvis 5 og 3 medlemmer.

Økonomiske episoder i Danmarkshistorien belyses glimtvis, som for eksempel da staten skulle tilbagebetale medgiften for dronning Caroline Mathilde efter opløsningen af hendes ægteskab med Christian VII. Huset Ryberg og co. skaffede sterlingveksler, der var svære at opdrive i København. I 1809 var regeringen i en situation, hvor den måtte overdrage Kurantbankens statsobligationer til salg. Heraf kunne nogle konsigneres mod for eksempel adelsrettigheder, titel af friherre eller greve – hvis kongen fandt personen værdig. Staten lånte enorme beløb af private banker og vekselerere. Joseph Hambro lånte for eksempel staten 900.000 mark i 1818.

Grosserer-societetet købte børsbygningen i 1857, men først i 1874 vedtog kursnoteringsudvalget regler for den offentlige kursnotering på Børsen. Af vedtægterne fremgik det, at vekselmæglernes og vekselerernes kursnoteringsudvalg skulle afgøre alle spørgsmål om noteringen. Formanden for udvalget skulle være vekselmægler. Især blandt vekselererne var det jødiske element fremherskende, og der udgik derfor ingen meddelelser lørdag eller på mosaiske festdage.

I Århus blev der afholdt børs fra 1872-1920, og der var tilløb til at oprette en børs i Odense.

Vedtægter for terminsforretninger på Københavns Fondsbørs trådte i kraft januar 1929, og der blev etableret et likvidationskontor med lokaler på Børsen. Men anmeldelserne fra vekselererne udeblev. De havde ikke bedt om en terminsbørs. Efter nogle ændringer i systemet åbnede terminsbørsen for alvor i august 1929, men tidspunktet var dårligt, da den blev indført på et tidspunkt, hvor børsforretningerne aftog efter verdenskrisens udbrud 1929. Det blev belastende at afholde omkostningerne hertil, og deltagere udmeldte sig det følgende år.

Bogen er ført op til vekselerermonopolets afskaffelse med lovændringen i 1986 om Københavns fondsbørs, hvorefter der var fri adgang til at etablere børsmæglerselskaber, og opråbsnoteringen i obligationssalen for sidste gang fandt sted i februar 1989. Men perioden efter 1945, er som titlen også markerer, sparsomt belyst.

Værket er glimrende illustreret og forsynet med et grundigt noteapparat. Det er skrevet for Foreningen af Fondsbørsvekselerere, men det er også læseværdigt for den, hvis historiske interesse ellers fokuserer på forhold »uden for snorene«.

Gitte Kjær

Tim Knudsen: Storbyen støbes. København mellem kaos og byplan 1840-1917, Akademisk Forlag, 1988.

København i det 19. århundrede er et af de videnskabeligt set dårligst undersøgte og derfor vanskeligste felter i vor hovedstads historie. Ikke sådan at forstå, at der ikke foreligger

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

kilder og punktundersøgelser til periodens historie, for enhver kan overbevise sig om hvor meget stof der er ved blot at kaste et blik i Københavns Bibliografi, selv om den efterhånden er 20 år bagud.

Men samlede synteser og overskuelige velfunderede fremstillinger savnes virkelig alvorligt. Det er endda ikke så galt fat med tiden 1800-1850, altså Kongens Københavns sidste epoke. Er litteraturen her end gammel så er den dog fortjenstfuld ved at fremlægge og strukturere et stort materiale til videre overvejelse. Jeg tænker her på Marcus Rubin: 1807-14. Studier til Københavns og Danmarks historie, 1892, på samme forfatters Fr. VI's tid. Fra Kielerfreden til kongens død, 1895 og på Villads Christensen: København 1840-1857, 1912.

Men for tiden efter 1857 – altså for sidste halvdel af århundredet, da storbyen for alvor vokser op – er det næsten umuligt, at give en sammenhængende oversigt. Man kan blot tænke på den et binds-Københavnshistorie, som Svend Cedergreen Bech publicerede i 800-års jubilæet. (Københavns historie gennem 800 år, 1967). Så længe Oluf Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse 1-6, 1877-92, der dækkede tiden til 1728, Carl Bruun: Kjøbenhavn 1-3, 1887-1901, der nåede helt op til 1807, og Rubin og Villads Christensen, som anført, nåede op til 1857, kunne danne grundlag, lykkedes det for den velskrivende Cedergreen Bech at navigere sikkert gennem bølgerne, men efter netop 1857 bliver bogen af mangel på ordentlig samlende litteratur tilfældig og ind imellem mangelfuld. (Jvf. anm. i HM 1968 p. 195). Kun da en gammel kender som dette tidsskrifts mangeårige redaktør Sigurd Jensen i Gyldendals Københavns historie bd. IV, 1982 tog fat på det store stof kom der for første gang en velafgrænset og sikker omend selvsagt yderst kort fremstilling ud af det. Vi har dog altså i dag et første kvalificeret forsøg på en acceptabel redegørelse for peroden 1850-1900. Men der er fremdeles brug for grundlæggende undersøgelser af og synteser over byens udvikling i dette kritiske åremål.

Det er derfor med store forventninger, man griber det nye værk af Tim Knudsen om den københavnske byplanlægning 1840-1917. Lad det straks være fastslået, at det er lykkedes forfatteren på bogens ca. 200 sider at give et særdeles godt og velskrevet bidrag til belysning af storbyens udvikling og de bygningsmæssige problemer og indgreb, som byen prægedes af i de næsten 80 år bogen dækker.

Et kort referat af bogens hovedsynspunkter er her påkrævet. Det er velgørende at forfatteren lukker lidt op for de problemer, man står over for ved et sådant arbejde. Han indrømmer ærligt, at han havde forestillet sig en afhandling med klassekampen som afgørende element, men efterhånden som arbejdet skred frem, indså han at spørgsmålet var meget mere kompliceret. Da han efter samtaler med ingeniør Vilh. Malling fra Stadsingeniørens Direktorat, hvis samlinger »Mallingianæ« han har benyttet, havde fået at vide, at det vigtigste var at »skabe orden«, var han som ung marxistisk inspireret forsker målløs. Men Mallings tilsyneladende banale betragtning blev hængende mens studierne gik på, og med undertitlen på sin bog indrømmer forfatteren, at betragtningen ikke var helt så tosset endda. Velgørende er det desuden at forfatteren stiller nogle vigtige spørgsmål til stoffet, der kommer til at strukturere hele hans fremstilling. Hvorfor opstår der behov for byplanlægning? Hvem var det der gik ind i byplanlægningen og hvordan var deres forhold til andre interessegrupper og hvilke redskaber kunne de styre udviklingen med?

Først giver forfatteren på de første ca. 100 sider en bred skildring af de københavnske by-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

og bebyggelsesforhold. De idealistiske forestillinger, som enkelte læger og teknikere (f.eks. lægen Hornemann, og stadsingeniør Colding) i 1840'erne og 1850'erne havde gjort sig om, hvordan byen skulle udvikle sig i fremtiden (efter at fæstningen København var blevet opgivet af militæret) gennemgås. Det hele anskues som en proces – ingen kunne vide, hvordan det hele ville ende. Stadsingeniør Coldings ambitiøse kloakplan, der blev standset af indenrigsminister A. S. Ørsted i 1851 omtales, men lidt vilkårligt afvises lægernes betydning, dvs. Emil Hornemann med fleres hygiejniske skrifter og øvrige aktiviteter neddæmpes med, synes det mig, lidt nemme argumenter, (f.eks. Hornemann havde både stuepiger, god stor lejlighed og gode livsvilkår).

Imidlertid var hele den kommunale administration domineret af de liberalistiske ideer, der blot lod de frie kræfter få frit spillerum. Konsekvensen var brokvarterernes hurtige overbebyggelse og øjeblikkelige slum-præg. Den liberale og rummelige byggelov fra 1850'erne tillod spekulation i byggeriet.

Alligevel var der fra 1880'erne mange der råbte vagt i gevær fra såvel konservativ som fra socialdemokratisk side. Selv om der var handlekraftige borgmestre – f.eks. den konservative Borup, søger forfatteren efter andre aktive bag scenen. Og han finder den person, der tilsyneladende har været drivkraften bag det hele, nemlig stadsingeniør fra 1886 til 1902 Charles Ambt. I virkeligheden er Ambt bogens helt, der med eller mod politikerne får sine ideer om byplanlægning og orden ført igennem.

Ambt var stærkt påvirket af den i datidens Tyskland stærke trang til plan og orden og havde ved talrige rejser og kontakter til Tyskland stor viden om forholdene her. I 18 år sad han centralt i den kommunale administration – en slags grå eminence, der i virkeligheden bestemte mere end de af offentligheden mere kendte kommunalpolitikere. Han havde den afgørende rolle i den endelige løsning af de københavnske kloakerings-problemer (vandklosetterne) – han skal engang have sagt, at et kloaktårn for ham var et ligeså tilstrækkeligt mindesmærke som andres mere prangende bygninger – og spillede også en væsentlig rolle ved kommunens grundopkøb i nabosognene samt ved selve indlemmelsen af Brønshøj, Valby og Sundbyerne i år 1900. Senere har politikerne ikke mindst de socialdemokratiske søgt at tage æren herfor – helt klart efter Tim Knudsens mening med urette. I den store byplankonkurrence 1907-08 om de indlemmede arealers udnyttelse spillede Ambt som medlem af bedømmelseskomitéen en stor rolle. Endelig lagde han grunden til udarbejdelsen af en ny bygningslov, der ville have givet kommunen en meget stærk styringsmulighed. Imidlertid forlod han sit embede i 1902 for at blive generaldirektør i DSB, hvor han gennemførte det københavnske nærbanesystem; hans efterfølgere i kommunens administration havde ikke styrke og format til at gennemføre den påtænkte bygningslov.

Tim Knudsen har som sin tidsgrænse valgt året 1917, da socialdemokraterne fik absolut flertal i Borgerrepræsentationen og nu kunne drage den fulde nytte af den foregående generations og ikke mindst højremanden Ambts indsats for gennemførelsen af byplanlægningen. I de sidste kapitler synes forfatteren at komme lidt i strid med sig selv. For den helt uomgængelige byplanlægning medførte jo, som sin naturlige konsekvens, orden og disciplinering – det var jo det man havde savnet så forfærdeligt i Bro-kvartererne i 1860'erne og 1870'erne – og det førte til indskrænkninger i folks udfoldelse og råderum. Man kan ikke få det hele!

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I bogen er der mange direkte og indirekte hentydninger til kolossen Københavns aktuelle problemer, men de fleste er gode og højrelevante, og man kan kun ønske for forfatteren og for Københavns kommune, at han vil fortsætte sine studier og føre sine undersøgelser frem til 1950'erne, den periode, hvor jo yderkvarterernes bebyggelse og byplanlægning realiseredes og hvor i hvert fald traditionen vil vide, at man i socialdemokratisk regie revolutionerede menigmands boligforhold (f.eks. karrébebyggelsen Genforeningspladsen i Brønshøj) og hele levestandard og livsstil. Bogen, der er udstyret med et glimrende og pædagogisk velvalgt illustrationsmateriale afsluttes med et omfattende noteapparat, bibliografi og sagregister samt med en nyttig serie biografier over de implicerede personer.

Hvis jeg skulle give Københavns Kommune et godt råd ville det være at tage denne bog til sig. Tim Knudsens betragtninger over plan, orden, magtinteresser og sociale og politiske konflikter har i virkeligheden gyldighed langt ud over bogens rammer. Han har visioner og kan anvende sin historiske indsigt til diskussionen af nutidens københavnske problemer. Køb denne mand fri i et åremål og bed ham fortsætte sine studier op til nutiden, giv ham fri arkivadgang og frihed til at skrive, som han vil. Det kan der komme meget godt ud af. Kommunen kan få en række ubehagelige sandheder revet i næsen, men så sandelig også sikre sig et arsenal af gode ideer til at overveje, hvad vi egentlig vil med denne, når alt kommer til alt, overordentlig vellykkede by, der trods middelmådighed og kompromiser alligevel er blevet en by, vi kan være stolte af, også når vi måler os internationalt.

Helge Gamrath

Luise Skak-Nielsen: Alle kender Blågårdsgade. Hans Reitzels Forlag a/s og Bymuseet 1989. 248 sider ill. Pris kr. 240.

Med den foreliggende bog er der endelig sat forskningsmæssig fokus på et beklagelig overset byelement i den københavnske helhed. De gamle og noget miskendte forstæder, der opstod på demarkationsjorderne uden for fæstningsbyen København i det halve århundrede efter arealernes frigivelse i 1850'erne, har i almindelighed været opfattet som stereotyper: Vesterbro med forlystelseslivet, det hårde miljø og slumbebyggelsen, Frederiksberg med det pæne klientel og villakvartererne, Nørrebro med de solide arbejdere i små og overbefolkede lejligheder i alt for tæt bebyggede kvarterer og Østerbro med de lidt pænere mennesker i en absolut pænere bydel.

Arkitekturhistoriske og bebyggelseshistoriske studier har siden givet os et mere differentieret billede af den tidlige forstadsbebyggelse med en udnyttelsesgrad og et socialt mønster, der lå langt fra de senere fastslåede stereotyper.

Men den hårde arealudnyttelse kom, og den sociale segregering, som vi kender fra skønlitteraturen og myterne blev i højere grad en kendsgerning. Brokvarterernes huse og mennesker har ikke været særlig interessante for andre end socialforskerne, de har været opfattet som masseprodukter med en ensartethed, som først de seneste årtiers langt mere monotone byggerier med massive sociale problemer har fået os til at se kvaliteterne og variationerne i.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Disse første forstæder kom snart til at være de inderste i et koncentrisk system af forstæder. De blev fra 1930'erne forældede i byggeteknisk forstand, og i efterkrigstiden blev de dømt saneringsmodne – omend der gik årtier, før der blev gjort noget ved det.

Københavns Bymuseum har siden 1984 i projektform arbejdet med dokumentation af den gamle forstads fysiske rammer og sociale liv.

Rammen om den foreliggende bog er en enkelt gade, Blågårdsgade, engang pulsåren i »den sorte firkant« på det indre Nørrebro. Med den ramme anlægger bogen en i bedste forstand lokalhistorisk synsvinkel, selv om forfatteren i indledningen understreger, at sigtet rækker videre end det lokal- og københavnshistoriske. Antagelsen er, at studiet af den nørrebro'ske gade kan påvise mere almengyldige udviklingsstrukturer.

Med sin kronologiske bredde, hvor gaden følges fra fødsel til noget, der kunne lignes ved skindød (fra 1820'erne til 1980'erne), har bogen også oplagt interesse for de kredse, der i dag arbejder med udformningen af vores fysiske miljø.

»Alle kender Blågårdsgade« er bygget kronologisk op, med en kulturhistorisk gennemgang af gadens og dens nærmeste omgivelsers udvikling fra anlæggelsen. Bogen beskriver pionertidens socialt komplekse indbyggersammensætning i en endnu grøn bebyggelse – den stigende fortætning og erstatning af den oprindelige bebyggelse med den, der kom til at stå til de store saneringer i 1970'erne og 1980'erne – gadens udvikling af et forretningsliv, der blev grundlag for dens renommé – dens trafikalske udvikling fra at være bindeled mellem Østerbro og på den anden side Frederiksberg, Vesterbro og Sydhavnen til at være gågade præget af biler og uden trafikal betydning – dens udvikling fra tæt bebygget og befolket kvarter til tyndere befolket og saneringsmishandlet slagmark.

Med gadens udvikling som ramme præsenteres vi for de elementer, der sammen med husene udgør gaden: Beboere og boliger, butikker og erhverv og livet i og mellem husene. Forfatteren sætter konstant den lokale udvikling i relation til de ydre faktorer, der er dens forudsætning, og herigennem får bogen højere almenværdi, end den meget lokale ramme umiddelbart antyder.

At lade en enkelt gade på Nørrebro være undersøgelsens ramme viser sig i bogen at være en frugtbar og spændende vinkel på urbaniserings-, blomstrings- og forslumningsprocesserne. Rammens snæverhed muliggør en meget givende konkretisering af udviklingselementerne, og rammen er ikke en hindring for den løbende perspektivering. Blot i afsnittet om Den Sorte Firkant og dens endeligt ses problemer med at holde Blågårdsgade i fokus ved beskrivelsen af den langvarige saneringsproces, men på den anden side vidner gadens tilbagetrukne placering i denne del af bogen om, at forfatteren ikke har ladet sig begrænse af det kompositoriske udgangspunkt.

Med en så indgående undersøgelse af et så afgrænset geografisk område ligger der altid en fare for at blive suget ind i dets mytologi og få sin opfattelse påvirket af områdets selvopfattelse. Den fælde er forfatteren ikke faldet i, omend jeg med anmelderluppen fremme er faldet over en enkelt ting. I et afsnit om lokalmiljø og livsform omtales på side 95 øgenavne i kvarteret som ét af dets lokalidentitet-skabende særkender, og her nævnes som eksempel »Fælled-Maja«, som retfærdigvis må siges at være kendt under det navn over store dele af byen, og i det mindste var lige så kendt under dette navn på Østerbro.

Bogens form, hvor en generel udvikling er beskrevet med eksemplets styrke uden forblinding af det lokale, gør det til andet og mere end et ønske, at bogen ud over at rette sig

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

mod de lokal- og historisk interesserede, retter sig mod planlægningsaktørerne, arkitekter og byplanlæggere.

Beskrivelsen af forslumningsprocessen som et kulturelt mere end et fysisk betinget fænomen og konstateringen af bebyggelsernes relativt høje standard i forhold til den eksisterende boligmasse på opførelsestidspunktet, gør også bogen væsentlig for senere forstæders forslumningsprocesser (1960'ernes og 1970'ernes betonslum).

Bogens billedside kræver også en kommentar, for ét er, at der med de historiske afsnit bringes en lang række perler (alene opslagsbilledet side 10-11 er alle pengene værd), men det er vi dog efterhånden vænnet til, men noget andet er illustrationerne i bogens sidste del.

Det er almindeligt, når recente illustrationer skal bruges, at de leveres af en fotograf udsendt til opgaven, men billederne i denne bog lyser i indholdsmæssig kvalitet af, at de er taget af en fotograf, Julie Rønnow, der har været involveret i projektet på en langt dybere måde. Det kræver ikke meget sammenligningsarbejde at se, hvor meget der er opnået ved at gøre den aktuelle fotografering til en central og ligeværdig del af det store projekt.

Med sin lettilgængelige form og flotte udstyr er der næppe grund til at betvivle, at bogen vil nå bredt ud, og det må håbes, at den også når de københavnske byplanlæggere og beslutningstagere.

»Alle kender Blågårdsgade« er en smuk kombination af grundig undersøgelse og bred formidling – et eksempel til efterfølgelse.

Poul Sverrild

Torben Ejlersen: Copenhagen. A historical guide. Høst & Søn 1989.

Torben Ejlersen: »Copenhagen. A historical guide« indgår i en serie engelsksprogede bøger, som forlaget Høst & Søn har udsendt med henblik på turister. Som følge heraf skal dens 88 små sider ikke alene rumme Københavns historie – fortalt, så også folk uden kendskab til landets historie kan følge med. Dens oplysninger skal dertil være af en sådan karakter, at bogen både kan bruges som guide under opholdet – og som souvenir efter.

På disse betingelser har Torben Ejlersen gjort det eneste mulige og leveret en sagligt velfunderet tekst med de mange årstal afbrudt af mere anekdotiske oplysninger. Der er enkelte smuttere: En bemærkning om, at Sankt Nikolaj ikke har været brugt som kirke siden 1795, leveres uden nogen forklaring, og Trinitatis kirke og Rundetårn nævnes som samtidige, men ikke samhørende bygninger. Men at småting som disse falder i øjnene, skyldes hovedsageligt, at det stort set faktisk er lykkedes at få alle forklaringer med. Ikke mindst i kapitlerne om København efter voldenes fald fremstår den indholdsmættede tekst endog som et spændende læsestof.

Desværre lever forlagets tilrettelæggelse ikke op til Torben Ejlersens tekst. Der findes både et bykort med markering af forskellige seværdigheder, og et register med opslagsord på såvel dansk som engelsk. Men kortet er for summarisk til, at man kan finde rundt efter det, og de seværdigheder, der er nævnt, står i tilfældig rækkefølge og udelukkende under deres danske navne. Et nummer gældende »Strøget« er placeret over Østergade –

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

uden markering af at Strøget er både denne og to andre gader. Den lille Havfrue kan uden kendskab til dansk findes i teksten, med indgang fra registerets »(the) Little Mermaid«. Men f.eks. »Statens Museum for Kunst« står kun på kortet; »Kunstindustrimuseet« kan ikke slås op på engelsk og Bymuseet – »Copenhagen City Museum« – ikke på dansk. Kombinationen af danske og engelske ord i et og samme register er i det hele taget gennemført med så ringe konsekvens, at det til tider tangerer det barokke: »Kong Hans' Restaurant«, som kun står på dansk i teksten, står i registeret under »King Hans« ... Når inkonsekvensen så breder sig til teksten, og en bemærkning om besøg i »Det Kongelige Teater« kun følges op af en meddelelse om »The Royal Theatre«s størrelse, ja, så bliver forvirringen fuldkommen.

»Copenhagen. A historical guide« er en overskuelig fremlægning af de oplysninger, som enhver med interesse for hovedstadens historie bør kende. Men for at turister kan få det påtænkte udbytte, er en revision nødvendig.

Ulla Kjær

Arkivalier vedrørende Københavns Tekniske Styrelser til ca. 1858 i Københavns Stadsarkiv. Arkivfortegnelse (udgivet af) Københavns Stadsarkiv 1989. 185 s., ill. Pris 40,- kr. Eksp.: Københavns Stadsarkiv, Rådhuset, 1599 V.

Registraturen, der er maskinskrevet i A4 format og pænt trykt på læsevenligt gulligt papir, er udarbejdet af en af Stadsarkivets mangeårige medarbejdere, ekspeditionssekretær Egil Skall. Den omfatter en lang række styrelser og kommissioner frem til 1858, hvor de fleste ved kommunalreformen dette år blev samlet i Magistratens 4. Afdeling. Emnerne for deres virksomhed, og dermed for registraturen, er brolægnings- og vejvæsen, renovationsvæsen, havnen og søtønderne (dvs. sømærker), belysningsvæsen, vandforsyning, justervæsen, brandvæsen, byggesagsbehandling, gaderegulering og byplanlægning. Ind imellem fortegnelserne over de forskellige styrelsers egne arkiver er der indskudt oversigter over andre, beslægtede arkivfonds, hovedsagelig i Københavns Magistrats arkiv i Stadsarkivet.

Registraturen omfatter ikke bygningshistorie i noget videre omfang, men altså byens tekniske anlæg m.m. Som indledning til hvert afsnit bringes en oversigt over den pågældende styrelses eller kommissions historie og formål, og disse indledninger giver tilsammen et interessant indblik i hovedstadens fysiske miljø i 1700- og 1800-tallet. Et godt eksempel er indledningen til afsnittet om renovationsvæsenet, der giver et stærkt indtryk af de hygiejniske forhold i byen. Mest spændende er dog nok de mange arkivalier om Københavns vandforsyning helt tilbage fra 1600-tallet, hvor vandet fra Emdrup Sø førtes i rørledninger ind til København og på grund af søens højereliggende vandspejl kunne springe af sig selv. Sideløbende med vandforsyningen opbyggedes et brandvæsen, der både omfattede slukning af opståede brande og forebyggelse gennem godkendelse af byggesager. Også brandvæsenet har afkastet en betragtelig mængde arkivalier, herunder protokoller (ruller) over mandskabet med personalhistoriske oplysninger. I forlængelse af brandvæsenet følger de kommissioner, der blev nedsat efter de store brande i 1728 og 1795 samt bombardementet i 1807 til forbedring af gadenet og brandvæsen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Registraturen afsluttes med et alfabetisk navne- og sagregister, som måske nemmere end indholdsfortegnelsen gør det muligt for »almindelige« arkivbrugere at finde vej ind i det særprægede materiale. De enkelte registerord viser også, at registraturens forfatter har villet hjælpe sine læsere lidt på vej, og her optræder mange emner, som man ikke ud fra registraturens titel ville vente at finde her – f.eks. en tunnel under havnen (det var i 1850'erne!), illuminationen ved Frederik VI's hjemkomst fra Wien i 1815, Stadens Planteskole (til fremskaffelse af vejtræer) og fortepianoværksteder.

Sammenfattende kan det siges, at registraturen er et godt hjælpemiddel til at finde vej ind i nogle måske lidt upåagtede, men for samfundsmaskineriets opretholdelse meget væsentlige sider af hovedstadens historie. Set i et større perspektiv er den et pionerarbejde, idet der endnu ikke findes nogen fast praksis for udformningen af registraturer over kommunale tekniske forvaltningers arkiver.

Jeppe Tønsberg

Danske kortsamlinger. En guide. Redigeret af Marie Louise Brandt, Jørgen Nybo Rasmussen og Lizzi Schwenger. Dansk Kartografisk Selskab og Det kongelige Bibliotek, 1989. 77 s., ill. Pris 80,- kr. Eksp.: Det kongelige Bibliotek, Chr. Brygge 8, 1219 K.

Formålet med guiden er at imødekomme en stigende interesse for kort og planer – både i den historiske forskning og i planlægning af fremtidens samfund. Der har hidtil manglet en lettilgængelig oversigt over de mange offentlige kortsamlinger, som forskningen kan udnytte, med systematiske oplysninger om deres indhold, ordning og benyttelsesforhold, og set på denne baggrund er guiden en værdifuld nyskabelse. Den er blevet til ved en spørgeskemaundersøgelse og bygger på ca. 80 besvarede skemaer (af ca. 100 udsendte). Kortsamlinger, der ikke har svaret eller ikke har villet medvirke, er ikke omtalt i guiden, og man spørger uvilkårligt sig selv, om der blandt disse udeladelser kan være vigtige samlinger? – Landsdækkende og regionale kortsamlinger er medtaget ned til amtsniveau (7 af 13 amtskommuners kortsamlinger er medtaget), hvorimod kortsamlinger i primærkommunernes tekniske forvaltninger og i lokalhistoriske arkiver og museer ikke er medtaget. – For de enkelte kortsamlinger meddeles oplysninger om adresse og åbningstid m.m., formål, omfang, afgrænsning, indhold, ordning og registrering, opbevaring og konservering, reproduktionsforhold samt evt. litteratur om den pågældende samling. Disse meget fyldige oplysninger skal gøre det muligt for guiden også at opfylde et andet erklæret formål, nemlig at orientere de enkelte kortsamlingers personale om beslægtede samlingers indhold.

Jeppe Tønsberg

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK